

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarboek 2019

Nico Randeraad en
Willibrord Rutten (redactie)

Redactie

Prof. dr. Nico Randeraad (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg/ Universiteit Maastricht)

Dr. Willibrord Rutten (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg)

Dr. Ben Gales (Rijksuniversiteit Groningen)

Prof. dr. Ernst Homburg (Universiteit Maastricht)

Prof. dr. Angélique Janssens (Universiteit Maastricht/ Radboud Universiteit Nijmegen)

Dr. Jos Perry (Universiteit Maastricht)

Prof. dr. Leo Wessels (Open Universiteit)

Beeldredactie

Paul Arnold

Kopijverzorging

Ella Muyres (Sociaal Historisch Centrum voor Limburg)

J A A R B O E K V A N H E T S O C I A A L H I S T O R I S C H
C E N T R U M V O O R L I M B U R G 2 0 1 9

**STUDIES OVER DE SOCIAALECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN LIMBURG LXIV**

Onder redactie van Nico Randeraad en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2020

INHOUD

Nico Randeraad en Willibrord Rutten Ten geleide	6
Willibrord Rutten In memoriam: J.C.G.M. Jansen (1937-2019) en G.C.P. Linssen (1929-2019)	10
Theo Engelen De jaargetijden van het Limburgse leven. Seizoenbewegingen in huwen en geboorten, 1810-1940	22
Jan Hornix, Tessa Kalsbeek en Björn Quanjer Lengtegroei, lotelingen en Limburg. Doorgroei van Limburgse plattelandjongens in Eijsden en Arcen-Velden, 1863-1898	40
Lenn Gorissen Leren van je bazen. De totstandkoming van de metaalcluster van Tegelen, 1855-1914	70
Caspar Cillekens Last van het verleden. De Sphinx en de arbeidsmarkt, 1930-1970	102
Ad Knotter De socioloog Harry Hoefnagels SJ (1922-1990). Een kritische Limburger in vakbondszaken	138
Manuel Stoffers Wielrennen in Limburg in de eerste helft van de twintigste eeuw. Een 'volkssport' tussen Rijk, Provincie en lokaal initiatief	172
Fotokatern m.m.v. Paul Arnold Heerlen vooruit, 1913-1923. Foto's uit het album voor burgemeester M.A.M. Waszink bij zijn 10-jarig ambtsjubileum	206
Over de auteurs	220
Colofon	222

Voor u ligt het Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 2019. Traditiegetrouw slaan de bijdragen bruggen tussen verleden en heden, tussen gevestigde onderzoekers en jong talent, en tussen Limburg en zijn wijdere omgeving.

Willibrord Rutten kijkt terug op de betekenis van twee prominente figuren uit het verleden van het SHCL, die ons in 2019 ontvallen zijn: oud-directeur prof. dr. J.C.G.M. Jansen en oud-bestuursvoorzitter dr. G.C.P. Linssen.

Twee artikelen zijn de vruchten van een studiedag van de Stichting Historische Steekproef Nederland die op 14 maart 2019 te Maastricht gehouden werd en die in het teken stond van de al dan niet bijzondere demografie van Limburg. Theo Engelen probeert op basis van geboorte- en huwelijksgegevens te achterhalen of Limburgers zich in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw anders gedroegen dan mensen in de rest van Nederland. In zijn speurtocht beantwoordt hij vragen als: wat was de favoriete trouwmaand en welke invloed hebben de seizoenen op concepties? Jan Hornix, Tessa Kalbeek en Björn Quanjer gaan na of verschillende omgevingsfactoren in twee Limburgse dorpen doorwerkten in de groei van jonge mannen. Daarmee leveren ze een bijdrage aan het debat over de aard van de relatie tussen levensstandaard en lengte in een moderniserende maatschappij.

Opkomst en (soms moeizaam) voortbestaan van de Limburgse industrie komen aan de orde in de bijdragen van Caspar Cillekens en van Lenn Gorissen. Cillekens focust op de weinig bestudeerde naoorlogse geschiedenis van de aarde- en sanitairfabriek De Sphinx in Maastricht. De auteur gaat in op de verschillende pogingen die de bedrijfsleiding ondernam om geschikt personeel te vinden en te behouden. Vooral de resultaten van de bevindingen van een organisatieadviesbureau dat De Sphinx voor opinieonderzoek had ingehuurd, leveren boeiende inzichten op over de manier waarop werknemers naar hun fabriek keken. In de bijdrage van Gorissen wordt het perspectief verplaatst naar Midden-Limburg in de negentiende en vroeg twintigste eeuw toen de metaalindustrie voet aan de grond kreeg in Tegelen. Door een combinatie van ondernemingszin, gerichte scholingsactiviteiten en technologische verwevenheid kon aldaar in een op het eerste gezicht ongunstige omgeving een 'metaalcluster' ontstaan.

Ad Knotter toont aan dat zijn verbondenheid met het Sociaal Historisch Centrum nog geen verleden tijd is. In een biografische schets van socioloog en Jezuïet Harry Hoefnagels onderzoekt hij de inhoud en achtergrond van diens ideeën over de rol van de Nederlandse vakbeweging in de roerige jaren 1960 en 1970. Kosmopolitisme en Limburgse wortels, zo besluit Knotter, kwamen in Hoefnagels op bijna natuurlijke wijze samen.

Limburg manifesteert zich graag als fietsprovincie. Voor amateurs en professionals kunnen uitdagende parcoursen uitgezet worden. Sinds het begin van de

twintigste eeuw hebben er dan ook talloze wielerevenementen plaatsgevonden, zoals Manuel Stoffers in zijn bijdrage laat zien. Het sprak in de jaren 1920 en 1930 echter niet voor zich dat wedstrijden toegestaan werden. Met name het provinciale bestuur toonde zich geleidelijk steeds welwillender ten aanzien van wedstrijden op de weg.

Het beeldkatern toont foto's uit het album dat de Heerlense burgemeester Waszink in 1923 van het gemeentepersoneel cadeau kreeg. De foto's laten een stad in verandering zien. De modernisering drong zichtbaar door in de organisatie van het gemeentelijk bestuursapparaat, in de infrastructuur, de scholen en de volkshuisvesting.

Met dit deel doet Nico Randeraad zijn intrede als mederedacteur van het Jaarboek. Na een interimschap van anderhalf jaar is hij in het voorjaar van 2020 – bij het ter perse gaan van dit nummer – benoemd als hoogleraar-directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Wij wensen u veel leesplezier

Nico Randeraad
Willibrord Rutten

Willibrord Rutten

IN MEMORIAM:

J.C.G.M. JANSEN (1937-2019)

EN G.C.P. LINSSEN (1929-2019)

In 2019 zijn twee prominente figuren uit het verleden van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg gestorven. Op 29 januari 2019 overleed prof. dr. J.C.G.M. Jansen op 81-jarige leeftijd. Hans Jansen was van 1979 tot 1998 directeur van het SHCL. Op 5 juli 2019 is dr. G.C.P. Linssen overleden op 90-jarige leeftijd. Georges Linssen was van 1984 tot 1996 voorzitter van het bestuur van de Stichting. Beiden hebben grote verdiensten gehad voor de academisering van het SHCL. Samen loodsten zij het centrum door een periode waarin de *Umwelt* van het instituut ingrijpend veranderde. Daarom deze dubbelnecrologie. Wat Georges Linssen aangaat beperkt deze bijdrage zich tot zijn betrekkingen met het SHCL. Hij had nog meer verdiensten uit hoofde van andere hoedanigheden. Die worden elders gememoreerd.¹

Hans Jansen werd geboren op 7 maart 1937 te Ravenstein (Noord-Brabant). Zijn vader was daar het hoofd van de lagere school. Na zijn studies filosofie en geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen ging hij aan de slag bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) te Maastricht. De historicus Mathieu Spiertz, destijds wetenschappelijk medewerker te Nijmegen, heeft hierbij nog een rol gespeeld als tussenpersoon. Hans Jansen paste zich snel aan: spoedig maakte de Brabander zich het Limburgs dialect eigen. Het SHCL is de instelling waaraan hij zijn hele werkzame leven (1964-1998) verbonden is gebleven. Hij was praktisch met zijn werk getrouwd, al had hij ook een gezin. Als jong historicus vestigde hij de aandacht op zich met zijn aandeel in *De geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (1965). Oorspronkelijk had hij het idee om te promoveren op de sociaaleconomische geschiedenis van het Joodse leven in Limburg en het Luikerland. Maar de landbouwgeschiedenis liet hem niet meer los. Zijn onderzoek naar de opbrengsten van de kerkelijke tienden op de lössgronden mondde uit in *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800*, het proefschrift waarop hij in 1979 promoveerde bij prof. P.H. Winkelman (KU Nijmegen). De aandacht voor lange golven in de economische geschiedenis en de vele grafieken en tabellen in het proefschrift getuigen ervan dat Hans Jansen de nieuwe trend volgde die sinds de jaren 1970 in de sociaaleconomische geschiedenis gaande was. Schoolmakend waren destijds de Franse historici die in het tijdschrift *Annales*.

1 Hein van der Bruggen, 'In memoriam Georges Linssen', *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Archeologie* 138:3 (2019) 5. Hein van der Bruggen en Luc Wolters, 'In memoriam Georges Linssen (1929-2019)', *Spiegel van Roermond. Jaarboek voor Roermond* (2020) 163-167.

Hans Jansen. Fotopersbureau Widdershoven, augustus 1996.

Economies-Sociétés-Civilisations publiceerden. Jansen had goede contacten met collega's van de Afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwhogeschool Wageningen, die door de *École des Annales* waren beïnvloed. Het proefschrift van Jansen borduurde voort op een paper dat hij schreef voor het 7th International Economic History Congress, gehouden te Edinburgh in 1978. Zijn paper was een bijdrage aan het internationale onderzoeksprogramma 'Tithes and the Productivity of Land', dat tot stand was gekomen op instigatie van prof. Emmanuel Le Roy Ladurie, een coryfee uit de *Annales*-school. Via de Leuvense hoogleraar Herman van der Wee, onderzoeksleider van dat programma, is de samenwerking met Jansen tot stand gekomen.²

Een paar maanden vóór zijn promotie werd hij benoemd tot directeur van het centrum als opvolger van dr. Ruud Philips. Door de komst van de Rijksuniversiteit Limburg (RL) in 1976 ontstonden nieuwe perspectieven. Een logische stap ter versterking van de regionale geschiedbeoefening was de instelling van een leerstoel. Op 1 augustus 1983 werd Jansen benoemd tot bijzonder hoogleraar. Het hoogleraarschap en de functie van directeur van het SHCL zijn sindsdien aan elkaar gekoppeld. Zijn leeropdracht was sociaaleconomische geschiedenis

2 'Jaarverslag SHCL 1978', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg XXIV* (1979) 128.

van Limburg en aangrenzende regio's in vergelijkend perspectief.³ Hij aanvaardde het ambt met het uitspreken van de inaugurele rede *Bezig zijn met geschiedenis*, een geschiedfilosofisch getint college.⁴ Was hij bij de keuze voor dit onderwerp er wellicht bang voor dat regionale geschiedenis anders niet serieus werd genomen? De bijzondere leerstoel werd voorlopig ondergebracht bij de capaciteitsgroep Medische Ethiek en Wijsbegeerte van de Faculteit der Gezondheidswetenschappen. De decaan prof. Hans Philipsen heeft daaraan medewerking verleend. De Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen bestond nog niet.

Er waren in Nederland nog meer houders van een bijzondere, gewone of buitengewone leerstoel (sociaal)economische geschiedenis: Han Baudet (RUG), Harry van den Eerenbeemt (UvT), Joop Faber (UvA), Peter Klein (EUR), Theo van Tijn (UU), Johan de Vries (UvT), Hille de Vries (RUL) en Ad van der Woude (LUW) waren hoogleraren van dezelfde vooroorlogse generatie als Hans Jansen. Met Van den Eerenbeemt en Van der Woude heeft Jansen veel samengewerkt. Sociaaleconomische geschiedenis was sinds de jaren 1970 een bloeiende tak van de geschiedwetenschap. Dat had te maken met de instroom van honderden jonge mensen van modale komaf die aan de universiteiten konden gaan studeren. De geschiedenis van het wel en wee van het 'gewone volk' raakte in de mode, de 'grote mannen' stonden niet langer centraal. Geschiedenisstudenten uit Nijmegen en Utrecht wisten de weg naar Maastricht te vinden. Het SHCL bewaarde de documentatie die zij nodig hadden voor de bestudering van de (katholieke) arbeidersbeweging in Limburg en de arbeidsverhoudingen in de mijnstreek. Maastricht had echter geen letterenfaculteit. Den Haag hield een studierichting geschiedenis tegen. Daar stond tegenover dat de bijzonder hoogleraar kon terugvallen op zijn eigen instelling, het SHCL, met zijn typische combinatie van collectievorming en wetenschappelijk onderzoek. Zo'n infrastructuur hadden ze in Noord-Brabant, nog zo'n provincie met een sterke regionale identiteit, ook graag gehad.

De ontstentenis van een studierichting geschiedenis in Maastricht verklaart waarom de studenten van Jansen meestal afkomstig waren van de Faculteit Gezondheidswetenschappen. Om dezelfde reden kwamen de proefschriften die onder zijn supervisie werden afgeleverd, tot stand met medewerking van buitenpromovendi. Zo promoveerde Henk Hillegers in 1993 op de heerdgang in Zuidelijk Limburg in verleden, heden en toekomst. Ruud Mestrom volgde vier jaar later met een proefschrift over uurwerken en uurwerkmakers in Limburg

3 Officieel: 'de veranderingen in de samenleving in het verleden in relatie tot de typologie van de maatschappijvormen met het accent op Limburg en de aan deze provincie grenzende regiones'.

4 Ook verschenen als artikel in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXIX* (1984) 1-35.

(1367-1850). Jansen was copromotor van Hans Renes die bij prof. Jelle Vervloet in Wageningen promoveerde op de landschappen van Maas en Peel. Verder faciliteerde hij de dissertaties van SHCL-medewerkers en andere onderzoekers die zijn gepromoveerd bij collega-hoogleraren in bijvoorbeeld Groningen, Tilburg of Wageningen. Dat konden zijn *peers* wel waarderen.

Menige promovendus profiteerde van zijn praktische adviezen, opbouwende kritiek en brede kennis van de algemene en regionale geschiedenis. Dat hebben ook de auteurs ervaren die in het jaarboek van het SHCL hun debuut maakten als publicist. De soms aarzelende pogingen van beginners heeft hij tot leesbare artikelen omgevormd. Hij was ook jarenlang de motor van de regionaal-historische reeks *Maaslandse Monografieën*, een uitgave in samenwerking met Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, waarin historische studies verschijnen over Nederlands en Belgisch Limburg. Veelal maar niet uitsluitend zijn het proefschriften. Als hoofd- en eindredacteur heeft hij vele manuscripten onder handen genomen, soms moest hij ze compleet herschrijven.

Zijn kritiek was gewoonlijk constructief, behalve als de katholieke zuil op de korrel werd genomen. Het beviel Jansen helemaal niet dat Loek Kreukels in zijn proefschrift *Volgzaamheid en strijdbaarheid* de katholieke sociale voorman Henri Poels van zijn hoge voetstuk liet vallen. Net als zijn mentor pater Remigius Dieteren, de oprichter van het SHCL, bewoog Jansen zich op de behoudende vleugel van de rooms-katholieke kerk in het bisdom Roermond. Hij sympathiseerde met de conservatieve bisschop Johannes Gijzen. Zo was Jansen bestuurslid van de Stichting Keerpunt die zich beijverde voor de herkerstening van Limburg. Dat verklaart zijn felle uitlatingen in de pers na het verschijnen van het gewraakte proefschrift in 1986. Dat het boek toch onder auspiciën van het SHCL in de historische reeks *Maaslandse Monografieën* kon verschijnen, is te danken aan de wijsheid van de besturen van de betrokken stichtingen. Het SHCL, in 1968 door het ministerie erkend als para-universitair instituut en sinds 1990 officieel aan de RL gelieerd, moest oppassen voor reputatieschade in de academische wereld. Door de ontzuiling in voorgaande decennia was de *Umwelt* van de instelling ingrijpend gewijzigd. Uiteindelijk is dat besef ook doorgedrongen in de ‘regentenkamer’ zoals de zaal waar het SHCL-bestuur vergaderde nog heette in 1986.

De samenwerking met de universiteit begon in 1983 veelbelovend. Het SHCL kreeg aansluiting bij een *state-of-the-art* catalogussysteem dat bij universiteitsbibliotheken in gebruik was. Op projectbasis verleende het SHCL medewerking aan het toegankelijk maken van de Jezuïeten- en de Warmondcollectie van de UB. Zo zijn met hulp van tijdelijk personeel tienduizenden titels beschreven en

elektronisch ingevoerd in de Pica-catalogus.⁵ RL en SHCL hebben ook de mogelijkheden verkend om gezamenlijk een studierichting ‘Geschiedenis van de West-Europese samenleving’ op te zetten. Samen met J. Beliën, onderwijskundig medewerker van de RL, ontwierp Jansen een sterk sociaaleconomisch en sociaal-wetenschappelijk georiënteerd studieprogramma, dat gelijkenis vertoonde met de opleiding Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam. Men rekende op een instroom van ongeveer honderd geschiedenisstudenten per jaar.⁶ Jammer genoeg haalde het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen een streep door de plannen toen er bezuinigd moest worden.

De verdere inbedding van de bijzondere leerstoel in de Maastrichtse universiteit is een verhaal apart. De vakgroep geschiedenis, die nog onder de Faculteit der Algemene Wetenschappen ressorteerde, wilde voorlopig niet geassocieerd worden met het SHCL. Jansen was niet gemakkelijk in de omgang, miste het talent om mensen voor zich in te nemen. Hij opereerde nogal autocratisch en was gehecht aan de autonomie van zijn instituut. Zijn engagement met de behoudende vleugel binnen de rooms-katholieke kerk werd opgevat alsof het een bewijs was van Limburgs provincialisme. De Rijksuniversiteit Limburg, die haar naam later zou veranderen in Universiteit Maastricht, gruwde van zo’n imago. Er verscheen in 1989 een venijnig artikel over het centrum in het universiteitsblad *De Observant*.⁷ Jansen was de gebeten hond. In 1994 werd de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen opgericht, maar Jansen werd er niet bij betrokken. De leerstoel bleef bij de Faculteit der Gezondheidswetenschappen. Een welkome opsteker daarentegen was de evaluatie in 1994 van het SHCL-onderzoeksprogramma door de internationale visitatiecommissie, ingesteld door de Vereniging van Nederlandse Samenwerkende Universiteiten. De commissie, waarvan prof. Ernst Kossmann (RUG) voorzitter was, oordeelde positief. De reeks Maaslandse Monografieën kreeg een eervolle vermelding.⁸ Het maakte in Maastricht weinig indruk. De

- 5 ‘Jaarverslag SHCL 1983’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 27 (1984) 114-116.
- 6 Pieter Caljé et al., ‘Cultuur- en Wetenschapsstudies in de traditie van de Europese universiteit: ‘Forever Young’ in: *MCMLXXVI-MMI. Universiteit Maastricht 25 jaar jong in 2001* (Maastricht 2001) 144-164, aldaar 148-149.
- 7 Wammes Bos, ‘Sociaal Historisch Centrum, een omstreden instituut’, *Observant: informatie- en opinieblad van de Rijksuniversiteit Limburg* 9 (1989) afl. 23, 8-9.
- 8 ‘Within the scope of the regional history of Limburg the scholarly activities are quite adequate. Moreover the group goes beyond the limits of mere regional history by expanding it both geographically and methodologically. The ‘Maaslandse Monografieën’ for which the institute bears a shared responsibility, are an important contribution to historical research’. *Quality Assessment of Research. Archaeological and Historical Research in Dutch Universities 1988-1992*. Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (Utrecht 1994) 40.

capaciteitsgroep geschiedenis hield prof. Jansen op grote afstand; of hij zich maar niet met de faculteit wilde bemoeien. Het College van Curatoren onder voorzitterschap van prof. Ad van der Woude, hoogleraar Agrarische Geschiedenis te Wageningen, berustte in de situatie. Dat was altijd nog beter dan opheffing van de leerstoel. Als zodanig stond die trouwens niet ter discussie. Na het emeritaat van Jansen is de leerstoel ingebed in de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen en kon zijn opvolger, prof. Ad Knotter, een nieuwe start maken.

Buiten Maastricht kon Jansen bogen op veel meer goodwill. Aansluiting vinden bij de *main stream* van het universitair bedrijf was geen probleem. Als ambassadeur van de wetenschappelijke geschiedbeoefening in Limburg legde hij contacten met collega's in binnen- en buitenland. Maastricht lag binnen Nederland weliswaar excentrisch maar dat maakte Hans Jansen weinig uit; hij doorkruiste in zijn auto het hele land om acte de présence te geven bij allerlei gelegenheden. Promotoren uit Nijmegen, Tilburg en Wageningen vroegen hem als beoordelaar toe te treden tot leescommissies. Hij speelde een rol in de commissie lokale en regionale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek, hij was bestuurslid van het Nederlands Economisch Historisch Archief, lid van de redactie van het NEHA-Jaarboek en secretaris van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. Jansen was een historicus met organisatietalent en zakelijk inzicht. Via zijn contacten met Limburgse kopstukken uit de landbouwpolitiek reikte zijn netwerk tot in Den Haag. De Afdeling Agrarische Geschiedenis te Wageningen heeft daarvan nog geprofiteerd toen de vakgroep van prof. Van der Woude in 1987 het slachtoffer dreigde te worden van de bezuinigingswoede van het Ministerie van Landbouw.⁹

Wat later valorisatie van wetenschappelijk onderzoek is gaan heten, was Jansen op het lijf geschreven. Samenwerking met heemkundige verenigingen, bijvoorbeeld die van Beek, ging hij niet uit de weg.¹⁰ De Provincie Limburg, samen met de universiteit de grootste subsidiënt van het SHCL, mocht altijd een beroep doen op zijn deskundigheid en ervaring. Hij adviseerde het Prins Bernhard Cultuurfonds. Hij was vanaf 1984 penvoerder van het project *Woordenboek van Limburgse Dialecten* toen dat dreigde te stranden nadat de KU Nijmegen moest afhaken.¹¹

9 J.A. Faber, *Van revolutie naar rendement, 1970-1990. De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen.* (Wageningen 1993) 63-64.

10 De samenwerking mondde onder andere uit in bijdragen van Jansen aan het boek *Joods Beek, een geschiedenis van drie eeuwen joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente.* Wat Baek ós bud; 15 (Beek 1991). In *Becha. Tijdschrift van de Heemkunde-Vereniging Beek* 33:1 (maart 2019) 10 schreef Jacques Aussems een In Memoriam voor prof. dr. Hans Jansen.

11 *Woordenboek van de Limburgse dialecten*, opgezet door A. Weijnen; voortgezet door J. Goossens en

Onder zijn verantwoordelijkheid werd de inventarisatie van Limburgs industrieel erfgoed uitgevoerd.¹² Hij was nauw betrokken bij het Monumenten Inventarisatie Project. Hij maakte van de MIP-rapporten een boeiende synthese.¹³ Hij was hoofdredacteur van deel II van *Kunst en Cultuur in Limburg*, een coproductie van de provinciale besturen van Nederlands en Belgisch Limburg.¹⁴ Dit is nog maar een greep uit de vele erfgoedprojecten waarbij Jansen betrokken was als kartrekker. Zijn affiniteit met (de valorisatie van) Limburgs erfgoed verklaart ook waarom Jansen zo'n veelzijdige publicist was. Hij schreef over uiteenlopende historische onderwerpen: architectuur en stedenbouw, onderwijs, ouderenzorg, muziekgezelschappen enzovoorts.

Hans Jansen heeft, voortbouwend op het werk van zijn voorgangers, een unieke infrastructuur tot stand gebracht op het kruispunt van historisch onderzoek, documentatie en educatie. Daarnaast had hij ook maatschappelijke verdiensten voor onder andere het provinciale jeugdbeleid. Christelijke sociale bewogenheid kan hem niet ontzegd worden. Bij zijn afscheid werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. De minister van Onderwijs en Wetenschappen dr. ir. Jo Ritzen heeft hem persoonlijk de versierselen uitgereikt. Het Landschaftsverband Rheinland onderscheidde hem met de Rheinlandtaler vanwege zijn interregionale verdiensten voor de geschiedbeoefening. De Vereniging voor Landbouwgeschiedenis kende hem het erelidmaatschap toe vanwege zijn verdiensten voor de vereniging en de beoefening van de agrarische geschiedenis in het algemeen.

April 1998 ging Hans Jansen vervroegd met pensioen, tot verrassing van onder anderen zijn naaste medewerkers. Bij gelegenheid van zijn emeritaat werd hem een afscheidsbundel aangeboden, waarin een uitvoerige lijst van zijn publicaties is afgedrukt.¹⁵ Na zijn emeritaat bleef hij onderzoek doen en publiceren. Zo schreef hij een boek over de geschiedenis van het voortgezet onderwijs in Heerlen¹⁶ alsmede diverse artikelen in de *Spiegel van Roermond*. Hij deed nog archiefonderzoek naar de sociaaleconomische geschiedenis van het Joodse leven in Limburg, een onderwerp dat hem altijd heeft geboeid. Hij ging ermee door totdat de ziekte

A. Hagen, 39 dln. (Assen-Maastricht 1983-2008).

12 J.C.J.M. Starmans en M.M.R. Daru, *Industriële archeologie in Limburg. Verslag van een onderzoek naar roerende en roerende industrieel-archeologische relictten*. Maaslandse Monografieën, serie groot formaat 7 (Leeuwarden-Maastricht 1990).

13 J.C.G.M. Jansen, *Architectuur en stedenbouw in Limburg, 1850-1940* (Zwolle 1994).

14 *Idem* (red.), *Limburg: kunst en cultuur in Limburg*, Dl. II: *Nederlands Limburg* (Maastricht 1990).

15 H.J.J.M. van der Bruggen e.a. (red.), *Regionale geschiedenis zonder grenzen. Opstellen aangeboden aan prof. dr. J.C.G.M. Jansen*. Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 1 (Maastricht 1998).

16 J.C.G.M. Jansen, *Het voortgezet onderwijs in Heerlen in de twintigste eeuw*. Historische Reeks Parkstad Heerlen; 4 (Heerlen 2005).

van Parkinson het schrijven onmogelijk maakte. De laatste maanden van zijn leven was hij opgenomen in een verpleegoord in Heerlen na een onfortuinlijke val in zijn woning. Aldaar is hij overleden. Zijn persoonlijke bibliotheek met wetenschappelijke werken over sociale en economische geschiedenis liet hij na aan het SHCL. Hij is ter aarde besteld op de begraafplaats van de H.H. Petrus en Pauluskerk te Maastricht-Wolder, zijn woonplaats.

Op 5 juli 2019, een half jaar na het heengaan van Hans Jansen, is Georges Linssen overleden, erevoorzitter van de Stichting SHCL. Hij werd op 22 april 1929 te Roermond geboren. Hij studeerde economie aan de Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg. SHCL-directeur Ruud Philips, die ook in Tilburg had gestudeerd, was een dispuutgenoot. Georges was een broer van de mediëvist Coen Linssen (1930-2019). Na een loopbaan in het bedrijfsleven was Georges Linssen algemeen secretaris van de Limburgse Werkgeversvereniging van 1968 tot 1994. Daarna was hij veel in Brussel als lid van het Europees Economisch en Sociaal Comité en adviseur voor VNO-NCW. In 1969 promoveerde hij in Tilburg bij prof. Harry van den Eerenbeemt op *Verandering en Verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg*. Het proefschrift is een standaardwerk dat door jongere historici nog steeds met vrucht wordt geraadpleegd, getuige de bijdrage van Lenn Gorissen in dit jaarboek. Linssen heeft ontzaglijk veel oorspronkelijke, goed gedocumenteerde publicaties op zijn naam staan over Limburgse ondernemers en ondernemingen en de geschiedenis van zijn geboortestad Roermond. Samen met Ruud Philips heeft hij de kiem gelegd voor de beoefening van industriële archeologie in Limburg.

In 1973 werd hij lid van het bestuur van het SHCL en vanaf 1982 zat hij in het bestuur van de Maaslandse Monografieën. Van 1984 tot 1997 was hij voorzitter van de stichting. Als zodanig was hij verantwoordelijk voor het strategisch beleid van het centrum. Institutionele verankering van het SHCL in de academische wereld was zijn streven. Het SHCL was al een door het ministerie erkende para-universitaire instelling. In 1976 kreeg Maastricht een universiteit en dat bood nieuwe perspectieven. De academisering ging stap voor stap: eerst de vestiging van een bijzondere leerstoel in 1983 en daarna volgde in 1990 de liëring aan de Rijksuniversiteit Limburg. In de jaren 1990 heeft hij zich ingespannen voor nieuwe, meer adequate huisvesting van het centrum. Zo was het monumentale Kruisherrenklooster, nu een vijfsterrenhotel, even in beeld.

Georges Linssen. Foto Limburgse Werkgevers Vereniging, februari 1994.

Het SHCL heeft altijd bestuursvoorzitters gehad met passie voor (regionale) geschiedenis en Limburgs erfgoed. Georges Linssen publiceerde niet alleen veel, hij bevorderde ook dat interessante bedrijfsarchieven bij het SHCL terechtkwamen. Als hij er niet was geweest, dan was het archief van de Roermondse glazenier Joep Nicolas waarschijnlijk verloren gegaan. Samen met directeur Hans Jansen vormde hij een sterk duo dat het centrum door de jaren 1980-1990 heeft geloodst. Linssen was een aimabel mens die het SHCL-personeel met respect bejegende. Directeur Jansen vatte zijn rol op als pater familias van het personeel, maar die stijl van leidinggeven was achterhaald door de tijd. Er waren wel eens interne strubbelingen. Linssen verstond de kunst om de geest weer in de fles te krijgen. Zo bracht hij het consensusmodel van de christelijke werkgevers in de praktijk. Juni 1997 trad hij terug als voorzitter en dat was ook het sein voor Hans Jansen om zijn functie neer te leggen. Linssen werd benoemd tot erevoorzitter. Hij bleef bij het SHCL betrokken en sloeg zelden een vergadering van het Algemeen Bestuur, later Raad van Advies over. Bijna altijd bracht hij documentatiemateriaal mee voor de bibliotheek van het SHCL. De dia's die hij tijdens buitenlandse reizen maakte van industrieel erfgoed heeft ook aan het centrum geschonken. Als bewijs van erkentelijkheid

werd hem in 2015 te Roermond in het Cuypersmuseum het eerste exemplaar aangeboden van de zestigste jaargang van het jaarboek van het SHCL.¹⁷

Jansen en Linssen kregen hun intellectuele vorming toen de verzuiling nog hoogtij vierde. Trouw aan de rooms-katholieke zuil en dienstbaarheid aan de samenleving waren de idealen waarmee zij werden opgevoed. Met die achtergrond stonden zij voor de lastige taak een instituut dat een exponent was van de verzuiling een nieuwe tijd binnen te loodsen, terwijl de geest van de franciscaanse pater Remigius, grondlegger van het SHCL, nog rondwaarde. Dat was geen gemakkelijke opgave, maar de keuze om aan te haken bij de Universiteit Maastricht, een bolwerk van 'andersdenkenden', geeft blijk van strategisch inzicht en het vermogen over de eigen schaduw te stappen. Zo creëerden zij nieuw perspectief voor de toekomst. De panden van het SHCL in de Maastrichtse binnenstad vertegenwoordigden trouwens een aardig vermogen, een vrucht van franciscaanse zuinigheid en slim financieel management. Ook dat bood perspectief. Het SHCL had nog veerkracht over toen Georges Linssen en kort daarna Hans Jansen hun functies neerlegden. Zij hebben blijkbaar iets waardevols nagelaten. De belangstelling om de nieuwe directeur-hoogleraar van het SHCL te worden was in ieder geval groot, ook van buiten de provincie Limburg.

17 De laudatio die prof. Ad Knotter, directeur van het centrum, bij die gelegenheid uitsprak, is benut voor dit in memoriam, alsmede de speech die Hein van der Bruggen bij diezelfde gelegenheid heeft gehouden bij gelegenheid van het afscheid van Georges Linssen van de Stichting Rura, uitgever van de *Spiegel van Roermond*. Nadere informatie heb ik ontleend aan het in memoriam dat Hein van der Bruggen over Georges Linssen heeft gepubliceerd in *De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse Geschiedenis en Archeologie* 138:3 (2019) 5.

Theo Engelen

**DE JAARGETIJDEN VAN HET LIMBURGSE
LEVEN.
SEIZOENBEWEGINGEN IN HUWEN
EN GEBOORTEN, 1810-1940**

Abstract

Inhabitants of the province of Limburg are often considered to differ from the Dutch in general. The seasonal pattern of marriages and conceptions provides us with insights in the intimate details of the lives of historical actors, and thus allows us to see whether or not this hypothesis is correct. In the entire country, the choice of marriage month is clearly determined by the changing seasonal duties in agriculture. So, May, between sowing and harvesting, and the month in which labor contracts changed, was favorite. In Limburg, however, most marriages were contracted slightly earlier, in April. The Catholic Church did not allow marriages during Lent and Advent. This we find in the low number of marriages in March and December, most notably in the Catholic province of Limburg. Conceptions followed approximately the same pattern, although Limburg Catholics were less obedient in this respect. In general, one has to conclude that the traditions governing the date of marriage and conception were consistent in time, be it that the 20th century came with slight changes. And Limburgers were absolutely Dutch with only a few provincial deviations.

Bij de beeldvorming over Limburg overheerst de gedachte dat deze provincie wezenlijk anders is dan de rest van Nederland, zeker in het verleden.¹ Er werd immers een andere taal gesproken en de cultuur had zijn eigen karaktertrekken, waaraan het homogeen katholicisme niet vreemd was. Met een unieke bedrijfstak als de mijnbouw binnen een verder grotendeels agrarische samenleving was zelfs de economische structuur onderscheidend. En tenslotte zorgde de nabijheid van twee buitenlanden voor meer directe internationale contacten. Tot zover het beeld. Nu zijn historici erop gebrand zo'n voorstelling van zaken te toetsen aan de werkelijkheid. In het navolgende gebeurt dat ook. Ik zal op een heel specifiek terrein nagaan of de Limburgers in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw gewoon Nederlanders waren of Nederlanders met een van het gemiddelde afwijkend gedrag.

Het is altijd mijn opvatting geweest dat we met de studie van de historische demografie heel dicht kunnen komen bij de essentie van het leven van onze voorgangers in de tijd. Huwelijken, geboorten en sterfte informeren ons nauwkeurig over de invloeden van de economische, sociale, culturele en religieuze omgeving

1 Zie bijvoorbeeld: J. Leerssen, 'De Limburgse identiteit', in: *Limburg. Een geschiedenis (vanaf 1800)* (Maastricht 2015) 303-322 en de daarin aangehaalde literatuur.

waarin historische actoren aan hun leven vormgaven. Sterfte blijft in dit artikel buiten beschouwing omdat dit alleen in radeloze omstandigheden een zelfgekozen gebeurtenis is. Ik focus dus op de seizoenbewegingen in huwelijken en geboorten. De gedachte is dat informatie over het tijdstip van geboorten en trouwen inzicht verschaft in economische, culturele en biologische invloeden op het gedrag van (historische) actoren. In dit geval is de aandacht meer specifiek gericht op de vraag of deze invloeden voor Limburgers anders waren dan voor de gemiddelde Nederlander, dan wel anders reageerden op dezelfde omstandigheden.

Maar eerst gaan we nader in op de genoemde invloeden. Hoe werkten zij in op de seizoenbewegingen in demografisch gedrag? In de literatuur over trouwen worden twee grote factoren aangewezen: de economische en de religieuze. We moeten daarbij bedenken dat net de onderzochte periode gekenmerkt werd door grote ontwikkelingen op deze terreinen. Nederland veranderde van een grotendeels agrarische naar een moderne economie. Het percentage werkenden in de landbouw verschoof van 43,1 in 1807 naar 34,1 in 1899, om in 1930 uit te komen op 17,5.² Tegelijkertijd nam de secularisatie van het land toe: bij de volkstelling van 1889 gaf slechts 1,5 procent van de bevolking aan agnost te zijn, in 1930 was het al 14,4.³

Beide processen kunnen van invloed zijn op de maanden waarin mensen trouwden. Veel voorgaande studies lieten al zien dat de maanden waarin er veel werk was, het aantal huwelijken daalde. Het gaat dan om de maanden waarin gezaaid en geoogst moest worden. Na de oogst was er meer gelegenheid om te trouwen en bovendien zorgden de opbrengsten van die oogst voor een gunstige financiële situatie. In Nederland bleek overigens mei de favoriete trouwmaand. Het zaaiseizoen was dan afgesloten en bovendien werden in die maand de arbeids- en pachtcontracten vernieuwd.⁴ Dat laatste betekende dat een groot deel van het loon werd uitbetaald en men vrij was een andere boerderij of arbeidsplek te zoeken. De vraag die wij hier zullen stellen is of ook in Limburg mei de meest gekozen trouwmaand was en of dit veranderde in onze onderzoeksperiode, die immers een afname van de agrarische sector te zien gaf.

Ook de secularisering kan van invloed zijn geweest op de trouwmaand. Voor katholieke stellen gold dat trouwen in de Vasten en de Advent, immers periodes

2 E. Horlings, 'Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking, 1807-1909', in: J. Van Maarseveen en P. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001).

3 H. Knippenberg, 'Secularization in the Netherlands in its historical and geographical dimensions', *GeoJournal* 45 (1998) 209-220.

4 F. van Poppel, 'Seasonality of work, religion and popular customs: the seasonality of marriage in the nineteenth- and twentieth-century Netherlands', in: *Continuity and Change* 10 (1995) 215-256.

In de oogstmaand, augustus, was er geen tijd om bruiloften te vieren. Foto SHCL, archief Vrouwenbeweging LLTB.

van onthouding, alleen bij hoge uitzondering was toegestaan. Nu verschuift de Vasten elk jaar, maar maart is er altijd onderdeel van. De Advent beslaat de maand december. Net zoals we de huwelijken in de maand mei gebruiken om de invloed van de modernisering van de economie te meten, nemen we concepties in maart en december om te zien of en in hoeverre katholieken zich gaandeweg onttrokken aan de huwelijksban.

Bij het bestuderen van de seizoenbeweging in geboorten moeten we natuurlijk bedenken dat we eigenlijk op zoek zijn naar gedrag ongeveer 280 dagen vóór de geboorte, de seizoenbeweging in de concepties dus. Het gemiddelde van 280 dagen is gebaseerd op waarnemingen gespreid in tijd en in geografische ruimte.⁵ Wie nog mocht twijfelen aan de mogelijkheid om met historisch demografisch onderzoek personen uit het verleden heel intiem te leren kennen, zal hierdoor overtuigd worden. In wezen informeert de studie van de geboortemaanden ons immers over de seksualiteit en fecunditeit van historische populaties. We komen dan uit bij vragen over de frequentie van geslachtsverkeer en met name de verschillen daarin gedurende het jaar. En als we dat vinden, luidt de vraag of dit een biologisch con-

5 J.W. Wood, *Dynamics of human reproduction. Biology, biometry, demography* (New York 1994) 207-209.

stante verdeling over de maanden is voor alle populaties, of dat we hier invloeden zien van arbeidsbelasting, temperatuur of nog andere variabelen.

De vraag is bovendien nog moeilijker te beantwoorden omdat geslachtsverkeer niet automatisch leidt tot een zwangerschap, het is weliswaar een noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarde. Of er al dan niet een zwangerschap volgt hangt af van de fecunditeit van de beide partners en ook die is weer afhankelijk van puur biologische factoren. Naast de biologische invloeden onderscheiden we ook hier het belang van werk en temperatuur, variabelen die dus zowel op geslachtsverkeer als op conceptie en geboorte inwerken. En alsof de puzzel zo al niet ingewikkeld genoeg is, kunnen deze invloeden natuurlijk nog verschillen per bevolking. Meer precies vragen we ons in deze studie af of de seizoenbeweging in coïtus en conceptie in Limburg anders was dan elders in het land.⁶

Trouwmaanden: de invloed van werklast en religie

Voor onze analyse van de huwelijksmaanden gebruiken we de zogenaamde LINKS-dataset, die is gebaseerd op de gegevens uit de Genlias Database. Deze laatste bevat bijna 2 miljoen trouwaktes voor de periode tussen 1810 en 1940, 1.964.885 om precies te zijn, waaronder 219.954 Limburgse huwelijken.⁷ Helaas dekt ons bestand niet alle provincies. Alleen Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Holland, Zeeland en Limburg zijn opgenomen. Dat betekent dat als we Limburg vergelijken met de rest van het land, dit in wezen beperkt is tot een vergelijking met deze selectie van de andere provincies. Bovendien betreft het alleen eerste huwelijken. Mocht er een seizoenverschil zijn tussen eerste en latere huwelijken, dan kunnen wij dat niet vaststellen. Voor het berekenen van de maandelijkse indexcijfers hebben we het aantal huwelijken van elke maand gedeeld door het totaal van het hele jaar, nadat we eerst gecorrigeerd hadden voor het aantal dagen per maand. De uitkomst daarvan is met 1.200 vermenigvuldigd zodat een waarde van 100 aangeeft dat de betreffende maand exact het aantal huwelijken had dat bij gelijke verdeling verwacht mocht worden. Een waarde boven de 100 betekent dat er relatief veel huwelijken plaatsvonden en vice versa.

6 Zie voor een eerdere vergelijking van seizoenbewegingen in huwelijken en geboorten: T. Engelen en X. Lin, 'Demografische seizoen bewegingen in Taiwan en Nederland. Cultuur, economie of biologie?', in: T. Engelen, O. Boonstra & A. Janssens (eds.), *Levenslopen in transformatie* (Nijmegen 2011) 49-61.

7 <http://www.iisg.nl/hsn/projects/links.html>

Tabel 1. Aantal huwelijken per provincie en periode

Provincie	Periode			Totaal
	1810-1849	1850-1899	1900-1939	
Groningen	46.346	92.601	100.666	239.613
Drenthe	17.380	44.727	49.343	111.450
Overijssel	49.288	102.114	102.776	254.178
Gelderland	83.355	167.591	100.849	351.795
Noord-Holland	117.310	239.767	248.460	605.537
Limburg	50.602	81.032	88.320	219.954
Zeeland	44.483	72.328	65.547	182.358
Totaal	408.764	800.160	755.961	1.964.885

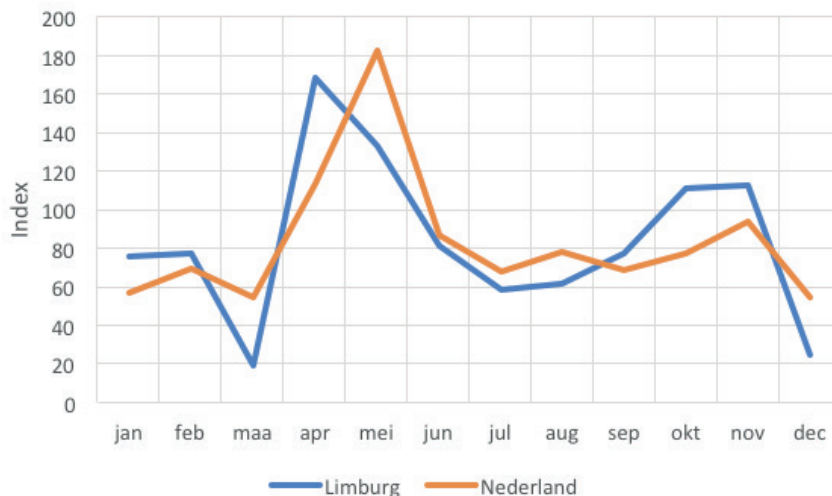
Bron: Historische Steekproef Nederland. LINKS-dataset.

Het beeld van de seizoenbeweging in huwelijken (Figuur 1) bevestigt een deel van de eerder opgesomde verwachtingen. De invloed van de cyclus in het landbouwwerk is zichtbaar. In de zaaiperiode van het vroege voorjaar was de trouwlust gering en dit gold ook voor de oogstmaanden. Wanneer men op zoek is naar verschillen tussen Limburg en de andere provincies, dan vindt men die in de piekmaand. Mei is overduidelijk de maand waarin de meeste Nederlandse stellen in het huwelijk traden, terwijl de piek in Limburg een maand eerder viel. Nu is het vaststellen van dit verschil gemakkelijker dan het verklaren. Van Poppel suggereerde dat de trekarbeid naar Duitsland een factor kon zijn.⁸ Dat is mogelijk, maar wellicht kunnen landbouwhistorici onderzoeken of niet simpelweg een andere agrarische kalender meespeelde die op zijn beurt dan weer afhankelijk was van andere meteorologische omstandigheden. In elk geval blijkt ook uit andere publicaties dat mei in alle provincies behalve Limburg de maand met de meeste huwelijken is.⁹

8 Van Poppel, 'Seasonality of work, religion and popular customs'.

9 Ibidem.

Figuur 1. Trouwmaanden in Nederland en Limburg (1810-1940)

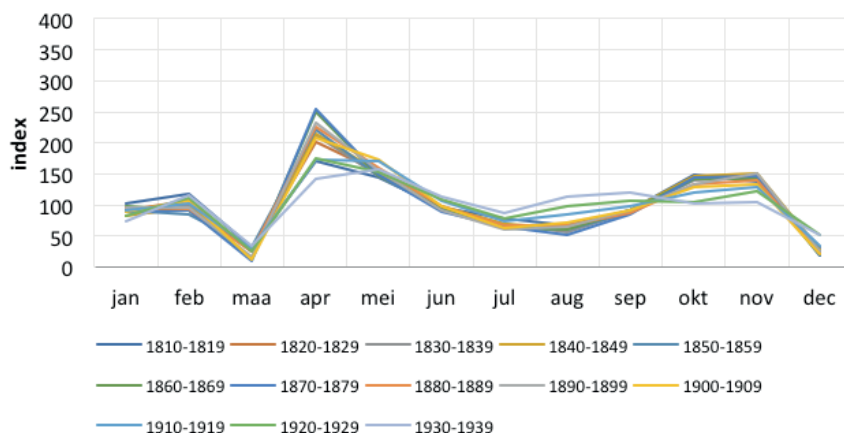

Bron: zie tabel 1.

De vraag is natuurlijk altijd of het gemiddelde voor de hele periode niet verhult dat er ontwikkelingen in de tijd hebben plaatsgevonden. Uit Figuur 2 is af te leiden dat dit niet het geval was. Het basispatroon bleef voor Limburg nagenoeg gelijk, met een top in april. De enige verandering is dat die apriltop in de twintigste eeuw minder prominent was. We mogen dat opvatten als een effect van de langzame afname van het belang van de agrarische sector in de economie. In een andere publicatie liet ik zien dat ook voor Nederland als geheel de meest opvallende bevinding is dat het beeld van de seizoenverdeling anderhalve eeuw structureel gelijk bleef.¹⁰

10 T. Engelen, 'What the Seasons Tell Us. The Monthly Movement of Marriages, Economic Modernization, and Secularization in the Netherlands, 1810-1940', *Historical Life Course Studies* 4 (2017) 165-180.

Figuur 2. De ontwikkeling in tijd van de seizoenbeweging van het trouwen in Limburg

Bron: zie tabel 1.

En dan nu naar de maanden maart en december. Figuur 1 en 2 bevestigen zonder de minste twijfel dat de huwelijksban in de Vasten en de Advent door Limburgse stellen gedurende de hele onderzochte periode geëerbiedigd werd. In de maanden maart en december werden er nauwelijks huwelijken voltrokken. Nu waren die maanden ook in de rest van Nederland niet populair, maar de waarden in Limburg zijn voor landelijke begrippen opvallend laag.

We hebben nog een andere mogelijkheid om de invloed van de katholieke kerk op het trouwedrag te meten, een mogelijkheid die de twee maanden in één maat vangt. Ron Lesthaeghe introduceerde de maat MLA (Marriages in Lent and Advent). Hij berekende MLA door ervan uit te gaan dat indien maart en december hun normale relatieve aandeel in het aantal huwelijken zouden hebben, dit ongeveer twee-twaalfde van het totaal moest zijn. Bij een index hoger dan 100 heeft de betreffende maand meer huwelijken dan verwacht en een lagere index wijst op relatief weinig huwelijken.¹¹ In de hier bestudeerde periode zou de MLA dus moeten stijgen als gevolg van de secularisering.

Onze data informeren ons helaas niet over de religie van de individuele echtparen. We hebben daarom tegenover het nagenoeg homogeen katholieke Limburg een provincie geplaatst met het minste aantal katholieken, namelijk Groningen. Bij de volkstelling van 1899 was respectievelijk 98 procent en 6,6 procent van de bevol-

11 R. Lesthaeghe, *Marriage seasonality, moral control and reproduction in Belgium (1600- 1900)*. IPD-working paper nr.4 (1989).

king in deze provincies katholiek. In tabel 2 is te zien wat de verschillen in MLA waren tussen Groningen en Limburg. Het is duidelijk dat de twee huwelijksmaanden die schuilgaan achter MLA geen favoriete trouwmaanden waren, want de index is steeds beneden het jaargemiddelde van 100. In een studie over Frankrijk werd al vastgesteld dat ook protestanten de katholieke kalender volgden, aangezien: *the custom was so deeply engrained that they too avoided marrying during Advent and Lent*.¹² Dat moge zo zijn, de verschillen tussen Groningen en Limburg waren zo opvallend groot dat de invloed van de kerkelijke richtlijnen niet ontkend kan worden.

Tabel 2. MLA (Marriages in Lent and Advent) voor Groningen en Limburg

	Groningen	Limburg
1810-1849	93	27
1850-1899	74	21
1900-1939	66	31

Bron: zie tabel 1.

Het valt ook op dat Limburgse paren in de tweede helft van de negentiende eeuw zich nog strikter aan de regels hielden dan voorheen. We weten dat net in deze periode de kerkelijke hiërarchie werd hersteld (1854) en er sprake was van een aanscherping van de kerkelijke moraal.¹³ Maar we zien ook dat er in de eerste decennia van de twintigste eeuw meer katholieken trouwden in maart en december, hetgeen in Lesthaeghe's visie toegeschreven kan worden aan secularisering.

Na het bestuderen van bijna twee miljoen Nederlandse huwelijken in de lange negentiende eeuw kunnen we een aantal interessante conclusies trekken. In de eerste plaats valt op hoe groot de kracht is van de historisch gegroeide gewoontes inzake de huwelijksmaand. Tussen 1810 en 1940 is de structurele vorm van de verdeling over de maanden gelijk gebleven, ook al veranderde de samenleving dramatisch. De meest gekozen huwelijksmaand was mei, met alleen in Limburg april als topmaand. In het hele land gelden ook april en november als maanden met een relatief hoge nuptialiteit. Daaruit kunnen we afleiden dat eerdere studies gelijk hadden. Het seizoenritme van de huwelijken werd mede bepaald door de wisselende zwaarte van de werkzaamheden in de landbouwkalender. De meeste

12 D. Cressy, 'The seasonality of marriage in old and new England', *The Journal of Interdisciplinary History* 16 (1985) 1-21, aldaar 3-4.

13 Zie o.a. <https://www.ru.nl/kdc/weten/geschiedenis-nederlands-katholicisme/>

April en mei waren de trouwmaanden bij uitstek, ook in notabele kringen. Het echtpaar Seelen-Vrancken uit Maastricht. Beeldbank RHCL, fotocollectie GAM.

huwelijken werden gesloten in de arbeidsluwe maanden. Opvallend is zeker ook dat dit beeld over de gehele onderzoeksperiode zichtbaar is. Weliswaar zien we de mei-piek na 1900 minder prominent worden, ook rond 1940 was hij nog duidelijk aanwezig. In een eerdere publicatie constateerde ik dat ook de huwelijken van mensen die zelf niet actief waren in de agrarische sector eenzelfde seizoenbeeld lieten zien. Dit bewijst eens te meer dat alleen economische verklaringen tekortschieten. Kennelijk zijn er daarnaast culturele invloeden die alle inwoners raken, ongeacht hun beroep. Zowel de biologische als de culturele kenmerken van de maand mei zouden een verklaring kunnen bieden.¹⁴

14 Engelen, 'What the seasons tell us'.

Een vergelijkbare conclusie kunnen we trekken voor de lage aantallen huwelijken in de zogenaamde gesloten maanden gedurende de Vasten en de Advent. Natuurlijk is dit beeld in het homogeen katholieke Limburg het meest markant, maar ook hier geldt dat zelfs in het overwegend protestantse Groningen in maart en december weinig huwelijken werden voltrokken.

Geboortemaanden: de invloed van biologie, werklast en religie

Wanneer we onze aandacht nu richten op het ritme van de geboorten, dan komen uit voorgaande studies twee gemeenschappelijke conclusies naar voren. De eerste is dat de seizoenbeweging van geboorten in westerse populaties sterk was in de pre-industriële periode, maar in de twintigste eeuw minder zichtbaar werd.¹⁵ De tweede conclusie luidt dat er in het westen twee onderscheiden patronen waren, een Amerikaans en een Europees. Het laagste punt in Amerikaanse geboorten was in april, waarna er een stijging volgde tot het najaar. Het Europese patroon is precies omgekeerd. Hier werden de meeste kinderen geboren in de eerste maanden van het jaar waarna er in de rest van het jaar een daling volgde.¹⁶

Tot zover de conclusies die door alle auteurs onderschreven worden. Wanneer het aankomt op de verklaring van de patronen verdwijnt de eensgezindheid. Er zijn twee groepen van variabelen: de socioculturele en de biologische. De biologische verklaringen voor seizoenbewegingen in geboorten, eigenlijk dus concepties, vallen uiteen in drie onderdelen. De meest voor de hand liggende verklaring wijst op de voedselvoorziening. Zeker in pre-industriële samenlevingen fluctueerde de voedselvoorraad gedurende het jaar. Onmiddellijk na de oogst was er ruim voldoende, maar in de aanloop naar de volgende oogst werd de spoeling dunner. Slechte voeding had aantoonbaar effect op de vrouwelijke vruchtbaarheid. Voor contemporaine Afrikaanse populaties is dat empirisch aangetoond: *A very important determinant of the female ovarian function is the energetic intake. Gestation and lactation place a heavy burden. Relatively modest changes in weight produce significant changes in*

15 Onder vele anderen: A. Régnier-Loilier, A. en E. Divinagracia, 'Changes in the seasonality of births in France from 1975 to the present', *Population (E)* 65 (2010) 145-185; D. Björnsson en G. Zoega, 'Seasonality of birth rates in agricultural Iceland', *Scandinavian Economic History Review* 65:3 (2017) 294-306; G. Doblhammer, J. Lee Rodgers en Roland Rau, 'Seasonality of birth in nineteenth- and twentieth century Austria', *Social Biology* 47 (2000) 201-217.

16 D. Lam en J. Miron, 'Global Patterns of Seasonal Variation in Human Fertility', *Annals of the New York Academy of Sciences* 709 (1994) 9-28; Doblhammer, 'Seasonality of birth in nineteenth- and twentieth century Austria'; K. Haandrikman en L. van Wissen, 'Effects of the fertility transition on birth seasonality in the Netherlands', *Journal of Biosocial Science* 40 (2008) 655-672.

the probability of conception. Logically, when ecological constraints on availability of food are of a seasonal nature, this can result in seasonality of births.¹⁷

En dan is er de invloed van temperatuur. Ook tegenwoordig is het nog zo dat hoe verder verwijderd van de evenaar en dus hoe minder warm, hoe eerder in het jaar we een piek van geboorten vinden.¹⁸ Ook hier geldt weer dat het eenvoudig is vast te stellen dat er een relatie tussen temperatuur en concepties is, maar dat de verklaring moeilijker is. Sommige auteurs wijzen op vermindering van de zaadkwaliteit bij mannen als gevolg van hitte en het onderdrukken van de ovulatie bij vrouwen.¹⁹ Anderen benadrukken het negatieve effect van zomerhitte op de coïtusfrequentie.²⁰ Het zal duidelijk zijn dat Nederlandse zomers niet te vergelijken zijn met de onderzochte regio's in het zuiden van de VS en Australië. Deze variabele negeren we dus verder, temeer daar de verschillen in dit opzicht tussen Limburg en de andere provincies te verwaarlozen waren.²¹

De andere set variabelen handelt over de invloeden van sociale en culturele omstandigheden. Weer zijn voor een onderzoek waarbij Limburg betrokken is, de religieuze bepalingen ter zake interessant. In een studie van Herteliu e.a. lezen we hoe sterk het effect was van het verbod op geslachtsverkeer tijdens de Advent en de Vasten in twintigste eeuws Roemenië.²² Dat de katholieke kerk echtelijk verkeer tijdens de genoemde periodes ontmoedigde is ook door anderen beschreven.²³ We weten verder dat ook in Nederland katholieken werden aangespoord om zich te onthouden van wereldlijke geneugten in de voorbereiding op Pasen en Kerstmis.

Tot slot zijn er de sociaaleconomische invloeden op geslachtsverkeer. De variatie in seizoenbeweging van geboorten tussen regio's in Finland verdween toen de

- 17 P. Ellison, C. Valeggia en D. Sherry, 'Human birth seasonality', in: Diane K. Brockman en Carel P. van Schaik (eds.), *Seasonality in primates: Studies of living and extinct human and non-human primates* (Cambridge 2005) 379-399.
- 18 D. Lam en J. Miron, 'The effects of temperature on human fertility', *Demography* 33 (1996) 291-305; N. Rojansky, A. Brezinski en J. Schenker, 'Seasonality in human-reproduction – an update', *Human Reproduction* 7 (1992) 735-745; M. Bobak en A. Gjonca, 'The seasonality of live birth is strongly influenced by socio-demographic factors', *Human Reproduction* 16 (2001) 1512-1517; F. Bronson, 'Seasonal variation in human reproduction: environmental factors', *The Quarterly Review of Biology* 70 (1995) 141-164; D. Seiver, 'Seasonality of Fertility: New Evidence', *Population and Environment* 10 (1989) 245-257.
- 19 Rojansky et al., 'Seasonality in human-reproduction'; Bronson, 'Seasonal variation'.
- 20 A. Parks, 'Environmental influences on human fertility', in: *Journal of Biosocial Science* (Suppl. 3 1971) 13-28; Bronson, 'Seasonal variation'; Ellison et al., 'Human birth seasonality'; W. James, 'Seasonal variation in human births', *Journal of Biosocial Science* 22 (1990) 113-119.
- 21 F. IJnsen, *De zomers in Nederland vanaf 1706 thermisch bekeken* (De Bilt 1976).
- 22 C. Herteliu, B. Ileanu, V. Bogdan en Ausloo, 'Effect of religious rules on time of conception in Romania from 1905 to 2001', *Human Reproduction* 30 (2015) 2202-2214.
- 23 M. Manfredini, 'Birth seasonality in present-day Italy, 1993-2005', *Human Ecology* 37 (2009) 227-234; D. Reher, D. en A. Gimeno, 'Marked from the onset: the season of birth and health during early life in Spain during the demographic transition', *Continuity and Change* 21 (2006) 107-129.

sociaaleconomische verschillen minder werden.²⁴ In Tsjechië bleken variabelen als leeftijd en opleidingsniveau een belangrijke voorspellende waarde te hebben voor de maanden waarin veel kinderen geboren werden.²⁵ Het best worden de invloeden samengevat in een Franse studie waarvan de conclusie luidde dat het verdwijnen van het seizoenritme in de twintigste eeuw logisch voortkomt uit het minder belangrijk worden van de seizoenen. Dat gebeurt, zo beweren de auteurs, wanneer religieuze regels niet langer gevolgd worden, voedselvoorziening niet meer fluctueert gedurende het jaar en het aandeel van de bevolking dat werkt in de landbouw daalt.²⁶ Of, in termen van het voorgaande, als er sprake is van secularisering, van voedselzekerheid en van een gelijke verdeling van de werklast over het jaar.

We buigen ons op basis van het voorgaande over de volgende vragen: zien we inderdaad dat de invloed van de seizoenen op concepties afneemt naarmate we van de negentiende naar de twintigste eeuw gaan? Is er een verband tussen de maanden waarin concepties plaatsvinden en de arbeidscyclus in de landbouw? Vinden we onder katholieken een terughoudendheid in seksueel verkeer tijdens de maanden van onthouding? En overkoepelend bij dit alles, verschilt Limburg op deze punten van de rest van het land?

De gegevens waarop het navolgende is gebaseerd, komen uit de *Historische Steekproef Nederlandse Bevolking (HSN)*. *Data van de Burgerlijke Release 2010.01*. Deze dataset bevat een steekproef uit de Nederlandse bevolking en is uitvoerig beschreven in een bijdrage van Mandemakers.²⁷ De geboorten waarover we hier kunnen rapporteren vonden plaats tussen 1850 en 1909. In totaal betreft het voor het hele land 170.213 gevallen en voor Limburg 6.369. Net als bij de analyse van de huwelijksmaanden is ook hier gecorrigeerd voor het aantal dagen van de maand. De daarop gebaseerde indices zijn zo berekend dat een waarde 100 voor een bepaalde maand aangeeft dat er exact het aantal geboorten plaatsvond dat verwacht mocht worden bij gelijke verdeling. Maanden met waarden boven de 100 kennen relatief veel geboorten en vice versa. De conceptiemaanden worden afgeleid van de geboortemaanden door negen maanden terug te rekenen.

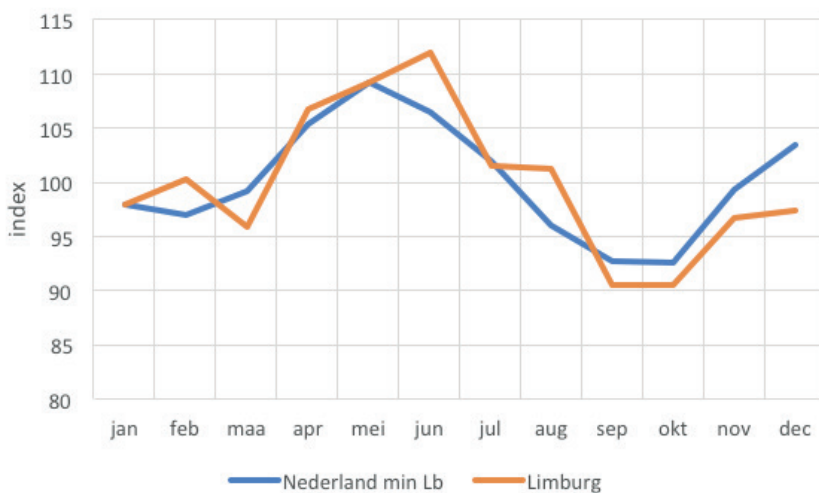
24 J. Fellman en A. Eriksson, 'Temporal and regional variations in the seasonality of births in Aland (Finland), 1653-1950', *Biodemography and Social Biology* 55 (2009) 103-112.

25 Bobak en Gjonca, 'The seasonality of live birth'.

26 Régnier-Loilier en Divinagracia, 'Changes in the seasonality of births in France'.

27 K. Mandemakers, 'The Netherlands. Historical Sample of the Netherlands', in: P. Kelly Hall, R. McCaa, G. Thorvaldsen (eds.), *Handbook of International Historical Microdata for Population Research* (Minneapolis 2000) 149-177.

Figuur 3. Conceptiemaanden Nederland en Limburg, 1850-1909

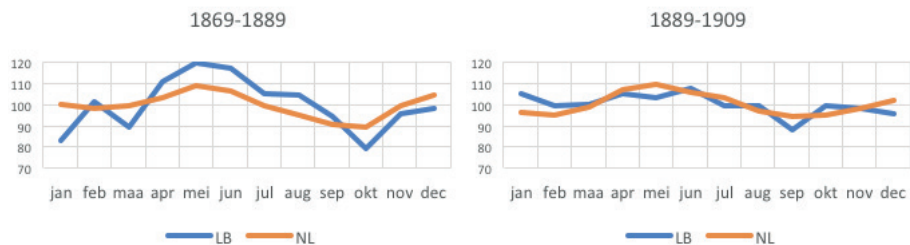

Bron: Historische Steekproef Nederland. Data van de Burgelijke Release 2010.01

Uit Figuur 3 kunnen we afleiden dat er weliswaar verschillen zijn tussen de gegevens voor Nederland en Limburg, maar dat dit verschillen zijn op details. De structurele vorm van de grafieken is gelijk, met hoge waarden in de periode mei-juni en lage waarden in september en oktober. Wat betreft de details zien we ook hier kleine verschuivingen. De piek in concepties viel in Limburg niet in mei, maar in juni en in de twee oogstmaanden was het aantal concepties nog lager dan voor het land als geheel.

Eerder wezen wij al op de in de literatuur genoemde daling van de seizoeninvloeden. Met name na 1900 zouden concepties gelijkmatiger over het jaar verdeeld zijn. Nu reiken onze data maar tot 1909. We hebben daarom om de historische ontwikkeling te meten de periode opgedeeld in twee qua aantallen concepties vergelijkbare perioden. Aangezien voor beide tijdvakken en voor elke maand daarbinnen voldoende gevallen meegenomen zijn, kunnen de geconstateerde verschillen niet toegeschreven worden aan te kleine aantallen. De conclusie naar aanleiding van de twee grafieken in Figuur 4 is daarom onontkoombaar. In de tweede periode zijn de maandelijkse schommelingen duidelijk afgenomen. Dat geldt vooral voor Limburg waar de standaarddeviatie daalde van 13 naar 5. De Nederlandse amplitudo begon al lager en eindigde nagenoeg gelijk, van 6 naar 5. Modernisering, of dat nu economisch of cultureel was, maakte Nederlandse paren minder gevoelig voor de invloed van de maanden.

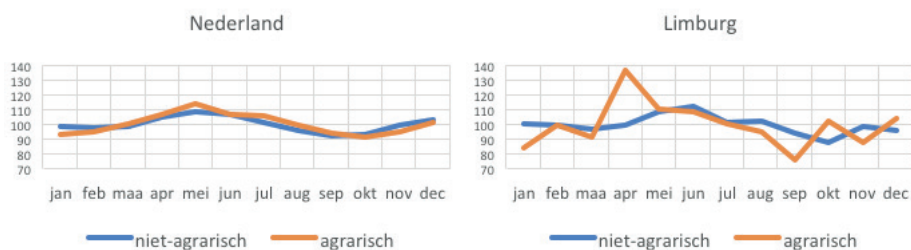
Figuur 4. Conceptiemaanden Nederland en Limburg, 1860-1889 en 1889-1909

Bron: zie figuur 3

In de hiervoor aangehaalde literatuur vonden we de overtuiging dat het met name de jaarlijkse arbeidscyclus was die bepaalde wanneer kinderen verwekt werden. In tijden van drukke werkzaamheden rond het zaaien en de oogst werd de energie anderszins aangewend. Of dit inderdaad zo was kunnen we nagaan door het conceptiegedrag van landbouwers te vergelijken met dat van mensen werkzaam in andere sectoren. We vergelijken weer Limburg met de rest van het land (Figuur 5) en komen dan tot de conclusie dat de invloed van werken in de landbouw voor Limburgse echtparen veel ingrijpender was. De conceptiepiek is voor Limburg zonneklaar in april en de minste concepties vinden plaats in de oogstmaand september. We herkennen zowel in de landelijke als de provinciale waarden weliswaar dezelfde structuur, maar de verschillen in Limburg tussen agrariërs en niet-agrariërs zijn beduidend groter. Zowel de piek in april als het dal in september springen eruit. Ook hier geldt weer dat de aantallen geboorten en dus concepties in Limburg voldoende groot zijn om de uitschieters niet daaraan te wijten.

Figuur 5. Conceptiemaanden Nederland en Limburg, vader agrarisch en niet-agrarisch

Bron: zie figuur 3

Het echtpaar Simais-Crijns en hun dochtertje Alexandrine, 1932. Beeldbank RHCL, fotocollectie GAM.

Tot slot buigen we ons over de invloed van het geloof. In de Vastenmaand maart verwekten Limburgse echtparen weinig kinderen, maar anders dan bij de huwelijken is er niet sprake van een absoluut laagterecord. In september en oktober waren de aantallen nog lager en ook december laat geen opvallend dieptepunt zien. Wanneer we dit vergelijken met de situatie bij de huwelijken treft het grote verschil. De onthouding in huwelijkssluitingen is onmiskenbaar, de onthouding in het echtelijke bed veel minder aantoonbaar. Daarvoor zijn twee mogelijke verklaringen aan te voeren. In de eerste plaats is daar het verschil in zichtbaarheid. Voor een huwelijk was de priester nodig en was de voltrekking voor iedereen zichtbaar. Dat heeft ertoe geleid dat op dit punt de buitenwereld de regels mee in de gaten hield. Deze controle was er om voor de hand liggende redenen niet bij een conceptie. Limburgse katholieken lijken dus braver naar buiten te zijn geweest dan binnen de eigen muren. Een tweede verklaring voor de kleinere schommelingen van seizoen-schommelingen in concepties is af te leiden uit de verschillen in eigen beslissingsruimte. Een huwelijk werd lang van tevoren gepland en dus koos het echtpaar of de omgeving bewust voor een bepaalde datum. Dat was zeker niet het geval bij concepties. Hier speelde het toeval een zo grote rol dat zelfs wanneer een echtpaar bewust voor een bepaalde maand koos, dit doel niet noodzakelijkwijs bereikt werd.

Hoe Nederlands waren Limburgers?

Het uitgangspunt van dit betoog was te achterhalen of Limburgers zich in het recente verleden gedroegen als waren zij Nederlanders. We kozen een weinig gebruikte meetmethode door te kijken naar de seizoenbewegingen van huwelijken en geboorten (=concepties). De conclusie uit het voorgaande is niet eenduidig. Wanneer men door zijn ooghalen kijkt naar de curves voor Nederland en Limburg, dan valt vooral de gelijkenis op. De grote lijnen van de seizoenbeweging in huwelijken en concepties komen overeen. Wat betreft de huwelijken vinden we de druk van de werkzaamheden in de landbouw terug in lage aantallen huwelijken in de oogsttijd en een top in het voorjaar tussen zaai- en oogsttijd. Opvallend is ook dat de invloeden die het kiezen van een trouwmaand bepalen structureel zijn en niet of nauwelijks minder worden, terwijl er op andere punten in de samenleving sprake is van grote veranderingen. Voor het hele land gold dat trouwen in maart en december niet de voorkeur had, maar voor het homogeen katholieke Limburg golden de regels van onthouding in Vasten en Advent heel nadrukkelijk. Die onthouding is nauwelijks zichtbaar in het patroon van de concepties. Alhoewel de regels in Limburg werden nageleefd in het openbaar, bij het huwelijk, vinden we

hier in de concepties geen sporen van. Overigens constateerden wij dat de verschillen tussen de maanden op dit punt aanzienlijk minder werden tegen het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

In grote lijnen lijken de Limburgers zich dus te hebben gedragen als hun landgenoten. Op een enkel punt is er sprake van verschillen. Limburgse paren trouwen het meest in april, terwijl landelijk gezien mei de topmaand was. Evenzo lijken de landelijke en Limburgse grafieklijnen van concepties sterk op elkaar, met een top in de maanden april tot juni. Ook hier echter een verschil. In Nederland werden de meeste kinderen verwekt in mei, maar in Limburg was dit juni.

Natuurlijk, bij zo'n eerste verkenning blijven er meer vragen dan er antwoorden gegeven zijn. Waarom verschilden de topmaanden, zowel in concepties als huwelijken tussen Nederland en Limburg? Waren er regionale verschillen binnen Limburg en zo ja, waren er regio's die meer leken op regio's elders in het land dan op andere regio's binnen de provinciegrenzen? Hoe verhouden de Limburgse cijfers zich trouwens met de omliggende Duitse en Belgische gebieden? Een vergelijking met alleen katholieken in andere provincies zou moeten leren of Limburgers vooral katholiek waren of vooral Limburgers. Alhoewel er dus nog veel te onderzoeken valt, luidt de voorlopige conclusie dat Limburgers op het onderzochte demografisch terrein Nederlanders waren. Dat dit menigeen zal verbazen zegt, zoals zo vaak, meer over de sterkte van stereotyperingen dan over de werkelijkheid.

Jan Hornix, Tessa Kalsbeek en Björn Quanjier

**LENGTEGROEI, LOTELINGEN EN LIMBURG.
DOORGROEI VAN LIMBURGSE
PLATTELANDSJONGENS IN EIJSDEN
EN ARCEN - VELDEN, 1863-1898**

Abstract

Height is often used as a proxy for the living standards of historical populations. In this framework, Limburg is the odd one out within the Dutch context. From being among the ‘tallest’ provinces in the middle of the nineteenth century, Limburg was amongst the shortest around the turn of the century. This makes it an excellent case to study catch-up growth for historical populations. The lower living standards of the nineteenth century did not only result in a shorter stature, they also lowered growth velocity. For Dutch cities an average catch-up growth of over five centimeters was not uncommon. Using conscription records and registers of the civic guards, this article will examine catch-up growth for the province of Limburg. However, since previous studies mainly focused on urban areas, we will focus on the rural municipalities of Eijsden and Arcen en Velden. We show that these municipalities display a lower average amount of catch-up growth of under two centimeters. Furthermore, social differences within these villages were smaller compared with the rest of the Netherlands. Moreover, the Netherlands were able to catch up between age 20 and 25 when it came to height. Near the end of the research period, catch-up growth decreased in the Dutch cities, but in turn increased on the Limburgian countryside.

Inleiding

De levensstandaard is een veelvuldig bestudeerd onderwerp binnen de sociaal-economische geschiedenis; historische antropometrie is daarvan een hulpwetenschap. Lichaamslengte wordt steeds meer beschouwd als een belangrijke en objectieve indicator van levensstandaard, aangezien de lengtegroei van een individu wordt beïnvloed door de levensomstandigheden gedurende de groeiperiode. Deze omstandigheden bepalen of een persoon in staat is zijn genetische lengtepotentieel te vervullen.¹ In de antropometrie wordt de vuistregel gehanteerd dat de uiteindelijke potentiële lengtes willekeurig over de populatie verdeeld zijn. Neemt men hieruit een grote steekproef, dan zal de lengte op geaggregeerd niveau aantonen in hoeverre het genetisch potentieel behaald is voor zowel de potentieel lange als korte individuen. Bij een vergelijking van twee groepen is daardoor een

1 G. Galofré-Vilà, ‘Growth and maturity: A quantitative systematic review and network analysis in anthropometric history’, *Economics & Human Biology* 28 (2018) 107-118, aldaar 107.

vergelijking van het behaald potentieel mogelijk, waarmee ons een inkijk in de historische levensstandaard wordt geboden. Het onderliggende mechanisme dat de uiteindelijke lengte bepaalt, wordt beïnvloed door de balans tussen de energieconsumptie en energieverbruik. Beide factoren worden beïnvloed door de omgeving. De energieconsumptie hangt samen met de beschikbare kwaliteit en kwantiteit van het voedsel dat men eet. Het energieverbruik wordt bepaald door de belasting van het menselijk lichaam door arbeid alsook blootstelling aan ziektes. Verwerking van bijvoorbeeld pijn, koorts en diarree vergen namelijk ook veel energie. De omgeving kan deze factoren beïnvloeden door bijvoorbeeld sociale status, migratieachtergrond, klimaat, epidemieën en hongersnoden, leefomgeving, industrialisatie, urbanisatie, hygiëne en gezinsgrootte.²

Lichaamslengte vormt dus een goede indicator om het welvaarts- en welzijnsniveau van een historische populatie te onderzoeken. Zo toonde Willibrord Rutten met behulp van lengtegegevens aan dat Limburg, ondanks relatief lage nominale inkomens, toch een welstandsniveau kende dat met Holland kon wedijveren.³ Recent antropometrisch onderzoek van Vincent Tassenaar laat zien hoe interessant de casus Limburg is als het gaat om de levensstandaard; de provincie was koploper van Nederland in het midden van de negentiende eeuw, maar nog geen 50 jaar later was het hekkensluiter.⁴ Deze opmerkelijke relatieve stilstand van de provincie is bovendien ook terug te zien in andere indicatoren voor de levensstandaard, zoals zuigelingensterfte.⁵ De gegevens uit figuur 1 laten het verloop van deze trend zien met behulp van lengtegegevens in de negentiende eeuw. Omdat Limburg als een soort schiereiland wordt omgeven door buitenlandse regio's zijn deze gebieden ook in de figuur opgenomen. Het naburig gelegen Ruhrgebied kende een vergelijkbare lengte. In de Belgische provincie Luik daarentegen was men gemiddeld kleiner.

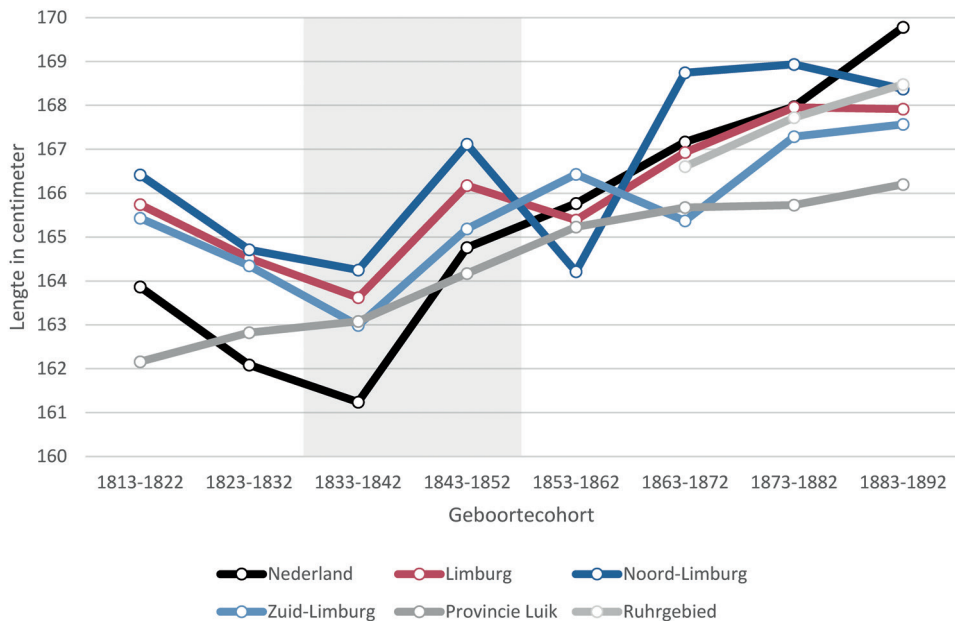
2 R.H. Steckel, 'Stature and the standard of living', *Journal of Economic Literature* 33:4 (1995) 1903-1940, aldaar 1903.

3 W.J.M.J. Rutten, 'De levensstandaard in Limburg van de Franse Tijd tot aan de Eerste Wereldoorlog. Een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 40 (1995) 123-160, aldaar 155.

4 V.Tassenaar, 'Development of regional variety of the biological standard of living in the Netherlands, 1812-1913', *Economics & Human Biology* 34 (2019) 151-161.

5 P. Ekamper en F. W. A. Van Poppel, 'Zuigelingensterfte per gemeente in Nederland, 1841-1939', *Bevolkingstrends* 56:1 (2008) 23-29.

Figuur 1. Ontwikkeling van de gemiddelde lichaamslengte in Nederland, Limburg en aangrenzende gebieden per geboortecohort (1813-1892)

Bron: De Nederlandse gegevens: K. Mandemakers, HSN dataset Heights and Life Courses, Release 2018_02, de grens tussen noord en zuid is getrokken bij Susteren. De Belgische gegevens: G. Alter, M. Neven en M. Oris, 'Stature in transition: a micro-level study from nineteenth-century Belgium', *Social Science History* 28:2 (2004) 231-247, aldaar tabel 5, bevat de plaatsen Charneux, Limbourg, Polleur, Sart, Seraing, Tilleur en Verviers. De Duitse gegevens: J. Baten en G. Fertig, 'Did the Railway Increase Inequality? A Micro-Regional Analysis of Heights in the Hinterland of the Booming Ruhr Area During the Late 19th Century', *The Journal of European Economic History* 38:2 (2009) 263-299.

Het verschil in lengte onthult nog een fenomeen dat te maken heeft met de leeftijd waarop men werd gemeten. De gegevens uit figuur 1 zijn afkomstig van de keuringen voor de militaire dienst: de lotelingenregisters. In 1863 werd de leeftijd waarop jongens gekeurd werden verhoogd van 19 naar 20 jaar. Jongens geboren vanaf 1843 vielen onder de nieuwe regeling. De wijziging is in de grafiek gevangen door de grijze kolom.⁶ De gemiddelde lengte tussen geboortecohort 1833-1842 en 1843-1852 steeg plotseling. Deze stijging is toe te schrijven aan de leeftijdsverho-

6 E.W.R. van Roon, *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw*. Dissertatie (Amsterdam 2013) 83.

ging: de lotelingen groeiden nog door tussen hun 19e en 20e levensjaar. Wat opvalt is dat de 19-jarige Limburgers een veel grotere voorsprong hadden op hun Nederlandse leeftijdsgenoten dan op 20-jarige leeftijd het geval was. Hieruit zou men de conclusie kunnen trekken dat Limburgse lotelingen al eerder hun ‘volwassen’ lengte bereikten dan de overige Nederlanders.

Al in 1963 stelde Victor Oppers dat door het gebruik van de militiekeuringen de volwassen lengte van mannen in de negentiende eeuw werd onderschat. Met gegevens uit de schutterijregisters, waar jongens op 25-jarige leeftijd werden gemeten, kon hij aantonen dat jongens nog flink doorgroeiden na hun militaire keuring.⁷ Een doorgroei van 10 centimeter (hierna cm), 20 cm of zelfs 30 cm was geen uitzondering.⁸ Recent onderzoek van Erik Beekink en Jan Kok bevestigt dit. Voor de stad Woerden (Zuid-Holland) vonden zij een gemiddelde doorgroei van 5 cm voor de eerste helft van de negentiende eeuw.⁹ Verder toonden ze aan dat binnen de lage sociale klassen een hogere gemiddelde doorgroei te zien was dan binnen de hoge sociale klassen.¹⁰ Daarmee zou een lagere levensstandaard niet alleen resulteren in een kleinere lichaamslengte, maar mogelijk ook in een vertraagd groeipatroon. Op basis van figuur 1 lijkt het zelfs zo dat een later meetmoment de verschillen verkleint, wat suggereert dat het mogelijk was om grote verschillen in lichaamslengte op een later moment in te halen.¹¹

Maar wat houdt doorgroei dan exact in? Doorgroei na het 20e levensjaar is heden ten dage uiterst ongewoon in de westerse wereld. Verbeterde levensomstandigheden hebben er waarschijnlijk voor gezorgd dat de groei zich tegenwoordig concentreert in de vroege jeugd en tienerjaren. Voor historische populaties is echter bekend dat men niet alleen het genetisch potentieel niet behaalde, maar er ook langer over deed om de uiteindelijke lengte te bereiken. Deze verlenging van de groeiperiode hing samen met situaties van crisis, werkloosheid, voedselschaarste en oorlog.¹² Vooral de omstandigheden in de puberteit hebben een sterke invloed op de groei.¹³ Een deel van deze misgelopen groei kan op een later moment

7 V.M. Oppers, *Analyse van de acceleratie van de menselijke lengtegroei door bepaling van het tijdstip van de groeifasen* (Amsterdam 1963). Voor het onderzoek gebruikte Oppers gegevens uit de steden: Groningen, Assen, Leiden, Rotterdam, Nijmegen, Roermond en Goes.

8 *Idem*, 'Gissen en beslissen met historische gegevens', *Statistica Neerlandica* 17:4 (1963) 436.

9 E. Beekink en J. Kok, 'Temporary and lasting effects of childhood deprivation on male stature. Late adolescent stature and catch-up growth in Woerden (The Netherlands) in the first half of the nineteenth century', *The History of the Family* 22:2-3 (2017) 196-213, aldaar 205.

10 *Ibidem*.

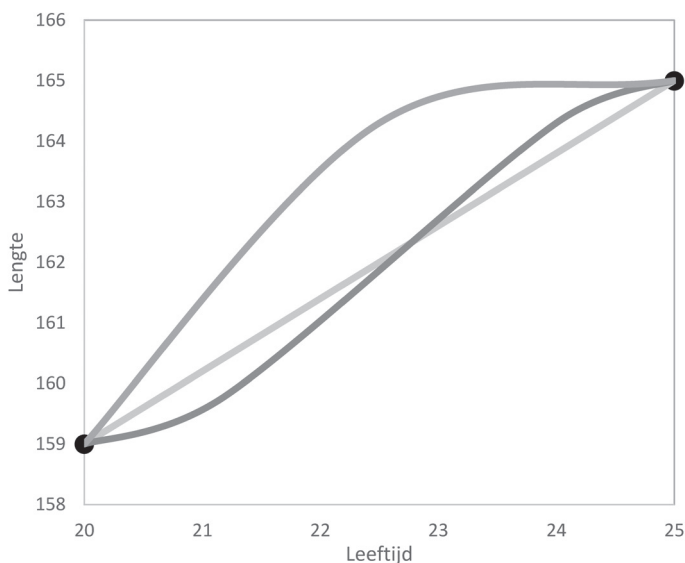
11 B. Boersma en J.M. Wit, 'Catch-up growth', *Endocrine reviews* 18:5 (1997) 646-661.

12 P. Gao en E.B. Schneider, 'The growth pattern of British children, 1850-1975', *LSE Working paper series* (2019) 1-76.

13 E. Depauw en D. Oxley, 'Toddlers, teenagers, and terminal heights: the importance of puberty for male adult stature, Flanders, 1800-76', *The Economic History Review* (2018) 1-28.

onder betere omstandigheden weer worden ingehaald, ook wel *catch-up growth* (letterlijk: ‘inhaalgroei’) genoemd.¹⁴ Deze term verwijst naar een fase waarin de groeisnelheid hoger ligt totdat de normale groeicurve weer is bijgehaald.¹⁵ Tevens kan de gehele groeiperiode verlengd worden zodat ook op deze manier een deel van de groei kan worden ingehaald. Zoals figuur 2 laat zien heeft men tenminste drie referentiepunten nodig om vast te stellen of de late groei een groeiacceleratie, dan wel (lineaire) groeiverlenging betreft. In dit artikel beschikken we echter over slechts twee referentiepunten (zie onder), waardoor we beide groeipatronen als doorgroei zullen behandelen. Deze doorgroei definiëren we dus als de heden ten dage uiterste ongewone groei na het 20e levensjaar. Met deze definitie vangen we de groei die als gevolg van levensomstandigheden eerder is misgelopen.

Figuur 2. Conceptueel voorbeeld van groei na het 20e levensjaar

Tussen de twee referentiepunten op 20- en 25-jarige leeftijd kan de groeicurve accelereren, maar ook afnemen waarbij de volwassen lengte al ver vóór het 25e levensjaar bereikt wordt.

- 14 A. Prader, J.M. Tanner en G.A. von Harnack, ‘Catch-up growth following illness or starvation. An example of developmental canalization in man’, *The Journal of Pediatrics* 62:5 (1963) 646–659, aldaar 646 en 658.
- 15 Boersma en Wit, ‘Catch-up growth’, 646.

Dit artikel onderzoekt juist deze doorgroei in Limburg, waarvan we dus zouden verwachten dat deze, als gevolg van betere levensomstandigheden, lager lag dan het landelijk gemiddelde. Interessant is ook om te analyseren hoe deze doorgroei zich ontwikkelde in een periode dat Limburg steeds verder achterpraakte ten opzichte van de rest van Nederland. Omdat eerdere onderzoeken zich richtten op stedelijke gebieden, is er in dit artikel voor gekozen de lengte van Limburgse plattelandjongens op de leeftijd van 20 en 25 jaar te vergelijken. Kwam een verlate groeispurt in de negentiende eeuw alleen voor in een stedelijke setting, of was dit ook het geval op het platteland? Nu bestaat 'het' Limburgse platteland natuurlijk niet. Figuur 3 laat zien dat er wel degelijk verschillen bestaan als het gaat om de gemiddelde lengte van de Limburgse loteling. Toch vormt de provincie een relatief homogeen geheel, met enkele positieve uitschieters in de dorpen grenzend aan Maastricht en Roermond.¹⁶ In deze bijdrage is ervoor gekozen om te focussen op plattelandsgemeenten in Noord- en Zuid-Limburg die dicht bij het gemiddelde van het Limburgse platteland lagen. Daarnaast vormde de beschikbaarheid van schutterijregisters een beperkende factor, omdat niet voor elke gemeente een langere tijdreeks bewaard is gebleven. Uiteindelijk zijn Eijsden, gelegen in Zuid-Limburg, en Arcen en Velden, in Noord-Limburg geselecteerd.¹⁷ De casestudies betreffen twee plattelandsdorpen van redelijk formaat; beide gemeenten kennen een ongeveer gelijk inwonersaantal, genoeg voor een datareeks van 500 lotelingen. Door hun ligging is een vergelijking tussen het noorden en het zuiden van de provincie mogelijk. De specifieke ecologische omstandigheden in Noord-Limburg en Zuid-Limburg maken het tevens waardevol een vergelijking tussen deze twee gebieden te maken. Dit zal in het tweede deel van dit artikel worden toegelicht. In deze bijdrage wordt dus onderzocht of de plattelandjongens uit Eijsden en Arcen-Velden doorgroeiden na hun 20e levensjaar in de periode 1863-1898 en hoe dit te verklaren is. Verwacht wordt dat de lotelingen uit dit rurale gebied een niet of nauwelijks uitgestelde groeispurt vertoonden in tegenstelling tot de stadse lotelingen die onderzocht werden door Oppers. Deze verwachting is gebaseerd op het idee dat de levensomstandigheden in negentiende-eeuwse steden in meerdere aspecten slechter waren dan de omstandigheden op het platteland.¹⁸ Tijdens de analyse

16 Wat betreft de homogeniteit van de lengtevariatie in Limburg baseren wij ons op tabel 1 uit het onderzoek 'Lengte in of uit balans?' van Bob van Nienhuijs en Matthijs Paul, in het kader van het onderzoekscollage Nederlandse Reuzen aan de Radboud Universiteit te Nijmegen in 2019. In dat onderzoek toonden zij aan dat Limburg de laagste variatiecoëfficiënt had van alle Nederlandse provincies. Onderliggende gegevens zijn op te vragen bij de laatste auteur van dit artikel.

17 Voor het leesgemak zal Arcen en Velden vanaf nu als Arcen-Velden worden geschreven in deze bijdrage.

18 J.W. Drukker en V. Tassenaar, 'Paradoxes of modernization and material well-being in the Netherlands during the nineteenth century', in: R.H. Steckel en R. Floud (eds.), *Health and welfare during industrialization* (Chicago 1997) 331-378; J. Kok, E. Beekink en D. Bijsterbosch, 'Environmental Influences on

De Koestraat in Arcen, ca. 1910. Uit: J.G. Keltjens, Arcen en Velden in oude ansichten (Zaltbommel 1971).

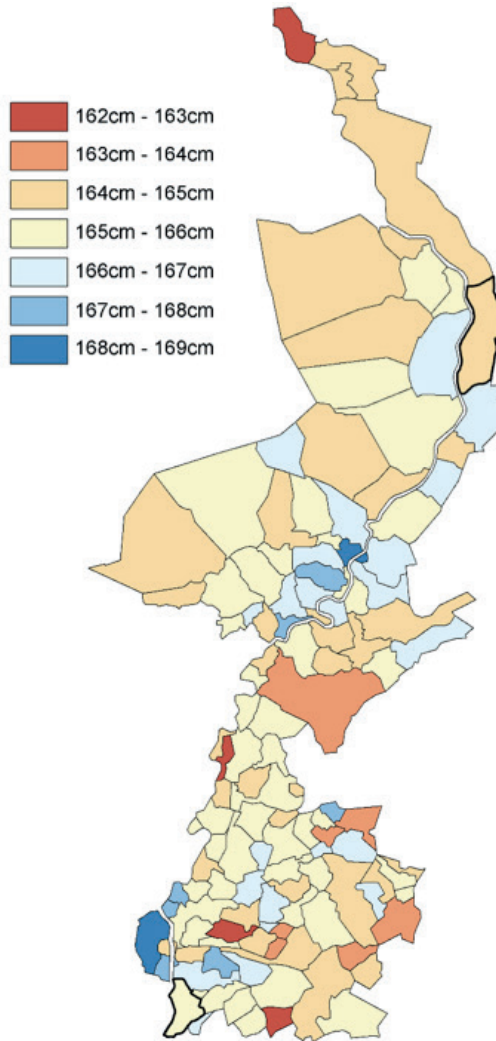
wordt rekening gehouden met de sociaal-economische status van de lotelingen. Een hogere doorgroei is namelijk ook op het platteland te verwachten bij de lagere klassen die naar waarschijnlijkheid slechtere levensomstandigheden genoten. De onderzoeksperiode 1863-1898 komt voort uit de schutterijwetgeving van de negentiende eeuw en uit de beschikbaarheid van bronmateriaal. Omdat de schutterijwet van 1827 niet gold voor Limburg tussen de Belgische Opstand en 1867 zijn pas vanaf 1868 schutterijregisters terug te vinden die kunnen worden gekoppeld aan de militieregisters vanaf 1863¹⁹. Na 1898 zijn geen gegevens meer teruggevonden voor beide dorpen. Bij Eijsden begint de database vanaf 1871 omdat in eerdere registers geen lengtegegevens genoteerd zijn.

In het eerste gedeelte van dit artikel zal de historische context van Limburg, Eijsden en Arcen-Velden geschetst worden. Daarna volgt een uiteenzetting van de gebruikte bronnen en methoden. Vervolgens worden de resultaten gepresenteerd en met behulp van een regressieanalyse getoetst. De conclusie vat de bevindingen samen en plaatst ze in een breder kader.

Young Adult Male Height. A Comparison of Town and Countryside in the Netherlands, 1815-1900', *Historical Life Course Studies* 6 (2018) 95-110.

19 Centrale Archief Selectiedienst, *Inventaris van het Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Nationale Militie en Schutterijen, (1828) 1865-1911 (inv.nr. 2.04.44)*, 8.

Figuur 3. De gemiddelde lengte van lotelingen per gemeente 1863-1875, met de gemeenten Arcen en Velden en Eijsden uitgelicht

Bron: Departement van binnenlandsche zaken, Statistische bescheiden voor het Koninkrijk der Nederlanden, ligting voor de nationale militie in elke der vijf jaren 1863-1867 (s-Gravenhage 1868), Departement van binnenlandsche zaken, Statistische bescheiden voor het Koninkrijk der Nederlanden, loting voor de nationale militie in elke der vier jaren 1868-1871 (s-Gravenhage 1871), Departement van binnenlandsche zaken, Statistiek der ligting voor de nationale militie in het Koninkrijk der Nederlanden over 1872-1875 (s-Gravenhage 1877). Wij danken Matthijs Paul voor het digitaliseren van de gegevens.

Historische context van Limburg

Limburg: een plattelandsprovincie

Het Limburg van de negentiende eeuw kan getypeerd worden als een agrarisch gebied, waar het kleine gezinsbedrijf domineerde en loonarbeid nog van marginale betekenis was.²⁰ Het boerenbedrijf was in de eerste plaats zelfvoorzienend, waardoor handel en nijverheid vooral in de eerste helft van deze eeuw een kleine rol speelden. Het derde kwart van de eeuw zou voor zowel de Nederlandse als de Limburgse landbouw een voorspoedige tijd betekenen. De vrijhandel maakte het mogelijk ook naar meer geïndustrialiseerde landen als Duitsland, België en Engeland te exporteren: dit zorgde voor stijgende prijzen en een verhoogde welvaart op het platteland. Die welvaart was voornamelijk merkbaar in de klei- en lössstreken, minder in de zandstreken.²¹ De industriële ontwikkeling en grote bedrijven kwamen in Limburg pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw op.²² De geringe bevolkingsomvang en beperkte verstedelijking maakten van Limburg een langgerekt plattelandsgebied, waar met uitzondering van Maastricht geen grote steden te vinden waren.²³

Het grootste deel van de beroepsbevolking was geheel of ten dele werkzaam in de landbouw.²⁴ Ongeveer 60 procent van de beroepsbevolking in 1859 was werkzaam in de landbouw en de ontginningsgebieden als zelfstandige boer, pachter, boerenknecht of agrarisch dagloner. De rest van de werkenden was vaak indirect aan de agrarische sector verbonden en oefende beroepen als molenaar, slager, timmerman, wagenmaker of smid uit. Het dagelijks leven in Limburg concentreerde zich in de eigen dorpen en gehuchten, waar de familie de grondslag vormde van hechte gemeenschappen.²⁵ Limburg gold als een van de Nederlandse regio's waar het samenwonen van meerdere generaties onder één dak relatief vaak voorkwam, al was het niet de standaard.²⁶ De gezinnen waren kinderrijk en het gemiddelde gezin in Limburg telde meer kinderen dan in de rest van Nederland, getuige de

20 Rutten, 'De levensstandaard in Limburg', 123.

21 Th.J.A.H. Claessens, 'Een nieuwe landbouwstructuur in wording 1875-1914', in: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens (eds), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914* (Assen 1965) 208-285, aldaar 208.

22 I. Evers, 'Speelbal van de internationale politiek (1860-1875)', in: W. Dijkman, F. Hovens e.a. (eds), *De geschiedenis van Limburg* (Zwolle 2010) 200-216, aldaar 189; J. Venner, *Geschiedenis van Limburg deel 2* (Maastricht 2001) 71; J.F.R. Philips, 'De landbouw in een statische maatschappij 1815-1875', in: J.F.R. Philips e.a. (eds), *Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1750-1914* (Assen 1965) 110-207, aldaar 152.

23 *Ibidem*, 138.

24 W.J.M.J. Rutten, 'Bevolking, gezondheid en levensstandaard in Limburg in de negentiende eeuw: een overzicht', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 43 (1998) 1-36, aldaar 11.

25 Evers, 'Speelbal van de internationale politiek', 189.

26 Rutten, 'Bevolking, gezondheid en levensstandaard', 26.

De Vroenhof in Eijsden. Eijsden houdt het midden tussen een stad en een dorp, getuige ook de bebouwing: links een koopmanshuis, rechts een boerderij. Uit: Frank Hovens (red.), *Geschiedenis van Limburg* (Zwolle 2010) p. 89.

volkstellingen van 1830-1879. Grote gezinnen met tien of meer kinderen kwamen voor, maar gemiddeld kreeg een echtpaar in Limburg uiteindelijk vijf kinderen.²⁷ Niet alleen binnen Nederland, maar zelfs voor Europese begrippen was de Limburgse huwelijksvruchtbaarheid in de negentiende eeuw opzienbarend hoog.²⁸ Geboortebeperving was vóór 1900, in onze onderzoeksperiode, niet aan de orde.

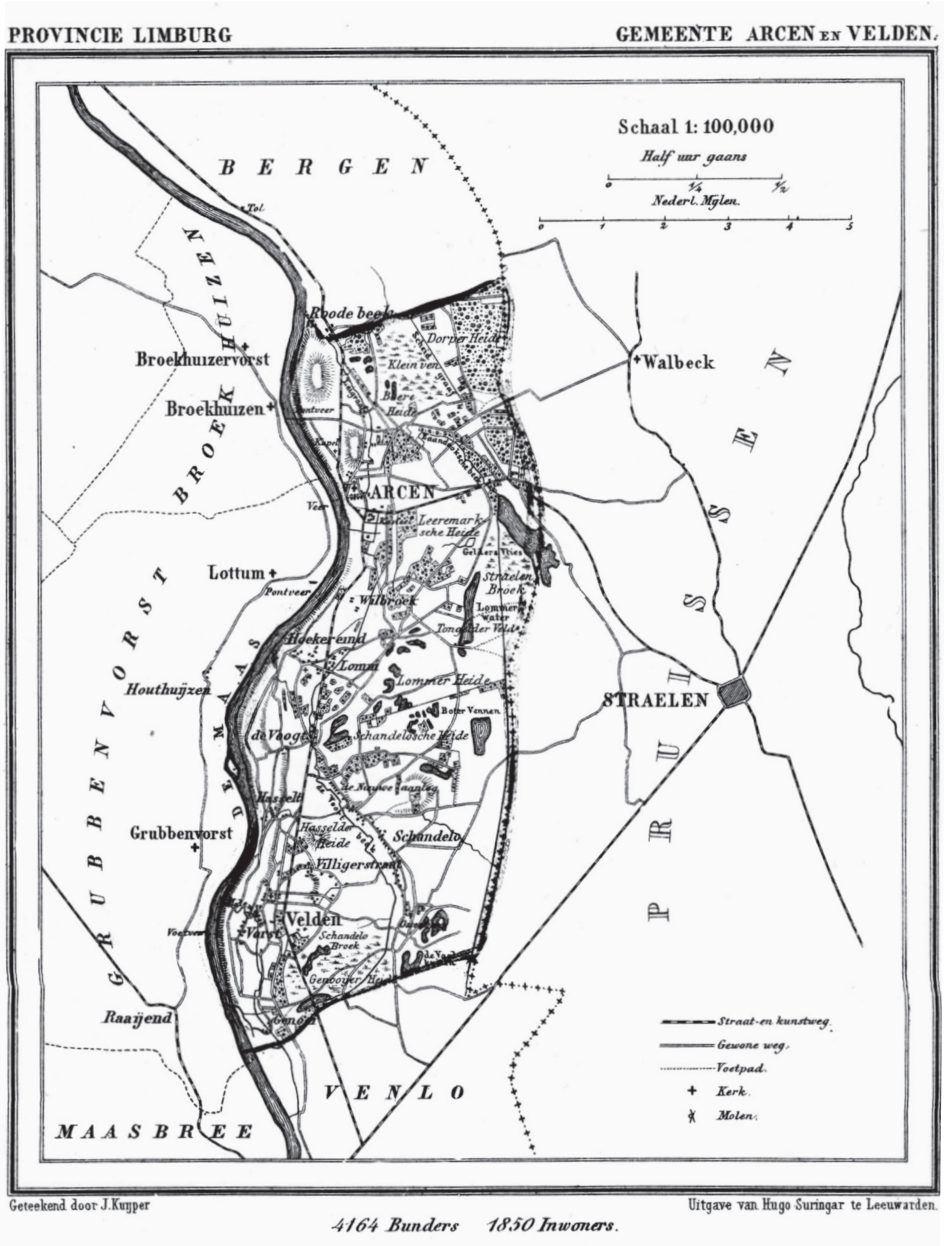
Noord-Limburg en Zuid-Limburg

De landbouw was in de hele provincie de belangrijkste vorm van levensonderhoud. In het noorden en in het zuiden werd deze wel beïnvloed door de verschillende ecologische omstandigheden. Zuid-Limburg is grotendeels bedekt met vruchtbare lössgronden, waar er in Noord-Limburg sprake is van schrale zandgronden. Hoewel er verschillen waren in landbouwmogelijkheden, was het gemengd bedrijf in zowel Noord- als Zuid-Limburg de algemeen voorkomende vorm.²⁹

27 T. Engelen, 'De bevolking van Limburg', in: P. Tummers e.a. (eds), *Limburg. Een geschiedenis*, dl. III: *Vanaf 1800* (Maastricht 2015) 447-460, aldaar 454.

28 *Ibidem*, 449.

29 Philips, 'De landbouw in een statische maatschappij', 155.

Gemeente Arcen en Velden, anno 1866. Uit: J. Kuiper, Gemeente-atlas van Nederland (1871; reprint Maasbree 1981).

In zijn onderzoek uit 1995 neemt Rutten naast consumptiefactoren ook milieu-factoren onder de loep. Een daarvan is de bodemgesteldheid in zowel het noorden als het zuiden. Volgens Rutten zou men mogen verwachten dat de mannen uit Zuid-Limburg langer waren dan de Noord-Limburgse mannen. Zijn onderzoek wijst echter geen belangrijk verschil aan: hoewel de Zuid-Limburgse lotelingen 0,6-0,7 cm groter waren, is dit statistisch niet significant. De daarbij horende hypo- these dat bodemvruchtbaarheid, fysieke belasting en lengte aan elkaar verbonden variabelen zijn, wordt volgens Rutten dus ontkracht.³⁰ Aan die hypothese zou ten grondslag liggen dat de bodemgesteldheid van invloed is op de fysieke belasting en dat die belasting vervolgens van invloed is op de lengtegroei. Het effect van bodemvruchtbaarheid is in het onderzoek van Rutten in ieder geval niet sterk genoeg gebleken voor significante verschillen in gemiddelde lengte.³¹

Het noorden en het zuiden verschilden tevens in bewoningspatroon. Noord-Limburg was dunbevolkt en de bewoning meer verspreid. Grote stukken waren nog niet ontgonnen, waar Zuid-Limburg al eeuwen geleden geheel in cultuur was gebracht, meer en grotere bevolkingskernen telde en dichter bevolkt was.³² De volkstelling van 1879 illustreert het verschil tussen de gemeente Arcen-Velden (Noord-Limburg) en de gemeente Eijsden (Zuid-Limburg). Zo had Arcen-Velden een oppervlakte van ongeveer 4.163 hectare, met ongeveer 485 inwoners per duizend hectare en had Eijsden een oppervlakte van 1.577 hectare, met ongeveer 1.461 inwoners per duizend hectare.³³ Die verschillen in bevolkingsdichtheid kunnen ook de gezondheid van de bevolking beïnvloeden: hoe dichter men op elkaar woont, hoe groter de kans op onderlinge besmetting van ziektes is. In deze periode eisten terugkerende epidemieën, zoals cholera, vooral slachtoffers in de steden. Het platteland werd voornamelijk geteisterd door tuberculose en ziektes met ademhalingsproblemen. De vaak slechte levensomstandigheden gecombineerd met een tekort aan geneeskundige verzorging tastten het weerstandsvermogen en de lichamelijke conditie aan.³⁴ De lichamelijke gesteldheid heeft vervolgens weer effect op welke lengte iemand bereikt. Het verschil tussen bevolkingsdichtheid, maar ook in beschikbare voorzieningen in de twee onderzoeksgebieden vertaalt zich waarschijnlijk ook in de uiteindelijke lengte en doorgroei van de jongens.

30 Rutten, 'De levensstandaard in Limburg', 154.

31 *Ibidem*, 155.

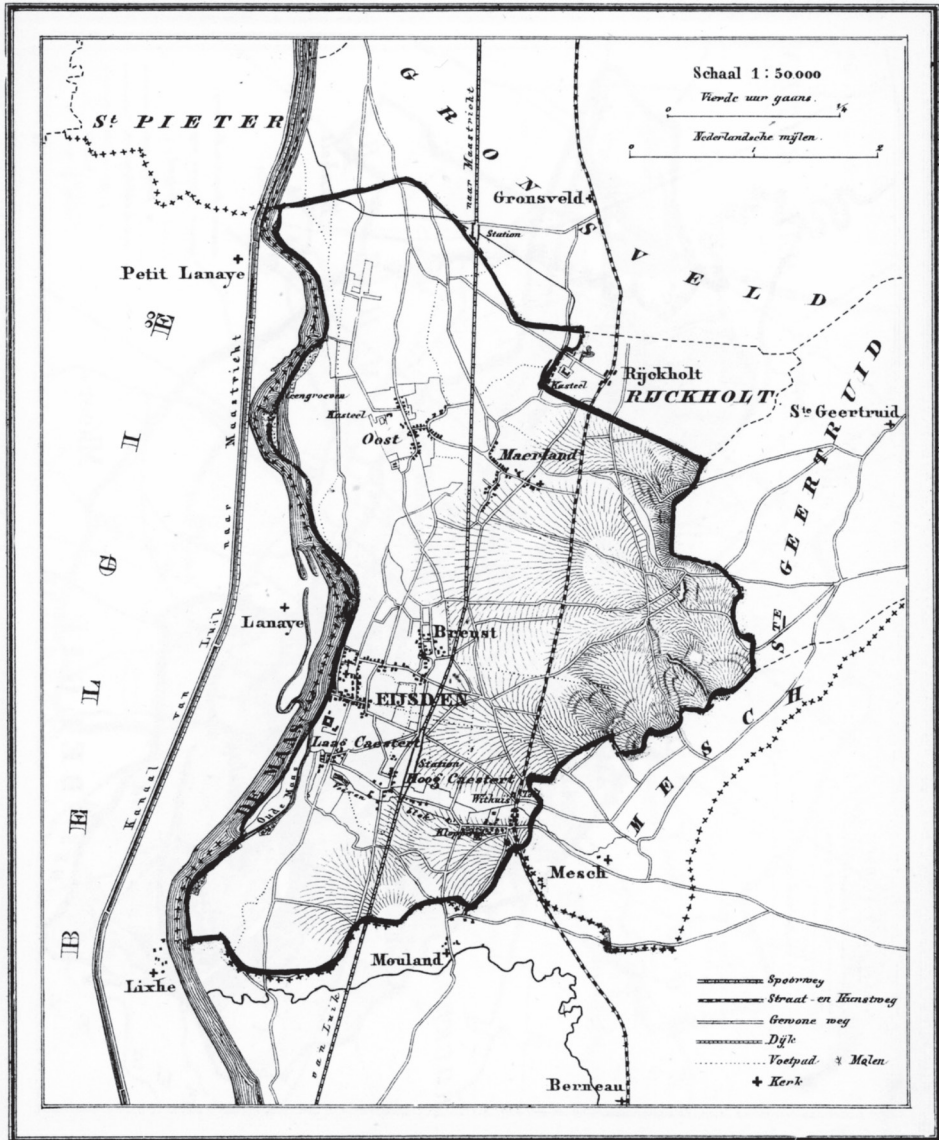
32 Philips, 'De landbouw in een statische maatschappij', 155.

33 Volkstelling 1879, 'Derde gedeelte: indeeling der werkelijke bevolking naar de geboorteplaats, oppervlakte in hectaren en aren, digtheid der bevolking', <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/jaartellingdeelview/VT187905/index.html> (geraadpleegd 15 dec. 2018).

34 Philips, 'De landbouw in een statische maatschappij', 140.

PROVINCIE LIMBURG

GEMEENTE EIJSDEN.

1866.

1588 Bunders 2050 Inwoners.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

Gemeente Eijsden, anno 1866. Uit: J. Kuiper, Gemeente-atlas van Nederland (1871; reprint Maasbree 1981).

Diepstraat Eijsden, 1874. Gravure. RHCL, Topografische verzameling.

Eijsden en Arcen-Velden

Helemaal in het zuidwesten van Zuid-Limburg is het Maasdorp Eijsden gelegen, dat in de late Middeleeuwen nog een stadje met privileges van de prinsbisschop van Luik was.³⁵ Eijsden heeft zich uiteindelijk niet tot een echte stad ontwikkeld, maar het dorp had wel de functie van regionaal verzorgingscentrum en verschilt daarin van de ‘echte’ plattelandsgemeente Arcen-Velden. Wekelijks werd er markt gehouden, er was een dokter, apotheker en vroedvrouw gevestigd, een predikant aanwezig voor de protestanten uit Eijsden en omgeving en er was zelfs een Joodse synagoge. Sinds 1839 was Eijsden een grensplaats; vandaar de aanwezigheid van een kleine brigade van de koninklijke marechaussee. Tot de komst van de Zinkwit Maatschappij in 1870 was er geen sprake van enige fabrieksnijverheid van betekenis.³⁶ De landbouw was essentieel voor de lokale economie. Naast akkerbouw en veeteelt was fruitteelt van groot belang.³⁷ De lössgrond in het gebied werd grotendeels als bouwland gebruikt.³⁸

35 H. van Hall, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca. 1550)* (Hilversum 2011).

36 H. Boersma, *Eijsden, Een Maasdorp in ontwikkeling 1851-1860* (Maastricht 2011) 61-63, 73, 92, 95, 114-116, 132-133, 145-146.

37 *Ibidem*, 70.

38 Philips, ‘De landbouw in een statische maatschappij’, 137.

In het noorden van Limburg is gekozen voor de gemeente Arcen-Velden. Het gebied rondom Venlo was uitermate geschikt voor de tuinbouw; in de periode 1875-1914 beleefde die een enorme opbloei.³⁹ De bodem in de gemeente Arcen-Velden was minder vruchtbaar, de ligging van de regio vrij geïsoleerd en het gebied was dunbevolkt.⁴⁰ Deze verschillen in karakter van de gemeentes (verzorgingscentrum tegenover plattelandsgemeente), bevolkingsdichtheid (dichtbevolkt tegenover dunbevolkt) en ecologische omstandigheden (lössgronden tegenover zandgronden en hun landbouwmogelijkheden) maken het mogelijk om niet alleen het platteland tegenover de stad te plaatsen, maar ook de verschillende situaties binnen de provincie Limburg bloot te leggen en het effect daarvan op de lengtegroei van haar inwoners.

Bronnen en methoden

De data die in dit onderzoek gebruikt worden bestaan uit gegevens van de lotelingsregisters van de militie en schutterij in Eijsden en Arcen-Velden.⁴¹ Om militairen te werven hield de Nationale Militie in de negentiende eeuw een loting voor alle jongemannen in het jaar dat zij 20 jaar werden (vóór 1862 was dit in het jaar dat ze 19 jaar werden). Dit gebeurde in de woonplaats van hun ouders. Ze werden bij deze loting onderworpen aan een medische keuring om hun geschiktheid te bepalen.⁴² Lotelingen korter dan 1,55 meter werden afgekeurd, maar samen met de andere lotelingen opgenomen in de registers waarin ook hun lengte werd genoteerd.⁴³ Vijf tot zes jaar later werden jongemannen opgeroepen in hun eigen woonplaats voor de schutterijloting met wederom een medische keuring waarbij lengte werd genoteerd. In gemeenten met een hoger inwoneraantal dan 2.500 werd vanaf 1815 een 'dienstdoende' schutterij opgericht die de orde moest handhaven. Gemeentes met minder dan 2.500 inwoners kregen een 'rustende' schutterij die enkel in tijden van oorlog actief was.⁴⁴

39 Claessens, 'Een nieuwe landbouwstructuur in wording', 271 en 290.

40 Philips, 'De landbouw in een statische maatschappij', 129-130.

41 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), alfabetische klappers lotingsregister militie van Limburg (in te zien in de studiezaal); RHCL, 30.020 Gemeente Eijsden 1828-1933, 3271-3310, Lotingsregisters voor de rustende schutterij 1871-1898; en Gemeentearchief Venlo (GA), 320 Gemeentesecretarie Arcen en Velden 1794-1939, 3215-3270, Lotingsregister voor de rustende schutterij.

42 B. Koerhuis en W. van Mulken, *Bronnencommentaren V. De militieregisters* (Den Haag 1986) 7.

43 J. Kok "'De reuzen waren in die dagen op aarde". Gezondheid en lengte historische beschouwd', *Ex Tempore* 37:2 (2018) 69-81, aldaar 71; Rutten, 'De levensstandaard', 133; Van Roon, *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht*, 32.

44 Huis van de Nijmeegse Geschiedenis, 'Dienstdoende Schutterij' https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Dienstdoende_Schutterij (geraadpleegd 17 dec. 2018).

De dataset is tot stand gekomen door eerst de naam en lengte van lotelingen over te nemen die op 25-jarige leeftijd zijn genoteerd in de schutterijregisters. Vervolgens zijn de lotelingen getraceerd via de alfabetische klappers van de militieregisters die in typoscript aanwezig zijn in het Regionaal Historisch Centrum Limburg. Deze unieke toegang is mogelijk gemaakt in de jaren 1980 door het toenmalige Rijksarchief in Limburg. Alle inschrijvingen in de registers van de Nationale Militie zijn destijds getranscribeerd en alfabetisch geordend op familienaam ten behoeve van genealogisch onderzoek.⁴⁵ In de dataset is de lengte overgenomen op 20-jarige leeftijd. Daarnaast zijn de geboortedatum, geboorteplaats, woonplaats en het beroep van de loteling, alsmede de naam en woonplaats van de vader genoteerd. Voor de gemeente Eijsden kon deze koppeling 289 keer gemaakt worden en voor Arcen-Velden 236 keer.⁴⁶ Daarmee bestaat de dataset voor beide gemeentes samen uit 525 schutters gekeurd tussen 1868 en 1898.

De representativiteit van het bronnenmateriaal is onderwerp van discussie geweest, die in het voordeel van de registers is beslecht.⁴⁷ Weliswaar moet daarbij de kanttekening worden geplaatst dat bepaalde groepen, zoals beroepsmilitairen en studenten theologie, vrijgesteld waren van de dienst en vaker afwezig waren, waardoor een lengtenotering ontbrak.⁴⁸ Ook toonde Rutten aan voor Limburg dat juist de elite zich vaak niet liet zien bij de keuringen.⁴⁹ Toch is er inmiddels wel een consensus dat deze mogelijke verstoringen geen grote invloed hebben op de lengtedata. Zo toonden Quanjer en Kok aan dat de lengte op geaggregeerd niveau uiteindelijk met slechts een millimeter daardoor beïnvloed wordt.⁵⁰

Wel moeten we vaststellen dat we in onze dataset vaak meerdere familieleden tegenkomen, waardoor genen de resultaten van ons onderzoek mogelijk vertroebelen. Dit hangt samen met de al in de inleiding genoemde vuistregel dat het genetisch potentieel willekeurig over de data verdeeld is. Een aantal familieleden

45 Zie ook: Rutten, 'De levensstandaard in Limburg', 135 Daarnaast bleek uit: B. Quanjer en J. Kok, 'Drafting the Dutch. Selection biases in Dutch conscript records in the second half of the 19th century', *Social Science History* 44 (2020 nog te verschijnen) tabel 3, dat de gegevens in de klappers niet geheel volledig zijn. Bij personen met meerdere keuringen werd slechts één lengte vermeld (in plaats van alle gemeten lengtes tijdens de jaarlijkse keuringen) en enkele personen zijn alleen in de originele bronnen vindbaar. Dat kan mogelijk onze gegevens beïnvloed hebben.

46 Van de 315 schutters uit Eijsden werden er 295 als loteling gevonden, waarvan bij 6 personen geen lengte vermeld stond. Voor Arcen-Velden zijn deze aantallen respectievelijk 311, 242 en wederom 6.

47 Zie bijvoorbeeld: J.L. van Zanden en K. Mandemakers, 'Lengte van lotelingen en het nationaal inkomen: schijnrelaties en misvattingen', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 53 (1990) 1-23; J.W. Drukker, H.J. Brinkman en M.A. van Meerten, 'Economische ontwikkeling en de lengte van lotelingen: afgekeurd voor alle diensten?', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 54 (1991) 1-15; V. Tassenaar, 'Het Verloren Arcadia. De biologische levensstandaard in Drenthe 1860 (Capelle a/d IJssel 2000) 48-50.

48 Van Roon, *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht*, 59.

49 Rutten, 'De levensstandaard in Limburg', 133.

50 Quanjer en Kok, 'Drafting the Dutch'.

uit een lange, dan wel korte familie kan leiden tot een over- dan wel onderschatting van de verschillen. Dat het bij lokaal-historisch onderzoek onvermijdelijk is dat er meerdere familieleden in de data belanden blijkt uit het aantal broers; 70 procent van onze onderzoekspersonen heeft tenminste één broer in de data. Door dit grote aantal zou de vuistregel op familiair niveau toch geldig kunnen zijn; we hebben immers broers uit zowel genetisch potentieel lange als korte families. Dat blijkt ook uit de vertekening van het gemiddelde als we uit elke familie slechts één willekeurige broer nemen. Het gemiddelde van de lotelingen verschuift dan -0,6 mm; voor Arcen-Velden is dit -0,3 mm en voor Eijsden -0,6mm. Voor de schutters is dit respectievelijk -1,3mm, -1,6mm en -0,9 mm. Deze vertekeningen zijn zo klein dat de gegevens op geaggregeerd niveau toch bruikbaar zijn voor onze analyse.

De lengtenotering op het moment van keuring is door historici betrouwbaar bevonden, daar het zowel in het belang van loteling als militiecommissaris was dat de meting precies verliep.⁵¹ Pogingen om de keuringen te manipuleren werden streng gecontroleerd vanuit beide partijen.⁵² Toch moet rekening worden gehouden met fouten en verschrijvingen. Fouten blijven onopgemerkt in het geval dat een loteling bij de tweede keuring langer of gelijk is ten opzichte van de eerste keuring. Mocht de lengte bij de keuring op 25-jarige leeftijd echter korter zijn, dan wordt de fout zichtbaar. Oppers heeft in zijn studie in 1963 betoogd dat fouten in beide gevallen logischerwijs ongeveer evenveel zullen voorkomen. Daarom heeft hij de gevallen waarbij mensen lijken te 'krimpen' in zijn analyse van het bronmateriaal laten staan, om zo de onzichtbare fouten waarbij mensen veel langer zijn dan werkelijk is aangegeven uit te balanceren.⁵³

In de data van Eijsden en Arcen-Velden zijn in totaal 46 gevallen gevonden waarbij de loteling na vijf jaar 'gekrompen' zou zijn, variërend van 0,1 tot 10,3 cm. In ongeveer de helft van de gevallen gaat het om een 'krimp' van minder dan 1,0 cm. Onze groep 'gekrompen' lotelingen is aanzienlijk vergeleken met het aantal 'krimpers' in het onderzoek van Oppers.⁵⁴ In onze geaggregeerde data hebben we deze groep laten zitten om te compenseren voor de gevallen waarbij te hoge groei is genoteerd. De overige analyses zijn voor de volledigheid zowel met als zonder 'krimp' uitgevoerd. In tabel 1 is te zien dat de verschillen met en zonder 'krimp' op een geaggregeerd niveau klein zijn. De data zijn verder normaal verdeeld, wat tevens een indicatie is van de betrouwbaarheid. Het ongebruikelijke verschil tussen het gemiddelde en de mediaan in tabel 1 voor de lengte bij de militiekeuring ontstaat doordat jongens op 20-jarige leeftijd nog groeiden.⁵⁵

51 Beekink en Kok, 'Temporary and lasting effects', 202.

52 Van Roon, *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht*, 59.

53 Oppers, 'Gissen en beslissen', 437-438.

54 *Ibidem*, 437.

55 K. Staub, J. Floris, U. Woitek en F. Rühli, 'From left-skewness to symmetry: how body-height distribution among Swiss conscripts has changed shape since the late 19th century', *Annals of human biology* 42:3 (2015) 262-269.

Tabel 1. Beschrijvende statistiek lengtegegevens van lotelingen in centimeters bij militie-keuring en schutterijkeuring in Arcen-Velden en Eijsden

	Lengte bij militiekeuring		Lengte bij schutterijkeuring	
	Incl. krimpgevallen	Excl. krimpgevallen	Incl. krimpgevallen	Excl. krimpgevallen
Gemiddelde	166,8	166,6	168,6	168,8
Mediaan	167,4	167,0	168,4	168,5
Standaarddeviatie	6,7	6,8	6,5	6,6
Aantal	525	479	525	479

Bron: Schutterijregisters Eijsden en Arcen-Velden, lichting 1868-1898, RHCL inv.nr. 3281-3307 en GA inv.nr. 3236-3266. Militieklappers 1815-1913, RHCL.

Resultaten

De vraag of en waarom er sprake is van doorgroei bij Limburgse plattelandsjongens uit het noorden en het zuiden van de provincie tussen 20 en 25 jaar staat centraal in dit artikel. Met behulp van de datareeks zijn een aantal analyses uitgevoerd, die in dit onderdeel stapsgewijs uiteengezet zullen worden.

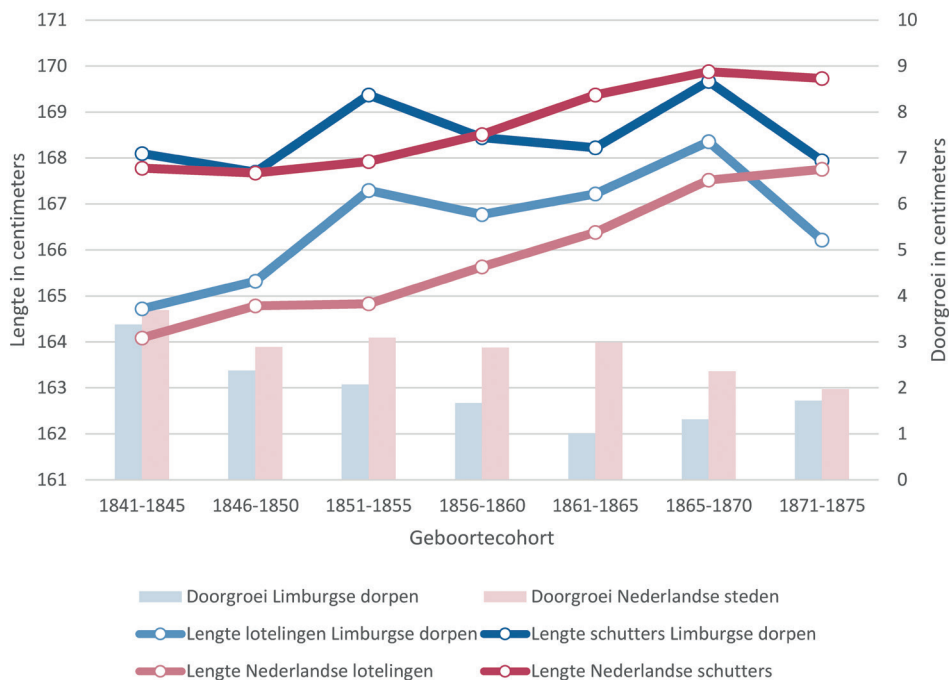
Doorgroei in Limburg en Nederland

Allereerst worden de lengtes van de populatie op 20- en 25-jarige leeftijd besproken. In figuur 4 is de ontwikkeling van de lengte en de doorgroei weergegeven voor beide Limburgse gemeenten samen. Deze is afgezet tegen de beschikbare data die door Oppers zijn gebruikt. De lengte van de lotelingen van Oppers ligt iets beneden die van de onderzoekspersonen uit de Historische Steekproef Nederland (HSN). De HSN beschikt over een database met een steekproef van de historische lengtegegevens van heel Nederland. Om alleen gepaarde waarnemingen te vergelijken en omdat de nadruk op het onderscheid tussen stad en platteland ligt, is gekozen om alleen de vergelijking met de steden van Oppers te maken. Hoewel er grote variatie bestaat tussen de verschillende stedelijke gebieden, kunnen de data van Oppers wel als een stedelijk gemiddelde worden beschouwd.

De militaire keuringsraad, 1914. Beeldbank Geheugen van Nederland, fotocollectie Het Leven.

Figuur 4. De geaggregeerde gemiddelde lengte van lotelingen bij militiekeuring en schutterrijkeuring in Arcen-Velden en Eijsden, inclusief krimpgevallen, N=525, de lengte in Nederlandse steden onderzocht door Oppers en de gemiddelde doorgroei per geboortecohort

Bron: Schutterrijregisters Eijsden en Arcen-Velden, lichte 1868-1898, RHCL inv.nr. 3281-3307 en GA inv.nr. 3236-3266. Militieklappers 1815-1913, RHCL. De gegevens voor Nederland komen uit: V.M. Oppers, *Analyse van de acceleratie van de menselijke lengtegroei door bepaling van het tijdstip van de groeifasen* (Amsterdam 1963). Voor de onderzoek gebruikte Oppers gegevens uit de steden: Groningen, Assen, Leiden, Rotterdam, Nijmegen, Roermond en Goes.

Wat opvalt aan de figuur is dat voor bijna alle cohorten de lengte van de Limburgse lotelingen van het platteland hoger ligt dan die van de stedelijke Nederlandse lotelingen. Dit is in lijn met de eerdere vondsten van Rutten met betrekking tot de hogere levensstandaard in Limburg.⁵⁶ Deze hogere lengte van lotelingen gaat gepaard met een lagere doorgroei, wat ervoor zorgt dat het verschil in lengte op 25-jarige leeftijd in een aantal cohorten verdwenen is. Dit kan erop wijzen dat de

56 Rutten, 'De levensstandaard in Limburg', 155.

hogere levensstandaard zich voornamelijk manifesteerde in snellere groei, terwijl de volwassen lengte van plattelandsjongens en stedelingen uiteindelijk relatief gelijk lag. Opmerkelijk is verder de convergentie van de doorgroei aan het einde van de periode. Limburgse jongens die in het laatste 'slechte' kwart van de negentiende eeuw opgroeiden bereikten niet alleen een lagere lengte dan de rest van Nederland, maar de doorgroei nam ook weer toe, wat op een achteruitgang van de levensstandaard duidt. Dit was de tijd dat de Limburgse akkerbouw zuchtte onder de grote Europese landbouwcrisis. Oorzaak waren de extreem lage graanprijzen, waarvan de gevolgen op het agrarische platteland dramatisch waren. Boeren dankten hun inwonende knechten en overig vast personeel af. De uitstoot van arbeidskrachten uit de landbouw was ongekend.⁵⁷ Die barre omstandigheden waren dus ook fysiek aan de Limburgers af te lezen.

Voor de gehele onderzoeksperiode kunnen we vaststellen dat de doorgroei in Arcen-Velden en Eijsden in het algemeen laag was. Gemiddeld groeide men 1,8 cm door; dit ligt zonder de krimpgevallen op 2,2 cm. De door Oppers onderzochte Limburgse stad Roermond kent een gelijke doorgroei: inclusief krimp is er sprake van een gemiddelde doorgroei van 1,9 cm. Andere steden die door Oppers werden onderzocht laten een hogere doorgroei zien in deze tijdsperiode: Assen 3,0, Nijmegen 2,4, Rotterdam 3,2 en Goes 3,4 cm. Groningen heeft een lagere doorgroei, namelijk 1,3 cm, maar heeft pas lengtegegevens beschikbaar vanaf geboortecohort 1859 (militielichting 1879 en schutterijlichting 1884), waardoor dit gemiddelde niet goed te vergelijken is.⁵⁸

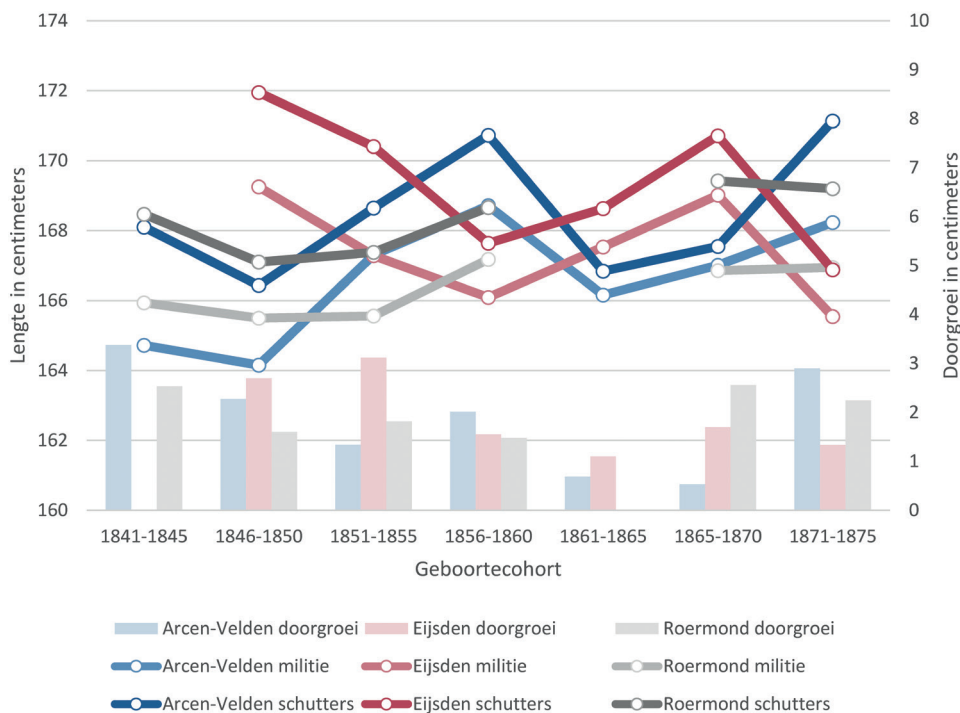
Doorgroei in Arcen-Velden en Eijsden

In figuur 5 zijn de resultaten voor Arcen-Velden en Eijsden uitgesplitst. Ter vergelijking zijn de data van Oppers voor de stad Roermond toegevoegd. Door de kleine onderzoekspopulatie is het lastiger om de grafiek te interpreteren. Zo moet er bijvoorbeeld rekening worden gehouden met het cohort van 1856-1860 voor Arcen-Velden. Hierin vinden we een uitschieter van een loteling die nog 23,8 cm doorgroeit; van 164,4 cm naar 188,2 cm. Dat zal de gemiddelden voor het cohort hebben opgedreven, maar door de keuze voor vijfjaarlijkse cohorten is het effect beperkt.

57 Philips, Jansen en Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, 209-212.

58 Oppers, *Acceleratie van de menselijke lengtegroei*.

Figuur 5. De gemiddelde lengte van lotelingen bij militiekeuring en schutterijkeuring in Arcen-Velden en Eijsden, inclusief krimpgevallen, N=525, de lengte in Roermond als onderzocht door Oppers en de gemiddelde doorgroei per geboortecohort

Bron: Schutterijregisters Eijsden en Arcen-Velden, lichte 1868-1898, RHCL inv.nr. 3281-3307 en GA inv.nr. 3236-3266. Militieklappers 1815-1913, RHCL. De gegevens voor Roermond komen uit: V.M. Oppers, *Analyse van de acceleratie van de menselijke lengtegroei door bepaling van het tijdstip van de groeifasen* (Amsterdam 1963).

Voor beide gemeenten bespeuren wij een afname van de doorgroei tot het cohort 1861-1865, daarna neemt de doorgroei weer toe. Daarnaast lijken beide gemeenten een spiegelbeeld van elkaars lengteontwikkeling, waarbij Roermond de trend van Arcen-Velden laat zien. Een mogelijke verklaring is dat de economische cyclus deze fluctuaties in lengtegroei veroorzaakt.⁵⁹ Er valt daardoor ook geen gemeente waar men duidelijk langer is aan te wijzen op basis van de grafiek. Als we echter naar het totale gemiddelde kijken over de gehele periode vanaf geboortecohort 1846, zijn de lotelingen uit Eijsden 0,9 cm langer (1,2 cm zonder krimp) en de schutters 1,0 cm

59 U. Woitek, 'Height cycles in the 18th and 19th centuries', *Economics & Human Biology* 1:2 (2003) 243-257.

langer (1,3 cm zonder krimp) dan de Noord-Limburgers. Opvallend is tevens dat de doorgroei in Eijsden 0,14 cm (0,58 cm zonder krimp) hoger ligt dan in Arcen-Velden. De jongens uit het Zuid-Limburgse dorp lijken dus zowel groter als langer door te groeien. Deze bevindingen komen overeen met die van Rutten, die vond dat Zuid-Limburgers 0,6-0,7 cm groter waren dan de Noord-Limburgers, hoewel dit verschil in een statistische toets niet significant bleek.

Tabel 2. Aantal lotelingen in Arcen-Velden en Eijsden per beroepsklasse (HISCLASS)

Sociaal-economische status	Arcen-Velden	Eijsden	Totaal
Lagere middenklasse	4	8	12
Geschoolde arbeiders	45	52	97
Landbouwers*	109	46	155
Ongeschoolde arbeiders	75	149	224
Onbekend en zonder**	3	34	37
Totaal	236	289	525

Bron: Schutterijregisters Eijsden en Arcen-Velden, lichting 1868-1898, RHCL inv.nr. 3281-3307 en GA inv.nr. 3236-3266. Militieklappers 1815-1913, RHCL. *De groep boeren is niet zo homogeen als die klinkt, onder landbouwers zijn de beroepstitels: landbouwer en akkerbouwer te vinden, onder ongeschoolde arbeiders vinden we: arbeiders, landarbeiders en dagloners. Deze laatste groep kan wel degelijk op het land gewerkt hebben, maar bezat daarvoor geen eigen middelen. **Een deel van de onbekende beroepen is teruggevonden met gegevens van de database WieWasWie (www.wiewaswie.nl, laatst geraadpleegd: 12 april 2019).

Beroepsstratificatie en doorgroei

De militieregisters bevatten informatie over de beroepen die de opgeroepen jongens uitoefenden en zouden eigenlijk ook de beroepen van de vaders tonen. Deze laatste categorie is voor de lotelingen van Arcen-Velden en Eijsden in de onderzochte periode echter niet ingevuld, waardoor over de omstandigheden van de jongens tijdens hun jeugd (voornamelijk inkomsten en sociaal milieu) geen informatie bekend is. De beroepen van de lotelingen zelf kunnen wel gebruikt worden en geven een indicatie van de sociaal-economische status van de jongens. De beroepen zijn gecodeerd met behulp van HISCO en vervolgens ingedeeld in verschillende sociale klassen met behulp van HISCLASS.⁶⁰ De lotelingen uit Eijs-

60 K. Mandemakers, R.J. Mourits, S. Muurling, C. Boter, I.K. van Dijk, I. Maas, B. Van de Putte, R.L. Zijde-man, P. Lambert, M.H.D. van Leeuwen, F. van Poppel en A. Miles, HSN standardized, HISCO-coded and clas-

den en Arcen-Velden bevinden zich in de volgende klassen: lagere middenklasse, geschoolde arbeiders, zelfstandig landbouwer, ongeschoolde arbeiders en beroep onbekend of zonder beroep. Beroepen behorende tot de klasse elite zijn in de niet in de registers gevonden.

In tabel 2 zijn de aantallen mannen uit de twee gemeenten per beroepsklasse gespecificeerd. De lagere middenklasse is in onze datareeks duidelijk in de minderheid met slechts twaalf lotelingen in totaal. De meeste lotelingen zijn afkomstig uit de vijfde klasse van ongeschoolde arbeiders. Het aantal 'landbouwers' in Arcen-Velden ligt hoger dan in Eijsden: tegenover 109 landbouwers in Arcen-Velden staan 46 Eijsdenaren. In Arcen-Velden lijkt dus een grotere groep mannen zelfstandig werkzaam te zijn in de landbouw. In Eijsden werd het beroep 'arbeider' of 'dagloner' het vaakst wordt genoteerd. Arbeiders en dagloners zijn breed interpreteerbare beroepstitels en het is moeilijk te bepalen waar deze jongens dan werkzaam waren: dat zou in Eijsden zowel in de landbouw, als in de in 1870 geopende fabriek van de Zinkwit Maatschappij of andere beroepen buiten de landbouw kunnen zijn.

Tabel 3. Gemiddelde lengte in centimeters van lotelingen uit Arcen-Velden en Eijsden. Verdeeld in beroepsklassen bij de eerste keuring (militie) en tweede keuring (schutterij), inclusief de gemiddelde doorgroei in centimeters

	Arcen-Velden			Eijsden			Totaal		
	Eerste keuring	Tweede keuring	Doorgroei	Eerste keuring	Tweede keuring	Doorgroei	Eerste keuring	Tweede keuring	Doorgroei
Lagere middenklasse	164,6	167,2	2,6	169,3	170,4	1,1	167,8	169,4	1,6
Geschoolde arbeiders	166,8	168,2	1,4	168,2	170,2	2,0	167,6	169,3	1,7
Landbouwer	166,7	168,1	1,5	169,3	171,1	1,8	167,4	169,0	1,6
Ongeschoolde arbeiders	165,0	167,8	2,8	166,2	167,8	1,6	165,9	167,8	2,0
Onbekend en zonder	170,2	170,2	0,0	168,2	170,3	2,1	168,4	170,3	1,9

Bron: Schutterijregisters Eijsden en Arcen-Velden, lichting 1868-1898, RHCL inv.nr. 3281-3307 en GA inv.nr. 3236-3266. Militieklappers 1815-1913, RHCL. Door afronding kunnen de doorgroei aantallen niet overeenkomen met het verschil tussen de eerste en tweede keuring.

sified occupational titles, release 2018.01 (IISG Amsterdam 2018); M.H.D. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles, HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations (Leuven University Press 2002).

In tabel 3 zijn de gemiddelde lengtes van jongens uit zowel Arcen-Velden als Eijsden weergegeven per beroepsklasse, inclusief de gemiddelde doorgroei. De gegevens, met name die van Arcen-Velden, sluiten aan bij een al eerder door Rutten geschetst beeld van Limburg waarin sociale ongelijkheid relatief minder groot was.⁶¹ Wel kenden de landbouwers hierbij een hoger levenspeil dan de arbeiders, vermoedelijk doordat ze makkelijker over voldoende voeding beschikten.⁶² Dat ook de geschoolde arbeiders weinig voor de landbouwers onderdeden hangt samen met de lage kosten van levensonderhoud, waardoor ook deze groep voldoende middelen had om een vergelijkbare groei door te maken.⁶³ Daarnaast is een verdere nivellering van de sociale verschillen zichtbaar als gevolg van de doorgroei op latere leeftijd. Het enige vergelijkingsmateriaal wordt geboden door de studie van Beekink en Kok voor Woerden in de eerste helft van de negentiende eeuw; daarbij stellen de verschillen tussen beroepsklassen in deze Limburgse plaatsen nauwelijks iets voor.⁶⁴

Dan blijft de vraag waarom deze nivellering optreedt. Waarom waren deze jongens in staat de groei in te halen? De interpretatie hiervan is dat wanneer voedsel schaars was, de gezinsleden die het meeste konden bijdragen meer kregen. Zonen van landbouwers en geschoolde arbeiders konden snel bijspringen in het familiebedrijf waardoor ze al een hogere lengte hadden bij de eerste keuring. Jongens die op loonarbeid waren aangewezen verdienden pas later een volwaardig loon, wat ze tussen hun 20e en 25e levensjaar in staat stelde de achterstand in te halen.⁶⁵

Dat er geen verschil bestaat tussen de arbeiders in beide plaatsen, maar wel tussen de overige sociaal-economische groepen blijft een lastige puzzel. De jongens uit de eerste drie beroepsklassen uit Eijsden zijn bij beide keuringen rond de 2 cm langer dan de jongens uit Arcen-Velden. De ongeschoolde arbeiders laten echter alleen bij de eerste keuring een verschil zien (van 1,2 cm) dat bij de tweede keuring verdwijnt als gevolg van een lagere doorgroei in Eijsden. Twee mogelijke verklaringen kunnen echter verheldering bieden. Ten eerste boden de lössgronden in Zuid-Limburg een vruchtbare ondergrond die met relatief weinig inspanning voor een hoge opbrengst en dus een betere voedselvoorziening zorgde.⁶⁶ Daarnaast bood de rol van Eijsden als regionaal centrum met marktfunctie de groepen

61 Rutten, 'Bevolking, gezondheid en levensstandaard', 33-35.

62 Kok, Beekink en Bijsterbosch, 'Environmental influences on young adult male height', 96.

63 Rutten, 'Bevolking, gezondheid en levensstandaard', 29.

64 Beekink en Kok, 'Temporary and lasting effects', 205. Daarbij dient wel de opmerking geplaatst te worden dat in deze studie jongens een jaar eerder gemeten werden, dat ook de verschillen doet vergroten.

65 B. Quanjer en J. Kok, 'Homemakers and heights. Intra-household resource allocation and male stature in the Netherlands, 1860-1930', *Economics & Human Biology* 34 (2019) 194-207.

66 Rutten, 'De levensstandaard in Limburg', 155.

met een inkomen de mogelijkheid hun levensstandaard met marktgoederen te verhogen.

Toetsen van de verschillen

Hierboven is getracht de verschillen in kaart te brengen met betrekking tot lengte op 20-jarige leeftijd, 25-jarige leeftijd en de doorgroei die daarmee samenhangt. Om te toetsen of deze verschillen statistisch significant zijn of door toeval in onze data zijn geslopen, hebben we met een lineair multivariate regressiemodel deze verschillen getoetst.⁶⁷

De resultaten van deze analyse zijn te vinden in tabel 4. We hebben de analyses inclusief en exclusief de krimpgevallen uitgevoerd. De effecten tonen echter geen grote afwijkingen.

Wat opvalt is dat er een significant verschil is in lengte tussen beide gemeenten op beide keuringsmomenten. Een verschil van meer dan 1 centimeter kan duiden op een verbeterde levensstandaard voor Eijsden, aangezien het dorp als regionaal verzorgingscentrum welvarender dan Arcen-Velden was. Het kleine aantal observaties kan dit effect echter vertroebelen. Mogelijk wordt het effect versterkt door een aantal langere families die toevallig voor het dorp Eijsden zijn geselecteerd. Bij grotere datasets vormt dat geen probleem en mogelijk ligt het verschil meer in de richting van Rutten die een verschil van 0,6-0,7 cm vond tussen Noord- en Zuid-Limburg.⁶⁸ De woonplaats lijkt echter op de mate van doorgroei geen significant effect te hebben gehad.

De ongeschoolde (land)arbeiders waren in beide dorpen wel significant kleiner dan de andere beroepsgroepen. Opvallend is dat dit verschil zich niet significant manifesteert in de doorgroei, al zijn de effecten wel in de te verwachten richting. Het is mogelijk dat met een grotere dataset wel belangrijke verschillen te vinden zijn. Datzelfde geldt voor het effect van het geboortecohort. Voor de lotelingen lijkt er een te verwachten lineaire trend zichtbaar, maar deze is niet significant.⁶⁹ Voor de keuringen van de schutterij lijkt juist de middelste periode het slecht te doen. Daarnaast valt op dat de doorgroei in het eerste cohort een stuk hoger was. De omstandigheden in deze periode lijken de hoge groei na het 20e levensjaar te verklaren, in contrast met beroepsklasse en keuringsplaats die geen invloed lijken te hebben op doorgroei.

Als laatste blijkt er een significant negatief verband te bestaan tussen doorgroei en de lengte op 20-jarige leeftijd. De groei na de leeftijd van 20 jaar zal hoger zijn als

67 Hierbij berekenen we de effecten van β van een dataset met n variabelen x op de afhankelijke variabele y voor individuen gevangen in j met de standaardfout β .

68 Rutten, 'De levensstandaard in Limburg', 155.

69 T. J. Hattton en B. E. Bray, 'Long run trends in the heights of European men, 19th–20th centuries', *Economics & Human Biology* 8:3 (2010) 405-413.

de loteling kleiner is dan gemiddeld voor die leeftijd, aangezien hij dan nog veel in te halen heeft. Andersom betekent een grotere lengte dat er weinig doorgroei zal plaatsvinden.⁷⁰ In de data zijn slechts 20 lotelingen die worden afgekeurd vanwege een te korte lengte (<155 cm). De gemiddelde doorgroei van deze groep is 7,8 cm. De lotelingen die lang genoeg waren (N=505) zijn gemiddeld 1,5 cm doorgegroeid.

Tabel 4. Lineaire regressieanalyse van het effect op lengte (in cm) op 20-jarige leeftijd, 25-jarige leeftijd en de doorgroei (in cm) van lotelingen uit Arcen-Velden en Eijsden (geboortecohort: 1843-1873).

Variabele	Lengte op 20-jarige leeftijd		Lengte op 25-jarige leeftijd		Doorgroei			
	Incl. krimp	Excl. krimp	Incl. krimp	Excl. krimp	Incl. krimp	Excl. krimp	Incl. krimp	Excl. krimp
Lengte op 20-jarige leeftijd in cm							-0,2 ***	-0,1 ***
Plaats van keuring								
Arcen-Velden	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Eijsden	1,2*	1,5 **	1,4 **	1,8**	0,2	0,3	0,4	0,5
Beroepsklasse								
Lagere middenklasse	1,9	2,2	1,6	1,6	-0,3	-0,6	0,0	-0,3
Geschoolde werkers	2,0**	2,3***	1,7**	1,9**	-0,2	-0,4	0,1	-0,1
Zelfstandig landbouwer	2,2***	2,7***	1,8**	2,2***	-0,4	-0,4	-0,1	-0,1
Ongeschoolde arbeiders	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
Onbekend	2,3*	2,1*	2,2*	1,9	-0,1	-0,2	0,3	0,1
Geboortecohort								
1843-1853	-0,9	-1,2	3,3	6,0	1,2 ***	1,8***	1,1***	1,6***
1854-1863	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.	Ref.
1864-1873	2,7	2,4	2,0	3,6	-0,1	0,1	0,0	0,2
Intercept	165,2	164,6	166,6	166,3	1,5	1,7	2,9	2,4
Adjusted R²	0,024	0,036	0,011	0,017	0,014	0,038	0,109	0,112
N	525	479	525	479	525	479	525	479

Betekenis significantiesymbolen: *** <0,01, ** <0,05, * <0,10. Bron: Schutterijregisters Eijsden en Arcen-Velden, lichteing 1868-1898, RHCL inv.nr. 3281-3307 en GA inv.nr. 3236-3266. RHCL, Militieklappers 1815-1913.

70 Beekink en Kok, 'Temporary and lasting effects', 205.

Conclusie

In dit artikel is onderzocht of de plattelandsjongens uit Eijsden en Arcen-Velden doorgroeiden na hun 20e levensjaar in de periode 1863-1898 en hoe dit te verklaren is. Met behulp van militie- en schutterijregisters hebben we aangetoond dat de lotelingen een gemiddeld lage doorgroei hadden van ongeveer 2 cm. Een kleine stad als Roermond haalde ongeveer eenzelfde gemiddelde, waar de meer dichtbevolkte steden in het onderzoek van Oppers nog hogere waarden laten zien. Bovendien waren sociale verschillen in lengte in deze gemeenten minder groot ten opzichte van de rest van Nederland

Daarnaast zijn niet alleen tussen het platteland en steden verschillen gevonden in dit artikel: ook tussen het Noord-Limburgse Arcen-Velden en het Zuid-Limburgse Eijsden is dit het geval. Zowel op 20- als 25-jarige leeftijd zijn de jongens uit Eijsden langer dan de lotelingen uit het noorden. De aan dit verschil verbonden grondsoorthypothese van Rutten (die in zijn onderzoek niet tot significante resultaten leidde) kan in dit onderzoek niet bevestigd of ontkracht worden, maar de trend is hetzelfde. Ook is het door Rutten geschetste bijzondere karakter van Limburg terug te vinden in de onderzoeksresultaten. De lotelingen in Arcen-Velden en Eijsden zijn een ruime tijd zowel op 20- als op 25-jarige leeftijd langer dan in andere gemeenten. Omstreeks 1885 eindigt deze voorsprong bij de 25-jarigen uit Arcen-Velden en Eijsden. Overigens waren sociale verschillen in lengte in deze gemeenten minder groot ten opzichte van de rest van Nederland

Met deze onderzoeksresultaten is een bijdrage geleverd aan een beter begrip van de mechanismen van doorgroei in het verleden en de positie van Limburg binnen antropometrische studies. Desalniettemin zal vervolgonderzoek moeten plaatsvinden om de lacunes op te vullen die dit onderzoek niet heeft kunnen dichten. Een vervolgonderzoek naar de lengte en doorgroei op het platteland zou zowel meer onderzoekspersonen kunnen gebruiken om breder gedragen conclusies te kunnen maken, als additionele gegevens zoals voedselbeschikbaarheid, gezinsgrootte, sterfte en bevolkingsdichtheid moeten hanteren om de invloed van plattelandsfactoren te testen. Dit zou tevens nuttig zijn bij het verklaren van Rutten's theses over het verschil tussen Noord- en Zuid-Limburg, en Limburg en de rest van Nederland.

Lenn Gorissen

**LEREN VAN JE BAZEN.
DE TOTSTANDKOMING VAN DE METAAL-
CLUSTER VAN TEGELEN, 1855-1914 ***

- * Dit artikel is gebaseerd op mijn masterscriptie (2019) getiteld "The Evolution of an Innovation System in the Periphery: The Case of the Metal Cluster in Tegelen, Dutch Limburg (1855-1975)", waarin ik vanuit een historisch langetermijnperspectief het ontwikkelingstraject van een regionaal innovatiesysteem (RIS) in een perifeer gebied in kaart gebracht heb. Aan de hand van een case study van de gemeente Tegelen in Nederlands-Limburg onderzocht deze scriptie de relatie tussen de dynamiek van innovatie en institutionele verandering in die periode.

Abstract

Contemporary understanding of the industrial history of Tegelen is largely confined to its former ceramic industry. The local metal industry, however, also deserves appraisal. This article is a first attempt to bring together the fragmented body of literature on this topic and, by adding additional sources and theories, to arrive at new insights into the emergence of the metal cluster in Tegelen. The empirical findings testify to a development trajectory that is quite remarkable as entrepreneurs were confronted with a set of challenges unfavourable to economic growth throughout the formative years of the industry. These challenges included: the absence of essential raw materials; a lack of specialised knowledge available in close proximity; and limited accessibility due to a variety of issues related to the (extra)regional infrastructure.

In view of these bottlenecks, the article sets out to answer the following three research questions: Why did the pioneering entrepreneurs choose Tegelen as their place of business? How did they manage to overcome the challenges on their path? And which factors and dynamics ultimately led to cluster formation? In answering these questions, close attention is paid to the Kamp & Soeten firm - the first and for a long time the only metal company in Tegelen. During its monopoly position, which lasted no less than 33 years, Kamp & Soeten helped create the conditions for a new branch of industry to flourish in the Tegelen region.

Het beeld van de industriële geschiedenis van Tegelen is ten onrechte bepaald door de dakpannen- en baksteenfabricage. Het is waar dat Tegelen de bakermat van de keramische nijverheid in Noord-Limburg is. Al in de negentiende eeuw kwam deze industrietak tot grote bloei in deze gemeente. Dat wordt bevestigd door de geschiedkundige literatuur over de keramische nijverheid in Noord-Limburg, zoals de goed gedocumenteerde werken van P.J.M. Teeuwen en G.C.P. Linssen.¹ Daarmee is echter lang niet alles gezegd over de industriële geschiedenis van Tegelen. Zo kende deze regio ook een concentratie van onderling verbonden bedrijven met een ondersteunende infrastructuur (in de innovatie-literatuur ook wel 'cluster' genoemd) in de metaalindustrie, die tot de jaren 1970 een belangrijke

1 Zie bijvoorbeeld P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen: aspecten van bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg 1815-1965* (Leeuwarden 1991), alsmede G.C.P. Linssen, *Verandering en verschuiving: industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914* (Tilburg 1969).

rol speelden in de algehele industrialisatie van Noord- en Midden-Limburg.² De relatief vroege totstandkoming van dit metaalcluster verdient nader belicht te worden, vooral als we stilstaan bij het merkwaardige feit dat Tegelen op het eerste gezicht allesbehalve een voor de hand liggende vestigingsplaats is. De Tegelse grond bevat veel klei, hetgeen de opkomst van de dakpannen- en baksteenfabricage verklaart, maar van ijzeroer is geen spoor te bekennen. Daarbij komt dat in 1855, het jaar waarin het eerste metaalbedrijf werd opgericht, het Limburgse spoorwegennet nog verre van voltooid was. Dit betekende dat de aanvoer van het benodigde ijzeroer via de Maas moest verlopen: een van nature grillige regenrivier waarvan de bevaarbaarheid verslechterde toen de Belgen na 1849 steeds meer water aan de Maas gingen onttrekken om hiermee woeste gronden door bevloeiing vruchtbaar te maken.³ Ten slotte is het zo dat, in tegenstelling tot de keramische industrie van Tegelen, die tegen de tweede helft van de negentiende eeuw een lokale arbeidspool had ontwikkeld, de metaalindustrie nog in de kinderschoenen stond. Het gevolg was dat er onvoldoende vakmensen aanwezig waren om de fabrieken draaiende te houden. Kortom, ondernemers moesten niet alleen compenseren voor een gebrek aan grondstoffen, maar ook voor een tekort aan beschikbare ervaringskennis.

Vanwege deze belemmeringen is het verrassend dat deze industrie er toch in slaagde voet aan de grond te krijgen in Tegelen. De casus roept dus vragen op: waarom koos men Tegelen als vestigingsplaats? Hoe wisten de pionierende ondernemers de struikelblokken op hun pad te verwijderen? En welke factoren en dynamieken hebben uiteindelijk geleid tot clustervorming? Bij het beantwoorden van deze vragen zal ik uitgebreid stilstaan bij de firma Kamp & Soeten, het eerste en lange tijd enige Tegelse metaalbedrijf. Tijdens zijn monopoliepositie, die maar liefst 33 jaar duurde, legde Kamp & Soeten het fundament voor de bloei van een nieuwe nijverheidstak in de regio. Zo zullen we zien dat latere firma's voortkwamen uit dat bedrijf. Door gebruik te maken van 'routines' die afkomstig waren van één gemeenschappelijke bron, konden de metaalbedrijven met elkaar communiceren en samenwerken.⁴ Institutionele ondersteuning was afwezig totdat de industrie een zekere omvang bereikte. Eenmaal 'gespot', werd in Tegelen een beroepsopleidingscentrum met een clustergerelateerd onderwijsprogramma opgezet. Hiermee werd een laatste, meer geformaliseerde stap in het vormingsproces van

2 Een meer uitvoerige beschrijving van het cluster concept is te vinden in: Michael Porter, 'Clusters and the new economics of competition', *Harvard Business Review* November-December (1998) 77-90.

3 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 21.

4 Het begrip 'routines' is afkomstig uit het in 1982 verschenen boek *An Evolutionary Theory of Economic Change* van Richard R. Nelson en Sidney G. Winter. Routines zijn terugkerende collectieve handelingspatronen, waarbij die handelingen zijn gebaseerd op kennis.

de metaalcluster gezet. Ik zal mijn analyse beginnen met een korte familiebiografie van de ondernemers die uiteindelijk de opkomende industrie het potentieel hebben gegeven om door te groeien: Hendrikus Hubertus Kamp en zijn zwager Franciscus Adrianus Soeten.

Een vooraanstaande ondernemersfamilie

Het succesverhaal van de firma Kamp & Soeten kan niet los worden gezien van het feit dat de oprichters stevig in de lokale samenleving geworteld waren. Zij waren van welgestelde komaf en hadden bovendien de nodige connecties binnen en buiten de Tegelse politiek. Zo werd Hendrikus Hubertus Kamp geboren in Tegelen op 24 september 1818 in een vooraanstaande familie.⁵

Zijn grootvader, Joannes Mathias Kamp, had zich verplaatst van het plaatsje Dülken naar Brügggen, dat vandaag de dag niet ver van de Nederlands-Duitse grens ligt, nabij het Nederlandse dorp Swalmen. In Brügggen vervulde Joannes het ambt van schepen. Later ging hij naar Tegelen, waar hij na enige tijd weer schepen werd.⁶ Hier legde Joannes belangrijke contacten, zoals met de koopman Willem Houba, lid van een patriciaatsfamilie, die van 1806 tot 1807 burgemeester (toen nog ‘maire provisoire’) van Tegelen was.⁷

Samen met Houba stichtte Joannes Mathias Kamp op 26 augustus 1773 een pannenkokerij bij het einde van de huidige Koekoekstraat in Tegelen.⁸ Door deze industriële activiteiten en de nauwe banden met Willem Houba werd de familie Kamp geleidelijk steeds invloedrijker. Net zoals zijn vader zou ook Jan Willem Daniel Kamp - geboren te Tegelen op 10 februari 1779 - een centrale positie binnen het Tegelse lokale bestuur innemen. Als opvolger van Willem Houba was hij maar liefst 22 jaar (van 1808 tot 1830) werkzaam als burgemeester van Tegelen.⁹ Uit zijn huwelijk met de uit Korschenbroich afkomstige Maria Sibilla Compes - dochter van een molenaar uit Gladbach - kwamen 12 kinderen voort. Hendrikus Hubertus

5 RHCL, Burgerlijke Stand in Limburg: Tegelen, 12.112, inv.nr. 25 - akt.nr. 10: ‘Huwelijksakte Kamp, Hendrikus Hubertus en Ronck, Josephina Maria Agnes Beatrix’.

6 P.M.H. Beukers, ‘Kwartierstraat van Vera Maria Josephina Soeten’, *Gens nostra - Ons geslacht: maandblad der Nederlandsche Genealogische Vereeniging* 21(1) (1966) 49-53, aldaar 50.

7 Centraal Bureau voor Genealogie, *Nederland's patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten*. Volume 64 (s-Gravenhage 1978/79) 199. Patriciaatsfamilies zijn vooraanstaande, niet-adellijke families die van oudsher een belangrijke bestuurlijke rol hebben gespeeld in de Nederlandse samenleving.

8 Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, 20, alsmede H.F.J.H. Mombers en E. van der Veen, *Historisch overzicht van de voormalige Nederlandse dakpannenfabrikanten: beknopte fabriekshistorie, overzicht van productiemodellen en technische voetnoten*, 1583-2011 (Alem 2011) 61. De pannenfabric lag niet ver van het latere tracé van de spoorlijn Venlo-Roermond.

9 Beukers, ‘Kwartierstraat van Vera Maria Josephina Soeten’, 49.

was het tweede kind. Het gezin woonde in een huis dichtbij de St. Martinuskerk in Tegelen, dat later dienst zou doen als raadhuis.

Vanaf 1812 zette Jan Willem Kamp de pannenbakkerij van Houba & Kamp voort onder de firma Willem Kamp, en na het overlijden van vader Jan Willem op 15 oktober 1838, kwam het bedrijf in handen van Hendrikus. Deze zette het familiebedrijf voort en in 1863, acht jaar na de oprichting van Kamp & Soeten, was de pannenbakkerij van Hendrikus met twaalf personeelsleden een van de grotere keramische bedrijven binnen de Tegelse industrie.¹⁰

De andere firmant van Kamp & Soeten was de op 3 maart 1822 geboren Franciscus Adrianus Soeten. Deze huwde op 27 augustus 1851 met Elisabeth Josephina Kamp, een zus van Hendrikus.¹¹ Soeten was toen woonachtig op 'de Peer' in Steyl en als boekhouder in dienst van Gerardus de Rijk - grootgrondbezitter en burgemeester van Tegelen van 1848 tot 1852. In de in 1855 door deze twee zwagers opgerichte ijzerfabriek zou Hendrikus Kamp de technische leiding op zich nemen en Franciscus Soeten de boekhouding en administratie.

De eerste jaren van de firma Kamp & Soeten

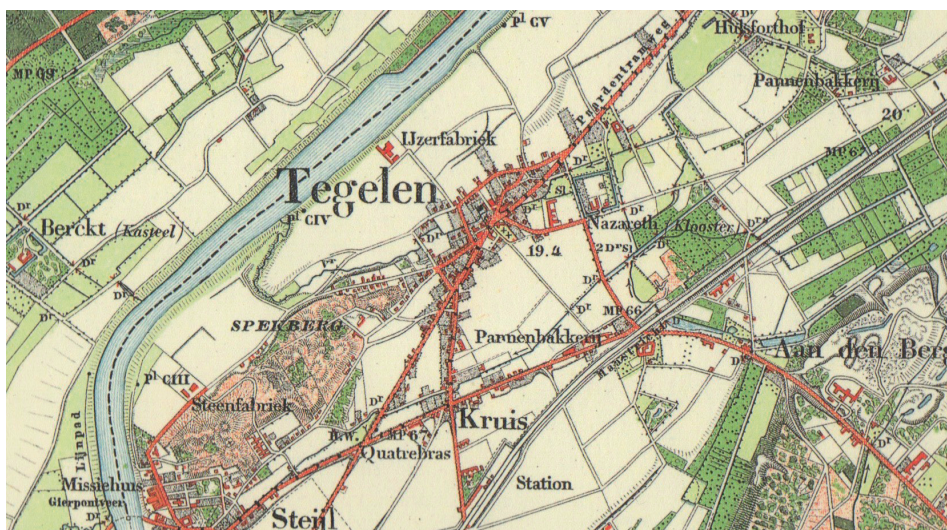
Over de oprichting van de nieuwe firma die een pioniersrol in de ijzerindustrie van Noord-Limburg zou vervullen zijn geen details bekend. Helaas zijn geen documenten uit de eerste jaren aangetroffen die licht werpen op de motieven die tot die oprichting hebben geleid. Wel kunnen we een aantal omstandigheden en factoren bespreken die de stichting van het nieuwe metaalbedrijf begrijpelijk maken.

Men zou een verband kunnen vermoeden tussen de ontwikkeling van de keramische industrie in Noord-Limburg en de oprichting van een ijzergieterij in Tegelen. Als succesvol pannenfabrikant moet Hendrikus immers een goed gevoel voor de markt hebben gehad. Echter halverwege de negentiende eeuw was de pannenfabricage nog grotendeels handwerk. De industrialisering en mechanisering van de keramische nijverheid zou nog tot de jaren 1880 op zich laten wachten. Toen Hendrikus Kamp en Franciscus Soeten krachtens Koninklijk Besluit van 18 juli 1855, no. 94 vergunning kregen om in Tegelen aan de Maas een ijzerfabriek op te zetten, begon het bedrijf met het produceren voor de regionale agrarische markt.¹² Deze focus op de agrarische markt komt niet volledig uit de lucht vallen. Ondanks

10 Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, 12; <https://www.grofkeramiek.nl/grofkeramiek/show/lim-228>.

11 RHCL, Burgerlijke Stand in Limburg: Tegelen, 12.112, inv.nr. 25 - akt.nr. 7: 'Huwelijksakte Soeten, Franciscus Adrianus en Kamp, Elisabeth Josephina'.

12 Op het perceel kadastraal bekend onder sectie A no. 577.

Laat-negentiende-eeuwse kaart van de regio Tegelen, met speciale vermelding van de ijzerfabriek van de firma Kamp & Soeten aan de Maas. Bron: <https://www.topotijdreis.nl>

de opkomende industrie was de landbouw nog steeds de belangrijkste bron van inkomsten in Tegelen en het omliggende gebied. Halverwege de negentiende eeuw werden ijzeren werktuigen en machines steeds belangrijker in deze sector.¹³ In de ijzerstoomsmederij van Kamp & Soeten werden dan ook gereedschappen voor de akkerbouw gefabriceerd, alsmede ijzeren wagen- en karrenassen, wat al snel hun specialiteit werd.

Binnen de agrarische sector was er dus een groeiende markt voor ijzerwaren. Dat Hendrikus Kamp de stap waagde om naast zijn pannenbakkerij ook een ijzer-smederij op te richten, is vermoedelijk in de hand gewerkt door het feit dat zijn één jaar oudere broer, Franciscus Wilhelmus Kamp, geboren op 3 juli 1817, sinds 1837 bij het grote staalconcern van Cockerill in Seraing werkte.¹⁴ Hier wist hij op te klimmen tot directeur van de steenkolenmijnen van Cockerill. Later zou Franciscus burgemeester van Seraing worden.¹⁵ Naar verluidt komt zijn naam voor op een loonlijst van Cockerill, waarop vermeld zou staan dat hij vanaf 1 januari 1851

13 J.L. van Zanden, 'Mest en ploeg', in: H.W. Lintsen (ed.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel I. Techniek en modernisering. Landbouw en voeding* (Zutphen 1992) 52-69, alsmede Giel van Hooff, *In het rijk van de Nederlandse Vulcanus: de Nederlandse machinenuijverheid 1825-1914: een historische bedrijfsverkenning* (Amsterdam 1990).

14 RHCL, Burgerlijke Stand in Limburg: Tegelen, 12.112, inv.nr. 4 - akt.nr. 16: 'Geboorteakte Kamp, Franciscus Wilhelmus'.

15 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 150.

een bedrag van 3.000 Belgische francs zou ontvangen, dat zes maanden later al zou worden verhoogd tot 5.000 francs.¹⁶ Een flinke loonsverhoging, hetgeen mogelijkkerwijs duidt op zijn algehele belang voor de onderneming. Blijkbaar heeft Franciscus Kamp zijn broer Hendrikus ook bij het Belgische bedrijf betrokken, want hij komt voor op een loonstaat van Cockerill voor handelsvertegenwoordigers. Hij kreeg voor zijn diensten een vergoeding van 1.500 francs.¹⁷ Het lijkt zeer aannemelijk dat Hendrikus door deze vertegenwoordiging van Cockerill de markt voor ijzeren gereedschappen en machines leerde kennen en daardoor het plan opvatte om een eigen ijzerstoomsmederij te beginnen in Tegelen.

Dat Kamp Tegelen als vestigingsplaats koos, zal vermoedelijk primair veroorzaakt zijn door het feit dat hij daar zijn pannenfabriek had en tevens van daaruit de handelsvertegenwoordiging voor Cockerill op zich had genomen. Maar ook de directe nabijheid van Steyl kan een rol gespeeld hebben. Tot halverwege de negentiende eeuw was Steyl namelijk een welvarende plaats.¹⁸ Er waren verschillende bloeiende handelshuizen en ondernemingen, die voor een groot deel in handen waren van de familie De Rijk, waar Franciscus Soeten dus goede contacten mee had. Het economisch succes van Steyl was te danken aan zijn ruime en voor schepen en karren toegankelijke los- en laadplaats, wat voor Hendrikus en zijn zwager een gunstige omstandigheid moet zijn geweest.

Enkele maanden vóór de oprichting van zijn nieuwe firma huwde Hendrikus op 4 december 1854 met Josephina Maria Agnes Beatrix Ronck - de dochter van een lokale brouwer en bovendien behorende tot een familie die van oudsher tot de rijke bovenlaag van Tegelen behoorde.¹⁹ Uit dit huwelijk zouden 11 kinderen voortkomen. Gezien de welstand van de familie is het voor de hand liggend dat de onderneming voornamelijk met familiekapitaal van de grond is gekomen. Bovendien zullen we in het verdere verloop van dit artikel zien dat de firma Kamp & Soeten pas tegen de late jaren 1870 gebruik ging maken van banken.

Samenvattend kunnen we stellen dat de oprichters van de firma Kamp & Soeten stevige wortels hadden in de lokale samenleving, zowel op economisch als politiek niveau. Dit helpt ons beter begrijpen waarom Hendrikus Kamp en zijn zwager Tegelen kozen als vestigingsplaats voor hun nieuw bedrijf.

16 R. Jans, 'Brief aan Th. Beurskens-Huys over de geschiedenis van de familie Syriër, 15 augustus 1986', digitale kopie ontvangen van Willem Kurstjens op 9 april 2019. Hoewel ik de betreffende loonlijsten niet in eigen persoon heb geraadpleegd, bevat de brief veel historische correctheid inzake de familie-geschiedenis. Daarom ben ik van mening dat ook dit specifieke commentaar plausibel is.

17 *Ibidem*, 4.

18 Willem Kurstjens, *Tweehonderd jaar Tegelen in vogelvlucht* (Venlo 2017) 16.

19 Bert Huibers, *Industrialisering en katholieke arbeidersbeweging in Tegelen ± 1880-1940: Tegelen gezien tegen de achtergrond van de landelijke ontwikkeling* (Nijmegen 1983) 56.

Het bedrijf startte in 1855 als ijzersmederij, maar zou ik de loop van de volgende jaren een steeds breder productiepalet weten te realiseren. De eerste producten werden vervaardigd door middel van ijzeren hamers die door een stoomwerktuig werden gedreven.²⁰ Voor de toepassing in kleinere bedrijven was een stoommachine vaak te duur. Halverwege de negentiende eeuw hadden kleine bedrijven meestal geen stoommachine, of soms één met een vermogen van hoogstens 10 pk.²¹ Het is daarom opmerkelijk dat de firmanten Hendrikus Kamp en Franciscus Soeten al in 1855 een stoommachine van 12 pk hadden.²² In 1853 waren er in heel Limburg slechts 35 stoommachines in bedrijf met een gezamenlijk vermogen van 575 pk (gemiddeld 16 pk per machine), maar die waren grotendeels geplaatst in de grootste bedrijven, zoals die van Regout en de Domaniale mijn.²³

Gezien het feit dat de metaalindustrie nog in de kinderschoenen stond, werden de firmanten geconfronteerd met een tekort aan beschikbare vakmensen om de ijzerstoommederij op te starten. De firma Kamp & Soeten loste dit knelpunt op door de benodigde vakkennis grotendeels van buiten de regio te halen. Zo wist men de volgende vakmensen aan te trekken: Schreurs, een smid uit Rotterdam; Seau, een vormer uit Roermond; Tomlow, een smid uit Baarlo; Rossel, een smid uit Blerick; Bouwman met diens zwager Mullemans uit Doetinchem; Mulder, een vormer ook uit Doetinchem; Lambrigts, een vormer uit Luik; en Orval, een smid uit Angleur die vermoedelijk afkomstig was van de staalfabriek Angleur, die met de staalfabrieken van Cockerill en Sclessin tot de grootste ondernemingen van het Luikse industriebekken behoorde.²⁴

De vakkennis die deze experts naar Tegelen brachten was ambachtelijk van karakter. Het was grotendeels ervaringskennis, die persoonsgebonden was, ook wel aangeduid met de term ‘tacit knowledge’, ‘stilzwijgende of impliciete kennis’. De centrale kennisdrager was de ambachtsman. Hij bezat de kennis van het product en het productieproces, stelde de volgorde van handelingen vast, etc. Zijn zintuigen vormden het belangrijkste instrumentarium om het productieproces te controleren en het eindproduct te beoordelen.²⁵ Het werven van dergelijke

20 NA, Kabinet des Konings, Kabinet der Koningin, 2.02.04, inv.nr. 930: ‘1855 18 juli, no. 94’.

21 M. Davids, F.C.A. Veraart en J.L. Schippers, ‘Van stoom naar stroom: de veranderingen in aandrijfkraft in de industrie’, in: J.W. Schot, H.W. Lintsen, A. Rip en A.A.A. de la Bruhère (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel VI. Stad, bouw, industriële productie* (Eindhoven 2003) 271-283, aldaar 272.

22 Gedeputeerde Staten Hertogdom Limburg, *Verslag van den toestand van het hertogdom Limburg in het jaar 1856 gedaan aan de Provinciale Staten door de gedeputeerde staten in de zomervergadering van het jaar 1857* (Maastricht 1857) 396.

23 Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, 46.

24 Th.W.J. Driessen, *Geschiedenis van Tegelen* (Steyl 1952) 129.

25 Harry Lintsen, *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland [1800-2000]* (2e herz. druk; Zutphen 2005) 298-299.

kundige personen opende de deur voor de verdere ontwikkeling van de Tegelse metaalcluster. Zo werd de werkplaats van de firma Kamp & Soeten een belangrijke kennisorganisatie waarin leerlingen opgeleid werden tot vakmensen, gespecialiseerd in technische kennis en kunde die voor de regio Tegelen tot dan toe geheel nieuw was. Overgeleverde kennis, ervaringskennis en kennisoverdracht door afkijken van de bazen vormden de basis van de opleiding.

Eind 1855 waren 16 arbeiders werkzaam in het bedrijf. Het minimum werkloon bedroeg per dag 5 franc en het maximum 8 franc. Bovendien konden jongens onder de 12 jaar werk vinden voor een loon van 50 à 60 centiem.²⁶ Het aantal arbeiders in de fabriek groeide weldra door naar 30 en het bedrijf werd van groot belang voor de gemeente.²⁷ Ook buiten Tegelen kreeg de firma Kamp & Soeten al snel een goede reputatie. Zo nam het bedrijf reeds in 1856 deel aan de tentoonstelling van Limburgse Nijverheid te Maastricht. Hier presenteerde het een reeks van artikelen en werktuigen voor de akkerbouw. Deze artikelen werden door de landbouwers hoog geschat en de jonge firma werd met de zilveren medaille bekroond.²⁸ Meerdere prijzen zouden al spoedig volgen. Even later zou Kamp & Soeten naast landbouwgereedschappen ook beginnen met de fabricage van scheepsbenodigdheden, waaronder scheepsknieën, voor de Hollandse en Hamburgse zeehavens.²⁹

De speurtocht naar en aanvoer van ijzeroer

Toen de firmanten Hendrikus Kamp en Franciscus Soeten tegen 1857 het bedrijf wilden uitbreiden met een eigen ijzergieterij, werd men geconfronteerd met het feit dat in Tegelen geen spoor van de grondstof ijzeroer voorkwam. Deze grondstof werd wel gevonden in het nabij gelegen Baarlo aan de andere kant van de Maas, maar de in Maasbree woonachtige ondernemer Houba had reeds beslag gelegd op dat ijzeroer, dat hij doorverkocht aan ijzersmelterijen in het Duitse Ruhrort.³⁰

Hendrikus Kamp en zijn zwager vonden echter voor ijzeroerafgraving geschikte broekgronden in de gemeente Beugen en Rijkevoort, gelegen in Noord-

26 GAV, Mairie en Gemeentesecretarie Tegelen 1800-1929, 232, inv.nr. 120: 'Verslagen van de toestand der gemeente Tegelen, 1855'.

27 Gedeputeerde Staten Hertogdom Limburg, *Verslag van den toestand van het hertogdom Limburg in het jaar 1856*, 391.

28 'No. 554 tot 567', *De Roermondenaar*, 5 juli 1856, 2.

29 SHCL, NV Industria IJzerfabriek Tegelen en voorgangers, EAN 0562, inv.nr. 1: 'Proefschrift van C. Jonk over de ontwikkeling van de NV Industria Tegelen, 1953'.

30 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 145.

Brabant aan de Maas. Op 30 november 1857 verkreeg Kamp & Soeten een acht jaar durende vergunning van die gemeente voor het ontginnen van de plaatselijke lagen ijzeroer. Vanaf de vindplaats werd een smalspoorlijn aangelegd naar de Maas. Via de Maas vond vervolgens het verdere transport van ijzeroer naar de fabriek in Tegelen plaats.³¹ Er waren omstreeks het midden van de negentiende eeuw twee maatschappijen nabij Tegelen die een vervoerdienst over de Maas onderhielden: L. de Rijk & Cie te Steyl met twee boten en P.J. Berger te Venlo met vijf stuks.³² Voor het vervoer en delven betaalde Kamp & Soeten 150 gulden per bunder (iets meer dan 1 hectare). Ieder jaar moest minstens één bunder worden ontgonnen, anders verliep de concessie. Het afgewerkte gedeelte moest weer met een humuslaag en graszoden worden bedekt. In 1872 verklaarde de gemeente in totaal 1.800 gulden te hebben ontvangen, hetgeen betekende dat 12 bunder was ontijzerd.³³

Op 2 januari 1862 ging Kamp & Soeten ook een overeenkomst aan met de voormalige gemeente Wanroij, ten westen van Beugen en Rijkevoort. Deze overeenkomst had een looptijd van 12 jaar en ook hier mocht een smalspoorlijn worden aangelegd. De prijs per bunder bedroeg eveneens 150 gulden.³⁴ Of Kamp & Soeten de grondstof ijzeroer in een eigen hoogoven verwerkten is onwaarschijnlijk omdat er in geen enkele bron melding van wordt gemaakt. Wel is bekend dat de Neusser Hütte in Heerdt-Neuss in dezelfde periode ijzeroer uit Tegelen betrok. Aangezien in die plaats geen ijzeroer in de bodem aanwezig is, ligt het voor de hand te vermoeden dat er een samenwerking tussen beide bedrijven bestond, waarbij Kamp & Soeten ijzeroer aan de Neusser Hütte leverden in ruil voor de levering van ruw ijzer dat in Tegelen verder bewerkt kon worden.³⁵

Ten gevolge van de zogeheten Belgische Maasaftappingen verliep de aanvoer van grondstoffen over de Maas echter steeds slechter. Laag water was gedurende de beginperiode van de jaren 1860 een ernstig probleem, zo ernstig zelfs dat een sleepschip van P.J. Berger, met ijzer(oer) geladen bestemd voor de firma Kamp & Soeten, dichtbij hun ijzergieterij zonk.³⁶ Noodgedwongen moest men het benodigde ijzeroer langs een grote omweg aanvoeren: eerst naar de Zuid-Willemsvaart, vervolgens via de Noordervaart tot in Beringen en vandaar over land naar Tege-

31 *Ibidem*, 151.

32 *Ibidem*, 22.

33 *Ibidem*, 151-152.

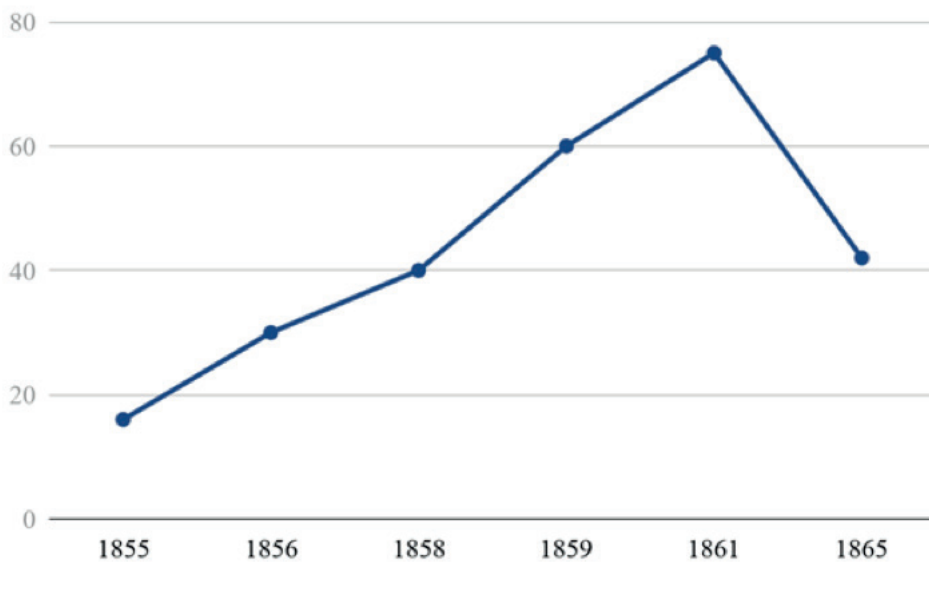
34 BHIC, Gemeentebestuur Wanroij, 1814 - 1937, 7039, inv.nr. 252: 'Akte van overeenkomst tussen het bestuur der gemeente Wanroij en de firma Kamp en Soeten te Tegelen inzake het delven van ijzerhoudende stenen in het gemeentebroek, 1862'.

35 Twan Ernst, 'IJzeroerwinning in het Meelderbroek', *Jaarboek Maas- en Swalmdal* 33 (2014) 102-118, aldaar 109.

36 Geen titel, *Venloosch Weekblad*, 28 januari, 1865, 2.

len.³⁷ Het was een prijzig alternatief voor de jonge onderneming, dat zijn weerslag op het personeelsbestand had (zie grafiek 1).

Grafiek 1. Een overzicht van het personeelsbestand van de firma Kamp & Soeten³⁸

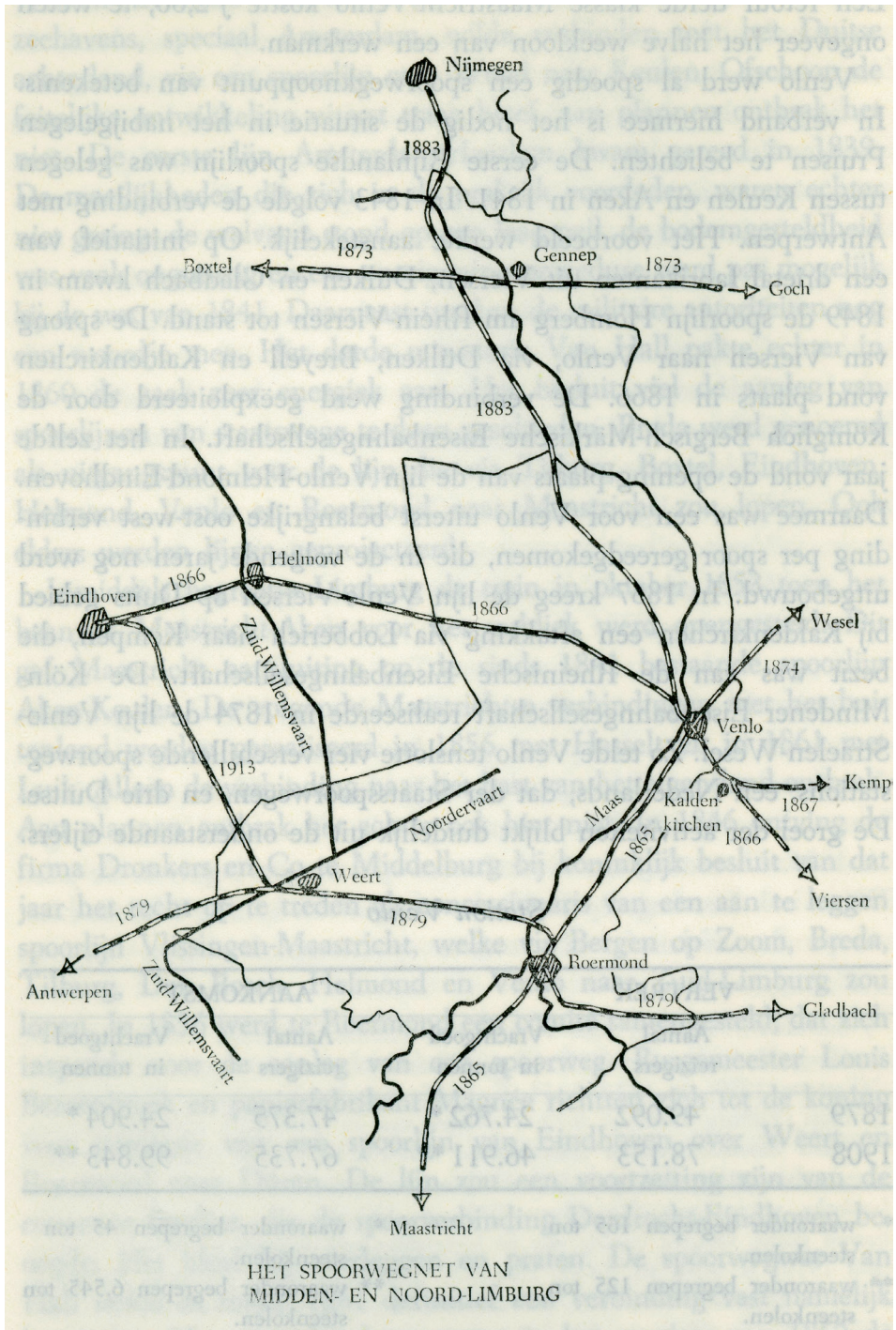

De periode van tegenslag was gelukkig van korte duur. De uitbouw van het Limburgse spoorwegennet betekende een welkome stimulans voor de verdere groei van de ijzeroerwinning. In 1865 kwam de spoorlijn Venlo-Maastricht gereed, zodat Kamp & Soeten voortaan een treinverbinding had met het zuiden van de provincie. Van daaruit liepen spoorlijnen naar Keulen en Aken, Luik en Hasselt. Venlo kreeg ook spoorwegverbindingen met Eindhoven (1866), met de Duitse plaatsen Kaldenkirchen en Viersen (1866), Kempen (1867) en Wesel (1874), en later met Nijmegen (1883). Bovendien werd in 1879 de spoorlijn Antwerpen-Roermond-Mönchengladbach geopend.³⁹ Venlo en Roermond werden dus beide een schakel tussen het Nederlandse spoorwegennet en Duitsland en België.

37 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 152.

38 Aangepast van *Ibidem*, 155. Gegevens geput uit de betreffende verslagen van de Kamer van Koophandel van Tegelen.

39 Huibers, *Industrialisering en katholieke arbeidersbeweging in Tegelen*, 63.

Spoorwegennet van Midden- en Noord-Limburg met jaar van voltooiing. Bron: Linszen, Verandering en verschuiving, 28.

Deze verbeterde logistieke infrastructuur werd door de firma Kamp & Soeten al zeer snel benut. Op 8 juni 1867 kocht Hendrikus Kamp al het ijzeroer op in het Veldens Broek (nabij Venlo gelegen). Hij betaalde hiervoor een vast bedrag van 425 gulden aan de gemeente Arcen en Velden, niet veel later aangevuld met een bedrag van 250 gulden voor percelen die door derden werden gepacht.⁴⁰ In het jaarverslag van 1867 vermeldt de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo dat Kamp & Soeten er ongeveer 250 arbeiders op nahield voor de grootschalige (extra)regionale exploitatie van ijzeroer, en dat de firma een geregelde verzending van het oer via het spoor naar Pruisen onderhield. Het Tegelse metaalbedrijf maakte dus onmiddellijk optimaal gebruik van het nieuwe spoorwegennet.⁴¹

Datzelfde jaar werd het bedrijf opnieuw uitgebreid, nu met een door stoom gedreven ijzermeniefabriek, waarin het ijzeroer direct verwerkt kon worden zonder tussenkomst van een hoogoven. De kwaliteit van het nieuwe product was uitstekend. Volgens certificaten van grootverbruikers uit Holland, België en Pruisen waren zij zeer te spreken over het product uit Tegelen.⁴² Zo was de ijzermenie van de firma Kamp & Soeten van een bijzondere zuiverheid en bevatte deze 94 procent ijzeroxide, terwijl ijzermenie die door anderen op de markt werd gebracht slechts 50 à 60 procent bevatte.⁴³ Verder werd de ijzermenie nog geëxporteerd naar Frankrijk, Italië, Engeland en de Nederlandse koloniën.⁴⁴ Dit laat zien dat Kamp & Soeten al lang niet meer het lokaal georiënteerd bedrijfje uit de beginjaren was.

De groeiende productie maakte dat de firma zich voortdurend van de aanvoer van extra ijzeroer moest verzekeren. Via de spoorlijn Venlo-Maastricht slaagden Hendrikus Kamp en zijn zwager erin de grondstof uit Midden-Limburg te halen. Zij verkregen op 5 april 1870 een vergunning voor het ontginnen van de lagen ijzeroer gelegen in een weide nabij het Gasthuishof te Maasniel. De vergunning werd verleend door het College van Regenten van het Rooms Katholieke Godshuis te Roermond, waarvoor het bedrijf 944 gulden neerlegde.⁴⁵

40 Ernst, 'IJzeroerwinning', 109.

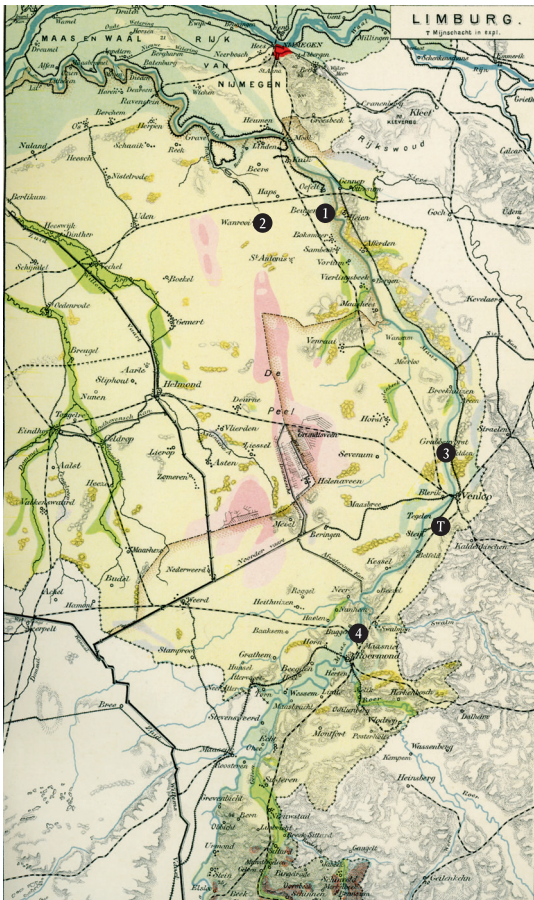
41 'Verslag over 1867', *Venloosch Weekblad*, 23 mei 1868, 2.

42 *Ibidem*, 2.

43 *Catalogus der nationale tentoonstelling van Nederlandsche en koloniale nijverheid te Arnhem 1879* (2e herz. druk; Arnhem 1879) 172.

44 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 153.

45 GAR, Roomsche Katholiek Godshuis, 4076, inv.nr. 2.2.3.1. - akt.nr. 1041: 'Stukken betreffende de overeenkomsten met de firma Kamp & Soeten te Tegelen en andere inzake de winning van ijzeroer nabij de Gasthuishof te Maasniel'.

- 1 Beugen en Rijkevoort (1857)
- 2 Wanrooi (1862)
- 3 Veldens Broek (1867)
- 4 Maasniel (1870)

Locaties waar door de firma Kamp & Soeten ijzeroer werd gewonnen. Uit: R. Bos, Atlas der geheele aarde (Groningen 1913).

Voordat Hendrikus Kamp op 5 januari 1871 overleed,⁴⁶ werd er op 1 januari 1870 een nieuwe vennootschap aangegaan onder dezelfde naam, met als firmanten Franciscus Soeten, Hendrikus' echtgenote Josephina Ronck, en Hendrikus' broer Franciscus Wilhelmus Kamp. De laatste was commanditair vennoot en had als zodanig één derde aandeel. Met uitsluiting van alle anderen voerde Franciscus Soeten de handtekening der firma. Hij was belast met het opzicht over de delving van de ijzergrond en het bestuur van de fabrieken, terwijl hem tevens het beheer van de kantoren was opgedragen. De duur van het vennootschap werd bepaald op tien jaar. Het bedrijf bestond op dat moment uit een stoomfabriek van ijzermerenie, een stoomfabriek van ijzeroker, en een ijzerfabriek. De ijzerfabriek omvatte

46 RHCL, Burgerlijke Stand in Limburg: Tegelen, 12.112, inv.nr. 34 - akt.nr. 2: 'Overlijdensakte Kamp, Hendrik'.

toen een ijzergieterij, een stoomgrofsmederij en een stoom-ijzerdraaierij. Uit de aanvankelijk betrekkelijk kleine ijzersmederij was een veelzijdig en omvangrijk bedrijf gegroeid.⁴⁷

Innovatie en uitbreiding van het productenscala

Twintig jaar na de oprichting produceerde het Tegelse metaalbedrijf nog altijd grotendeels voor de agrarische markt. De zaken gingen goed. In Nederland was Kamp & Soeten de enige producent van ijzeren wagen- en karrenassen, waardoor het product gretig aftrek vond. Hetzelfde gold voor de ploegplaten, riesters (onderdeel van een ploeg) en knieveren, die het bedrijf intussen aan het productenscala had toegevoegd. Deze fabricaten zouden tijdens de nationale tentoonstelling te Arnhem in 1879 de aandacht trekken door hun bijzondere zuiverheid en gladheid, en doordat er nauwelijks tekenen van hamerslagen te herkennen waren. Ook vanwege haar expertise in het maken van de assen - die tot in Java werden gebruikt - werd de firma alom geprezen.⁴⁸

De hoge kwaliteit was het resultaat van een aantal bedrijfsinnovaties die van 1873 tot 1876 plaatsvonden. Deze innovaties waren gedomineerd door de aanpassing en verbetering van de productieprocessen van de ijzerfabriek. Zo werd onder andere een grotere valhamer geplaatst, waarvan het aambeeld een imposante 15.000 kilogram woog. Deze was in de eigen gieterij gegoten.⁴⁹ Ook construeerde men een eigen speciale 'puddeloven' om afvalplaten te smelten tot bewerkbaar materiaal waarvan hoogwaardige assen gesmeed werden.⁵⁰

Met een nieuw bestuur kwam er ook een nieuwe bedrijfskoers. Na de ontbinding van de eerder genoemde vennootschap op 31 december 1879, verklaarde de oudste zoon van Franciscus, de in 1852 geboren Lodewijk Willem Hubert Soeten, de firma Kamp & Soeten te zullen aanhouden met zijn vader.⁵¹ De nieuwe vennootschap werd van kracht op 1 januari 1880 en ook nu bedroeg de looptijd van het contract tien jaar.⁵² Op dat moment bevond het metaalbedrijf zich te midden van een snel veranderende samenleving, gekenmerkt door een sterke bevolkingstoe-

47 'Geregelijke aankondigingen', *Nederlandsche Staatscourant*, 9 april 1875, 7.

48 *Catalogus der nationale tentoonstelling van Nederlandsche en koloniale nijverheid te Arnhem 1879* (2e herz. druk; Arnhem 1879) 172.

49 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 153.

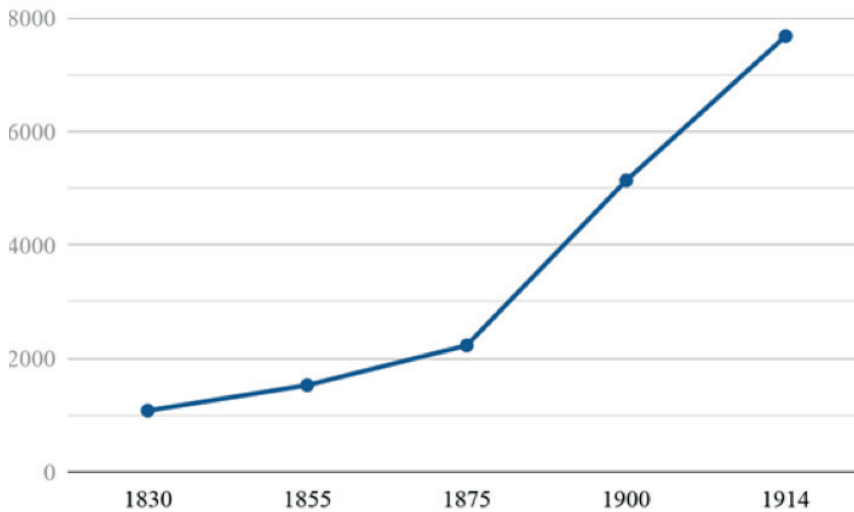
50 SHCL, NV Industria IJzerfabriek Tegelen en voorgangers, EAN 0562, inv.nr. 1: 'Proefschrift van C. Jonk over de ontwikkeling van de NV Industria Tegelen, 1953'.

51 RHCL, Burgerlijke Stand in Limburg: Tegelen, 12.112, inv.nr. 7 - akt.nr. 22: 'Geboorteakte Soeten, Lodewijk Willem Hubert'.

52 'De ondergeteekenden', *Venloosch Weekblad*, 13 maart 1880, 3.

name. Terwijl tussen 1830 en 1914 de bevolking van Midden- en Noord-Limburg verdubbelde, bracht Tegelen het tot een verzevenvoudiging, zoals uit grafiek 2 blijkt. Deze indrukwekkende groei kwam vooral na 1875 goed op gang en was zowel toe te schrijven aan een vestigingsoverschot als aan een geboorteoverschot.⁵³

Grafiek 2. Een overzicht van de bevolkingstoename in Tegelen

De sterke bevolkingstoename leidde tot een grote vraag naar woonruimte en uitbreiding van de woningbouw. Dit gaf een stevige impuls aan de keramische industrie. Zo waren in 1870 in Tegelen bijvoorbeeld 16 dakpannenfabrieken in bedrijf met een gezamenlijke jaarproductie van 7 à 7,5 miljoen dakpannen. Omstreeks 1890 was het aantal dakpannenfabrieken gestegen tot maar liefst 26 met een totale productie van 9,5 miljoen stuks per jaar.⁵⁴ Al snel zag de leiding van Kamp & Soeten deze toenemende bedrijvigheid als een gouden kans en besloot derhalve producten te gaan maken voor de mechaniserende keramische industrie. Voor dakpannenfabrieken fabriceerde Kamp & Soeten bijvoorbeeld gietijzeren roosterstaven

53 Voor de relevante geboorte-, sterfte- en migratiecijfers, zie J. Wachelder, 'Het geboorteoverschot in Limburg in de laatste eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 2 (1956) 70, alsmede J. Wachelder, 'De migratie in Limburg in de laatste eeuw', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 3 (1957) 175.

54 Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, 63.

voor de pannenovens,⁵⁵ en voor de steenbakkerijen vervaardigde en leverde ze tichelsteenmachines, waarmee zo'n 2.000 bakstenen in één uur gemaakt konden worden.⁵⁶ Kamp & Soeten is daarmee een mooi voorbeeld van een bedrijf dat zich goed weet aan te passen aan en in te spelen op een veranderende omgeving.

Ook achtte de onderneming het omstreeks 1880 nodig een modelmaker aan het bedrijf te verbinden. Een 'model' is een replica van het te gieten object. De modellen zijn gemaakt van hout en worden gebruikt om holten in 'vormen' te maken. Deze vormen zijn gemaakt van vormzand. Door gesmolten ijzer in deze vormen te gieten worden de gietstukken gemaakt. Anton Alois Probst zou deze taak op zich nemen.⁵⁷ Geboren te Koblenz in 1853, zou deze bijzondere man de fundering leggen voor de totstandkoming van het eerste beroepsopleidingscentrum in Tegelen. Voor de verdere ontwikkeling van de Tegelse metaalcluster bleek dat dat later van groot belang was. Behalve het maken van modellen voor Kamp & Soeten gaf Probst in zijn vrije tijd op zondagmiddagen, vermoedelijk na de hoogmis, onderricht in technisch tekenen aan jonge geïnteresseerde arbeiders van het bedrijf, alsmede aan toekomstige metselaars en timmerlieden.⁵⁸

De particuliere lessen van Probst betekenden een eerste stap in de richting van regionaal vakonderwijs in Tegelen. De lessen wierpen hun vruchten af. In de volgende paragraaf zal worden betoogd dat sommige metaalarbeiders die bij hem de technische knowhow hadden opgedaan zich later zouden ontpoppen tot succesvolle lokale ondernemers. Het overlijden van Probst in 1898 deed dan ook de vraag rijzen naar een versterking van de educatieve infrastructuur.⁵⁹ Tot op de dag van vandaag bleef Anton Probst een lokaal symbool van vakmanschap, idealisme en dienstbaarheid aan de gemeenschap. Zo bestaat er zelfs de 'Probst Award', die sinds 1996 jaarlijks door de Kamer van Koophandel Limburg-Noord wordt toegekend aan een persoon of organisatie die zich op bijzondere wijze heeft ingezet voor het onderwijs in Noord- en Midden-Limburg.

Na een lange periode van succes werd de firma Kamp & Soeten in het jaar 1882 geconfronteerd met tegenslag. Jean Gérard en Jacob Lodewijk Hubert Wolters hadden in de negentiende eeuw een van de grootste en bekendste bankiershuizen van Noord-Limburg. De broers waren succesvolle zakenlieden en behoorden tot de Venlose elite. Zodoende genoten ze het vertrouwen van vele ondernemingen in de regio - ook van Kamp & Soeten. In 1878 werd de firma Wolters deelgenoot

55 *Ibidem*, 96.

56 'Kamp & Soeten', *Maas- en Roerbode*, 8 mei 1880, 4.

57 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 153.

58 Huijbers, *Industrialisering en katholieke arbeidersbeweging in Tegelen*, 67.

59 RHCL, Burgerlijke Stand in Limburg: Tegelen, 12.112, inv.nr. 35 - akt.nr. 18: 'Overlijdensakte Probst, Anton Alois'.

Anton Alois Probst (midden) en zijn studenten, anno 1896. Bron: G.C.P. Linssen, *Honderd jaar industrie in Noord-Limburg, 1839-1939* (Venlo 1979) 6.

van Kamp & Soeten door de overname van een aandeel van 25.000 gulden. Het was voor de eerste maal dat het metaalbedrijf gebruikmaakte van banken. Als gevolg van het faillissement van de Roermondse papierfabriek Burghoff kwam Wolters in 1882 in grote moeilijkheden. Het bankiershuis Wolters had vier ton in Burghoff geïnvesteerd en was die enorme som geld nu kwijt. Bovendien bleek dat de broers geld hadden verduisterd van de Burgerlijke Godshuizen en het Venlose weeshuis, waarvoor ze uiteindelijk in de gevangenis belandden.⁶⁰ Ten gevolge van het faillissement van Wolters kwam de firma Kamp & Soeten wettelijk in liquidatie. Om uit de onverdeelde boedel te geraken werd de fabriek, met alle gebouwen en grondstoffen op 24 februari 1883 publiekelijk geveild. De fabriek bleef tot aan de dag van de verkoop in werking. De originele verkoopadvertentie vermeldt het volgende:

60 'Procès-Wolters', *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant*, 19 juni 1883, 1.

De sedert 1855 bestaande, druk beklante, volgens de eischen des tijds ingerichte, in volle werking zijnde ijzerfabriek onder de firma Kamp en Soeten, te Tegelen bij Venlo, gunstig gelegen ook voor scheepsbouw, op den rechter Maasoever, vrij van overstroming bij den hoogsten waterstand, op een half uur afstand van Venlo en 10 minuten van het station van den Staatsspoorweg Tegelen, benevens de aanwezige grondstoffen. Totale oppervlakte 9000 vierk. meter waarvan ongeveer 2000 meter bebouwd. De gebouwen allen in steen opgetrokken zijn in den besten toestand en verreweg het grootste gedeelte in de laatste jaren nieuw herbouwd. De fabriek omvat gieterij, stoomgrofsmederij, atelier [zo werd de machinefabriek genoemd] en fabriek van ijzermenie.⁶¹

Inzake de ‘aanwezige grondstoffen’ vermeldt deze advertentie specifiek dat het gaat om 500.000 kilo ijzergrond dat opgedolven ligt nabij Velden. Ook zijn er twee arbeiderswoningen ‘gelegen nabij de fabriek’. In een vervolgadvertentie lezen we dan dat deze panden bewoond zijn door de werklieden Probst en Orval.⁶² Na een tweede veiling werd de fabriek met bijbehorende goederen voor de som van 19.100 gulden verkocht - een koopje, aangezien het fabriekscomplex ongeveer een ton gekost had. De zaak zou worden voortgezet onder een naamloze vennootschap, waarvan Lodewijk (Louis) Soeten als directeur zou optreden.⁶³

De oprichting van deze naamloze vennootschap geschiedde op 28 juli 1883, voor de tijd van tien achtereenvolgende jaren. Het bedrijf heette nu ‘IJzerfabriek van Tegelen’.⁶⁴ Als oprichters traden drie personen op, die de raad van commissarissen zouden vormen. Te beginnen met de uit Malmédy afkomstige Carl (Charles) Ferdinand Keunen, lid van een patriciaatsfamilie en kersverse echtgenoot van Constantia Louisa Wilhelmina Hubertina Soeten - de oudste dochter van Franciscus.⁶⁵ Carl’s positie als directeur van de N.V. ‘Meierijsche Bank’ in Eindhoven moet hem tot een welkome aanvulling hebben gemaakt voor zowel de familie als het bedrijf.⁶⁶ De tweede oprichter was de uit Gulpen afkomstige Johannes Joseph Alexander Telders, rijksontvanger te Echt. Ook hij was getrouwd met een dochter van Franciscus, namelijk met Elisa Hubertina Hendrica Soeten.⁶⁷ Ten laatste was

61 ‘Openbare verkoop’, *Venloosch Weekblad*, 20 januari 1883, 4.

62 ‘Bemerking’, *Venloosch Weekblad*, 17 februari 1883, 4.

63 ‘Gemengd nieuws’, *Het Nieuws van den Dag: Kleine Courant*, 9 april 1883, 5.

64 ‘Aankondiging’, *Venloosch Weekblad*, 25 augustus 1883, 3.

65 RHCL, Burgerlijke Stand in Limburg: Tegelen, 12.112, inv.nr. 26 - akt.nr. 13: ‘Huwelijksakte Keunen, Carl Ferdinand en Soeten, Constantia Louisa Wilhelmina Hubertina’.

66 Centraal Bureau voor Genealogie, *Nederland’s patriciaat. Genealogieën van bekende geslachten*. Volume 81 (Woerden 1999) 190.

67 RHCL, Burgerlijke Stand in Limburg: Tegelen, 12.112, inv.nr. 26 - akt.nr. 26: ‘Huwelijksakte Telders, Johannes Joseph Alexander en Soeten, Elisa Hubertina Hendrica’.

Franciscus Wilhelmus Kamp, dan ingenieur te Jemeppe, weer opnieuw bij de oprichting van een nieuwe vennootschap betrokken.

De Wolters-affaire vormde geen belemmering voor het bedrijf om wederom nieuwe gespecialiseerde vaklieden aan te trekken om zo tot product vernieuwing te komen. Naar aanleiding van de problematische gebeurtenissen in 1882, achtte de leiding het nodig een bedrijfsingenieur aan te stellen die de kwaliteit van de producten verder zou kunnen op voeren. Dit werd de 35-jarige Frans Dominicus Oswald Assmann, oorspronkelijk uit Breslau afkomstig.⁶⁸

Voorheen was Assmann als technicus werkzaam in Zwolle en had hij aandelen in de N.V. 'Zwolsche fabriek van stoom- en andere werktuigen'.⁶⁹ Het is aannemelijk dat hij binnen dat bedrijf als technisch directeur optrad. Bovendien had de technisch inventieve Assmann een internationaal patent op zijn naam, dat betrekking had op een automatische tap- en kurkmachine voor bier, wijn en vruchtensappen.⁷⁰ Het was een bekwaam ingenieur, die de IJzerfabriek van Tegelen op een hoger peil bracht. Uit zijn huwelijksakte met de Haarlemse Magdalena Cloeck blijkt dat Assmann al een jaar na aankomst in het Tegelse bedrijf, dus in 1884, zich had opgewerkt tot fabrieksdirecteur.⁷¹ Onder zijn leiding werd de kwaliteit van de productie door modernisering verbeterd. Zo werd in 1884 een nieuwe gietoven geïnstalleerd en in het daaropvolgende jaar een krachtige stoommachine van 40 pk.⁷² Ook het productenscala van de IJzerfabriek van Tegelen werd weer uitgebreid. Het atelier ging naast het produceren van roosterstaven en tichelsteenmachines zich nu ook toeleggen op het fabriceren van andere machines voor de keramische industrie, zoals leemmolens, walswerken, persen en vormen.⁷³ De IJzerfabriek van Tegelen bleef dus inspelen op de mogelijkheden die de mechanisering van deze industrietak bood.

In 1888 verliet Assmann het bedrijf om zich toe te leggen op het perfectioneren van zijn laatste uitvinding, een speciale briefhouder met bijbehorende perforator.⁷⁴ De uit Luik afkomstige Paul R. van der Made nam vervolgens het directeurschap over.⁷⁵ Het vertrek van Assmann werpt ook vragen op: waarom gaat de directeur van een goed geoutilleerd en modern bedrijf weg om zich vervolgens toe te leggen

68 'Lijst van hoogstaangeslagenen in de Rijks- directe belastingen in de provincie Limburg', bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant* van 5 mei 1906, 29.

69 'Vereenigingen en naamlooze vennootschappen', *Nederlandsche Staatscourant*, 1 mei 1878, 7.

70 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 154.

71 HCO, Burgerlijke Stand in Overijssel, 0123, inv.nr. 14571 - akt.nr. 124: 'Huwelijk Franz Dominikus Oswald Assmann en Magdalena Cloeck'.

72 Huibers, *Industrialisering en katholieke arbeidersbeweging in Tegelen*, 73, alsmede 'Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venloo, over den toestand van Landbouw, Handel, Nijverheid en Scheepvaart in 1886', *Venloosche Courant*, 9 april 1887, 1.

73 Huibers, *Industrialisering en katholieke arbeidersbeweging in Tegelen*, 73.

74 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 157.

75 *Ibidem*, 154.

Een oudere Frans Dominicus Oswald Assmann. Bron: J.M.G. Derix, *Naam & faam: zeventig jaar Briefhouder- en Metaalwarenfabrieken Egidius Janssen N.V.* (Leeuwarden 1990) 15.

op een nichemarkt? Nam de belangstelling voor briefhouders in snel tempo toe? Of was er misschien sprake van een conflict? Op basis van de beschikbare bronnen blijft het gissen.

Vaklieden worden zelf ondernemers

In de inleiding werd de vraag gesteld welke onderliggende factoren en dynamieken uiteindelijk tot clustervorming hebben geleid. Het is nu tijd om hierop nader in te gaan. Eerder in dit artikel werd reeds aangegeven dat de firma Kamp & Soeten door het rekruteren van kundige vaklieden van buitenaf de stoot gaf tot de verdere ontwikkeling van de Tegelse metaalcluster. De werkplaats van het bedrijf fungeerde als een kennisorganisatie waarin leerlingen werden opgeleid tot ambachtsslieden met grote kennis van het product en het productieproces. Kennisoverdracht door afkijken van de bazen vormde hierin een essentieel onderdeel. Veertig jaar na oprichting, in 1895, was de werkplaats met ongeveer 70 personeelsleden uitge-

groeid tot een heuse kweekvijver van talent.⁷⁶ In de huidige paragraaf zullen we zien dat een unieke ondernemingszin onder een handvol van deze getalenteerde arbeiders - aangewakkerd door het aanhoudend zichtbaar succes van hun werkgever, de IJzerfabriek van Tegelen - de beweegreden was voor het oprichten van eigen metaalbedrijven in Tegelen.

Het begon in het jaar 1888, toen voor de eerste maal de knoop werd doorgemaakt door Lambertus Hekkens. Naar verluidt zou hij als handvormer hebben gewerkt in de IJzerfabriek van Tegelen en de technische knowhow hebben opgedaan tijdens de lessen van Anton Probst.⁷⁷ Peter Theodorus Thijssen, een zwager van Hekkens en van beroep timmerman, kon zich verdienstelijk maken als modelmaker van het nieuwe bedrijf.⁷⁸ Beide personen waren uit Tegelen afkomstig.⁷⁹ In een krant vinden we een samenvatting van het jaarverslag over 1888 inzake de toestand van handel, nijverheid en het fabriekswezen in de gemeente Tegelen. Deze samenvatting - door de plaatselijke Kamer van Koophandel opgesteld - vermeldt de oprichting van een tweede ijzergieterij, met vier arbeiders in dienst, onder de noemer 'Hekkens & Thijssen'.⁸⁰ Het fabrieksgebouw van circa zeven bij achttien meter was gelegen aan de Hoogstraat, op korte afstand van de IJzerfabriek van Tegelen.⁸¹ Omdat de kennis van deze firma grotendeels gebaseerd was op de routines van de IJzerfabriek van Tegelen, ontwikkelde Hekkens & Thijssen zich in dezelfde technologische richting. Ook zij begonnen met het produceren van gietijzeren roosterstaven voor de pannenovens van de dakpannenfabrieken, en wagen- en karrenassen voor de landbouw.⁸² Het was dan ook deze technologische verwantschap én de interpersoonlijke relatie tussen beide bedrijven die het vervolg mogelijk maakten.

Toen in 1890 de gezondheid van Franciscus Soeten, Hekkens' oude baas, gestaag achteruit ging, besloot men op 1 mei dat jaar de IJzerfabriek van Tegelen door liquidatie over te laten gaan aan de firmanten Dentjens, Hekkens en Thijssen. Er kwam een nieuwe firmanaam, namelijk 'IJzerfabriek van Tegelen, Dentjens, Hekkens & Cie'. Hiervoor werden de firma's Hekkens & Thijssen en Gebr. Dentjens - dat in Baarlo sinds 1873 een machinefabriek had - geliquideerd en met hun

76 Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, 60.

77 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 156.

78 *Ibidem*, 156.

79 RHCL, Burgerlijke Stand in Limburg: Tegelen, 12.112, inv.nr. 27 - akt.nr. 7: 'Huwelijksakte Hekkens, Lambertus en Thijssen, Theodora Catharina Hubertina', alsmede akt.nr. 22: 'Huwelijksakte Thijssen, Peter Theodorus en Houx, Anna Maria Hubertina'.

80 'Verslag omtrent den toestand van Handel, Nijverheid en het Fabriekswezen in de gemeente Tegelen door de Kamer van Koophandel aldaar, over het jaar 1888', *Venloosche Courant*, 23 maart 1889, 5.

81 Léon Janssen, *Een nieuwe eeuw, een nieuwe stijl: Hekkens IJzergieterij B.V.: Bedrijfsspecial*, uitg. van Janssen Pers en Hekkens IJzergieterij b.v. te Tegelen t.g.v. het 100-jarig jubileum (Gennep 1988) 3.

82 Bart Beurskens en Willem Kurstjens, *Opkomst, glorie en ondergang van 't Sijpske* (Venlo 2015) 10.

personeel en gereedschappen bij de IJzerfabriek van Tegelen gevoegd.⁸³ Vooral het atelier werd door de toevoeging van nieuwe machinerieën uitgebreid en verbeterd.⁸⁴ Bedrijfsdirecteur Van der Made vertrok en vijf maanden later, op 7 oktober, overleed Soeten.⁸⁵ Ondertussen werd de bestaande productie van kar- en wagenassen flink doorgezet. De aan de fabriek gevestigde ijzergieterij verwerkte vanaf 1 mei tot het einde van het jaar 1890 maar liefst 350.000 kilogram ruw ijzer, en de grofsmederij 95.000 kilogram per maand.⁸⁶

Het opnemen van Josephus Quirinus Dentjens in het bedrijf was een verstandige beslissing aangezien hij gepatenteerde kennis voor productinnovaties hield. Dit heeft uiteindelijk bijgedragen tot het stimuleren van de innovatie-activiteit van het bedrijf. Dentjens had in Duitsland octrooi verkregen op een speciale machine voor het scherpen van molenstenen. Dit product vond voortdurend grote aftrek en werd na verloop van tijd de nieuwe specialiteit van het bedrijf.⁸⁷ De zakenrelatie met Duitsland werd onderhouden door de uit Grefrath afkomstige Louis Spickenheuer. De onderneming slaagde er dus nog altijd in om mensen van buitenaf voor zich te winnen.

Toch bleef het partnerschap Hekkens, Thijssen en Dentjens niet lang intact. Tegen het einde van 1891 traden de heren Hekkens en Thijssen uit de firma en namen vervolgens hun oude ijzergieterij aan de Hoogstraat weer opnieuw in gebruik. 'Tegelsche ijzergieterij, Hekkens & Thijssen' heette hun onderneming nu.⁸⁸ Het was een besluit waarvan naderhand bleek dat men er geen spijt over behoeft te hebben. In binnen- en buitenland kregen hun producten een goede naam. Op een tentoonstelling te Batavia werden hun roosterstaven met een zilveren medaille bekroond.⁸⁹ De oude ijzerfabriek - die na het uittreden van firmanten Hekkens en Thijssen 'IJzerfabriek van Tegelen, Dentjens & Cie' werd - stond nu onder de vooruitstrevende leiding van Josephus Dentjens.

83 Giel van Hooff, *De Nederlandse machinefabrieken, 1825-1914: overzicht en bibliografie* (3e herz. druk; Amsterdam 1990) 87.

84 'Verslag omtrent den toestand van Handel, Nijverheid en het Fabriekswezen in de gemeente Tegelen door de Kamer van Koophandel aldaar, over het jaar 1890', *Venloosch Weekblad*, 2 mei 1891, 5.

85 RHCL, Burgerlijke Stand in Limburg: Tegelen, 12.112, inv.nr. 34 - akt.nr. 57: 'Overlijdensakte Soeten, Frans Adriaan'.

86 'Verslag omtrent den toestand van Handel, Nijverheid en het Fabriekswezen in de gemeente Tegelen door de Kamer van Koophandel aldaar, over het jaar 1890', *Venloosch Weekblad*, 2 mei 1891, 5.

87 *Ibidem*, 5.

88 'Verslag van de Kamer van Koophandel, Fabrieken te Tegelen over het jaar 1891', *Venloosche Courant*, 16 juli 1892, 5.

89 'Hartguss roosterstaven', *De Telegraaf*, 20 januari 1894, 4.

Directeur Dentjens (midden) en personeel van de IJzerfabriek van Tegelen, Dentjens & Cie in 1892. Uiterst links zien we modelmaker Probst staan. Bron: Linssen, *Honderd jaar industrie in Noord-Limburg*, 6.

De bedrijfsdichtheid in de regio nam opnieuw toe in 1893 toen Tegelen zijn derde metaalbedrijf kreeg. Vijf jaar na zijn vertrek bij de IJzerfabriek van Tegelen begon Assmann voor zichzelf in Tegelen aan de Venloschestraat.⁹⁰ De 'Maatschappij tot Exploitatie van Assmann's Briefhouder' ging zich toeleggen op het vervaardigen van de door Assmann geperfectioneerde briefhouder, waarmee men eenvoudig correspondenties en rekeningen alfabetisch en naar tijdsorde kon rangschikken en bewaren.⁹¹ Ook op deze uitvinding had Assmann octrooi gekregen. De metaalwarenfabriek, die 18 arbeiders telde, produceerde per week 2.500 briefhouders die in binnen- en buitenland werden verkocht.⁹²

Intussen werden de gebouwen van de IJzerfabriek van Tegelen, Dentjens & Cie elektrisch verlicht⁹³ en breidde het bedrijf tegen 1900 zijn productenscala successievelijk uit met kneedtafels voor de margarine-industrie, raamzaag- en houtbewerkingsmachines voor de houtbewerkingsindustrie en kabelmoffen voor

90 Derix, *Naam & faam*, 18.

91 'Groot debiet!', *Ierseksche en Thoolsche Courant*, 18 november 1893, 3.

92 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 157.

93 *Ibidem*, 154.

elektriciteitsbedrijven.⁹⁴ De IJzerfabriek ging dus geheel nieuwe markten verkennen. De toekomst moet er bovendien rooskleurig hebben uitgezien, want op 4 oktober 1902 werd voor de tijd van 20 achtereenvolgende jaren een nieuwe N.V. opgericht door Josephus Dentjens en Louis Spickenheuer, die nu voor één derde aandeel medefirmant werd. De nieuwe onderneming heette 'IJzerfabriek Tegelen, voorheen Dentjens & Cie'.⁹⁵

De ambachtelijke kennis die langzaam floreerde in het gebied werd continu versterkt toen werknemers van de ene baan naar de andere verhuisden. Net zoals Hekkens stond ook Willem Doesborgh - die als vormersbaas in dienst was van de IJzerfabriek - op het punt zijn gevestigde expertise op eigen kracht te gaan exploiteren. Ook hij had voldoende kennis opgedaan, deze geïnterpreteerd en geassimileerd, en was nu klaar om deze toe te passen voor commerciële doeleinden. Doesborgh begon zijn eigen ijzergieterij op 1 juli 1903 en deed dit in samenwerking met een zekere Peter Johan Beckx en Frans Simons, beide wonende te Tegelen. Terwijl de firma 'Beckx, Doesborgh en Simons' heette, verwees men naar hun gieterij als 'de Globe'. De fabriek was gelegen op de Stationsweg in Tegelen.⁹⁶ Niet veel later werd het gebouw verlicht met acetyleneegas.⁹⁷ Ondanks hun succes gingen de firmanten in 1906 uit elkaar. Om de liquidatie op te heffen werd de gieterij op 1 december van dat jaar publiekelijk verkocht.⁹⁸ Frans Simons, vastbesloten om 'de Globe' voort te zetten, kocht de gieterij voor de som van 20.000 gulden.⁹⁹

De ondernemingszin van Willem Doesborgh bleef onverlet. Na de verkoop ging hij opnieuw met Peter Johan Beckx in zee en samen stichtten ze op 5 januari 1907 de firma 'Beckx en Doesborgh'. De firma had ten doel 'het drijven van handel in ijzer en ijzerwaren en al hetgeen tot dergelijke onderneming behoort'.¹⁰⁰ 'IJzergieterij Eureka', zoals hun fabriek genoemd werd, was de vierde gieterij in de regio. In de tussentijd kreeg Tegelen ook weer een nieuwe metaalwarenfabriek. De firma 'Karel Lengs' - welke al snel veranderde in 'K. Lengs & Zonen' - handelde in een groot assortiment aan producten, waaronder de befaamde 'Leonidas-Rijwielen', banden, lantaarns, sleutels en zadels voor rijwielen, en naaimachines.¹⁰¹ Dit bedrijf

94 Hooff, *De Nederlandse machinefabrieken*, 51.

95 'Aankondiging'. *Venloosche Courant*, 26 oktober 1902, 2; 'Naamlooze vennootschappen', bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant* van 23 oktober 1902, 909.

96 'Gerechtelijke aankondigingen (5115)', eerste bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant* van 3 oktober 1904, 5.

97 Linssen, *Verandering en verschuiving*, 157.

98 'Kantoor van notaris Brouwers te Venlo', *Venloosch Nieuwsblad*, 24 november 1906, 4.

99 'Provinciaal nieuws enz', *Venloosche Courant*, 5 december 1906, 2.

100 'Gerechtelijke aankondigingen (721)', tweede bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant* van 5 februari 1907, 9.

101 '22416', bijlage tot de *Nederlandsche Staatscourant* van 1 augustus 1907, 176.

zou uiteindelijk in maart 1933 worden overgenomen en veranderen in T.M.I. - de 'Tegelsche Metaalwaren-Industrie'.¹⁰²

De komst van een allereerste machinefabriek in Tegelen, evenals een vijfde ijzergieterij versterkte de concentratie van economische activiteit verder. Hendrik Herman Mulder startte in 1907 zijn machinefabriek in een kleine gehuurde werkplaats van zes bij zeven meter aan de Muntstraat te Tegelen.¹⁰³ Hij nam twee ervaren oud-collega's in dienst: Jacobus Schatorje en Hubertus Relouw. Beiden waren leeftijdgenoten van hem (30 jaar) waarmee hij had samengewerkt aan de IJzerfabriek van Tegelen, Dentjens & Cie.¹⁰⁴ Mulder was daar begonnen als leerling bankwerker en volgde de tekenlessen van Probst. Zo zien we hem op de afbeelding van pagina 87 als eerste persoon links van Probst zitten. Bovendien vinden we hem als jongeman terug op de afbeelding van pagina 93, geheel rechtsboven. Ook zijn vader en broer hadden in de IJzerfabriek gewerkt. De eerste jaren hield Mulder zich voornamelijk bezig met het uitvoeren van reparaties aan stoommachines, oliemotoren en aan productiemachines, voornamelijk in de keramische industrie.¹⁰⁵ Kort daarna zou het bedrijf beginnen met de fabricage van complete machines, waaronder steenpersen, dakpannenpersen en kollergangen – de koller-gang was een werktuig dat gebruikt werd voor het verkleinen, mengen, pletten of vermalen van allerlei soorten maalgoed.¹⁰⁶

De vijfde ijzergieterij verrees in 1911, toen de firmanten Lambertus Hekkens en Peter Theodorus Thijssen in goede verstandhouding van elkaar scheidden.¹⁰⁷ De aanhoudende uitbreiding van de woningbouw bracht genoeg orders binnen. Thijssen bouwde een eigen ijzergieterij aan het station, met zijn twee volwassen zoons als deelgenoten. Nog datzelfde jaar werd de fabriek op 7 juli in werking gesteld onder de naam 'Th. Thijssen en Zonen'.¹⁰⁸ Men hield zich bezig met het gieten en leveren van alle gietwerken in ijzer, naar model of tekening. Verder maakte het bedrijf roosterbaren voor stoomketels.¹⁰⁹ Hekkens zette zijn bedrijf voort in het pand aan de Hoogstraat. Ook hij nam zijn kinderen in het bedrijf op en onder de noemer 'L. Hekkens & Zonen' adverteerde hij met speciale 'hartguss' roosterstaven- en gietstukken.¹¹⁰

102 Martien Blondel, *Oorlog en herstel in Noord-Limburg 1940-1950: een herinnering in foto's* (2e herz. druk; Venlo 1950) 225.

103 Jeu Quicken en Piet van Buggenum, *Mulder Machinefabriek Tegelen-Holland* (Tegelen 2015) 38.

104 *Ibidem*, 4.

105 *Ibidem*, 16.

106 *Ibidem*, 18.

107 'Bij den dood van P.Th. Thijssen', *Nieuwe Venlosche Courant*, 21 september 1940, 2.

108 '25-jarig fabrieksjubileum', *Limburger Koerier: Provinciaal Dagblad*, 6 juli 1936, 4.

109 'Firma Th. Thijssen & Zonen', *De Tijd: Godsdienstig-staatkundig Dagblad*, 24 december 1914, 8.

110 'L. Hekkens & Zonen', *Nieuwe Venlosche Courant*, 22 juli 1911, 12.

Samenvattend kunnen we stellen dat drie bijzondere dynamieken tot clustervorming hebben geleid. De eerste dynamiek heeft betrekking op de educatieve rol die de firma Kamp & Soeten, en later de IJzerfabriek van Tegelen, heeft gespeeld. Hierin vormde het ambachtelijk karakter van de vakkennis een bepalende factor. Deze faciliteerde een directe en eenvoudige kennisoverdracht tussen arbeiders gebaseerd op on-the-job training en afkijken van de ervaren bazen. Zodoende kon de werkplaats van het Tegelse metaalbedrijf dienen als een kweekschool voor kennisintensieve vaklieden. Een tweede dynamiek die nadien heeft bijgedragen tot clustervorming was de manifestatie van een sterke ondernemingszin onder enkelen van deze vaklieden. Omdat ze zich in een kansrijke, snel veranderende omgeving bevonden - gekenmerkt door toenemende industrialisering - begonnen goed geïnformeerde werknemers hun gevestigde expertise op eigen kracht te exploiteren. Vaklieden werden dus zelf ondernemers. Ingebed in een gedeelde sociaal-culturele context, promootte deze eigenzinnige ondernemersgeest bedrijfsvorming, bedrijfslocatie en interactie. Benevens de interpersoonlijke relaties die de ondernemers onderling hadden opgedaan tijdens hun emplooi op de IJzerfabriek, werd interactie tussen de metaalbedrijven ook gefaciliteerd door de aanwezigheid van gedeelde routines. Door gebruik te maken van kennis die van één gemeenschappelijke bron afkomstig was - de IJzerfabriek van Tegelen - ontstond er een onderliggende technologische verwantschap tussen de metaalbedrijven die communicatie en samenwerking mogelijk maakten. De aanwezigheid van dergelijke gedeelde routines kan dan ook gezien worden als de laatste bijzondere dynamiek dat tot clustervorming heeft geleid.

Een beroepsopleidingscentrum in Tegelen

In de inleiding wees ik reeds op het feit dat clusters uit twee elementen bestaan, namelijk uit een geografische concentratie van onderling verbonden bedrijven in een gemeenschappelijk veld én uit een ondersteunende infrastructuur. Waar in de vorige paragrafen van dit artikel de focus lag op het ontwikkelingsproces van de bedrijven, is in deze korte laatste paragraaf de totstandkoming van wat men tegenwoordig een beroepsopleidingscentrum zou noemen het onderwerp van discussie.

Institutionele ondersteuning was afwezig totdat de metaalindustrie een zekere omvang bereikte. Vanaf de eeuwwisseling zou de toenemende bedrijfsdichtheid in de regio de vraag naar vakmensen in snel tempo doen groeien. In de geest van de inmiddels overleden Anton Probst en zijn tekenlessen richtte de Rooms-

Katholieke Volksbond 'St. Martinus' in 1906 vervolgens een vaktekenschool op.¹¹¹ Daarmee kreeg de technische beroepsopleiding in Tegelen een belangrijke structuur. Bovendien was de oprichting van de tekenschool een laatste stap in het vormingsproces van de Tegelse metaalcluster. Tegelen beschikte nu over een concentratie van onderling verbonden metaalbedrijven, alsmede over een ondersteunende infrastructuur.

In het bestuur van deze school zaten voornamelijk bestuursleden van de vakvereniging van metaalbewerkers.¹¹² Het is dan ook niet verwonderlijk dat de R.K. Volksbond de tekenschool besloot op te richten onder patronaat van Sint Eligius - de Franse heilige St. Eloi, die omstreeks 650 in de buurt van Limoges, alvorens bisschop te worden, het ambacht van goudsmid uitoefenende.¹¹³ Later werd hij de patroonheilige van metaalbewerkers en smeden. Drie leraren (later teruggebracht naar twee) gaven op zaterdagmiddagen in het plaatselijke volkshuis les in vaktekenen voor metaal- en bouwvakken aan leerlingen van 12 jaar en ouder.¹¹⁴ Ook niet-volksbonders konden zich inschrijven.¹¹⁵

De tekenschool was dus gericht op het versterken van de lokale metaalbedrijven door het leveren van praktische training en een clustergerelateerd onderwijsprogramma. Aangezien St. Eligius technische kennis aan de geclusterde bedrijven verstrekke (zij het indirect door de verspreiding van opgeleide ambachtslieden in de regio), ondersteunde het instituut innovatie door het bevorderen van sectorale innovatieve capaciteit. Hierdoor konden de regionale bedrijven verder door-groeien. De gemeenteraad van Tegelen zag het nut ervan in en besloot derhalve de instandhouding van de school door middel van subsidiëring te verwezenlijken. De Provincie zou een jaar later het goede voorbeeld volgen, en vanaf 1912 sloot ook het Rijk zich aan.¹¹⁶ De Rijkscontroleur op het Nijverheidsonderwijs zou het onderwijspeil van de tekenschool na enige jaren gelijkstellen met dat van de beste inrichtingen van zijn district.¹¹⁷ De metaalindustrie van Tegelen ging een goede toekomst tegemoet.

111 Huibers, *Industrialisering en katholieke arbeidersbeweging in Tegelen*, 67.

112 *Ibidem*, 67.

113 Linssen, *Honderd jaar industrie in Noord-Limburg*, 27.

114 'Nieuws uit Tegelen', *Nieuwe Venlosche Courant*, 29 september 1927, 5.

115 'Teekenschool', *Venloosch Nieuwsblad*, 6 oktober 1906, 2.

116 Een overzicht van het aantal leerlingen en de binnenkomende subsidies voor de St. Eligius tekenschool is opgenomen in de volgende tijdschriften: *Verslag van den Staat der Hooge-, Middelbare en Lagere Scholen in het Koninkrijk der Nederlanden*, alsmede in *Verslag van den staat van het onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden*.

117 'Teekenschool 'St. Eligius'', *Nieuwe Venlosche Courant*, 1 april 1938, 5.

Samenvatting en conclusie

Ik begon dit artikel met de constatering dat het beeld van de industriële geschiedenis van Tegelen voor een te belangrijk deel bepaald wordt door de keramische nijverheid maar dat ook de plaatselijke metaalindustrie het verdient nader belicht te worden. Dit artikel is een eerste poging om de gefragmenteerde literatuur samen te brengen en door het toevoegen van nieuwe bronnen en theorieën nieuwe inzichten te verschaffen in de totstandkoming van het Tegelse metaalcluster.

Op basis van de bevindingen mogen we stellen dat het ontwikkelingstraject van de metaalcluster in Tegelen vrij opmerkelijk is. De afwezigheid van lokale grondstoffen, ervaringskennis én een betrouwbare logistieke infrastructuur gedurende de beginjaren van de industrie zijn redenen genoeg om vraagtekens te zetten bij de potentiële totstandkoming van een succesvol cluster. Met oog op deze knelpunten stonden drie onderzoeksvragen in dit artikel centraal, namelijk: waarom kozen ondernemers Tegelen als vestigingsplaats van een nieuw metaalbedrijf? Hoe wisten de pionierende ondernemers de struikelblokken op hun pad te verwijderen? En welke factoren en dynamieken hebben uiteindelijk geleid tot clustervorming?

De eerste vraag is de moeilijkste. Documenten uit de beginjaren die licht werpen op de motieven die Hendrikus Kamp en zijn zwager tot de oprichting van hun ijzerfabriek hebben geleid blijven helaas zoek. Desalniettemin zijn er een aantal omstandigheden en factoren die de stichting van het bedrijf aldaar begrijpelijk maken. Zo zal de keuze vermoedelijk primair veroorzaakt zijn door het feit dat Hendrikus daar zijn pannenfabriek had en tevens van daaruit de handelsvertegenwoordiging voor Cockerill op zich had genomen. Daarenboven moet men onthouden dat de oprichters stevige wortels hadden in de Tegelse samenleving, ook op politiek niveau. Tenslotte kan de directe nabijheid van Steyl met zijn gunstige los- en laadplaats nog een rol gespeeld hebben.

Om aanvangsproblemen te overwinnen kozen Hendrikus Kamp en Franciscus Soeten voor een gedurfde aanpak. Door de benodigde ambachtsmannen grotendeels van buiten de regio te rekruteren lukte het de zwagers op eigen houtje een gespecialiseerde lokale arbeidspool samen te stellen. Voor ijzeroerafgraving geschikte broekgronden week het bedrijf aanvankelijk uit naar Noord-Brabant, maar ten gevolge van de Belgische Maasaftappingen verliep de aanvoer van de grondstof over de Maas steeds slechter. Hierdoor zag de firma Kamp & Soeten zich uiteindelijk genoodzaakt een prijzige omweg te nemen. De uitbouw van het Limburgse spoorwegennet liet gelukkig niet lang op zich wachten en dit betekende een welkome stimulans voor de verdere groei van de ijzeroerwinning. Al snel ver-

zekerde het bedrijf zich van de aanvoer van extra ijzeroer uit de buurt van Venlo en Midden-Limburg. Dat Kamp & Soeten onmiddellijk optimaal gebruik maakte van deze verbeterde logistieke infrastructuur is één van de vele voorbeelden van hoe het Tegelse bedrijf zich goed wist aan te passen aan, en in te spelen op, een veranderende omgeving. Ook geregelde bedrijfsinnovaties en het herhaaldelijk uitbreiden van het productenscala geven blijk van flexibiliteit. Het is deze eigenschap die het bedrijf erin deed slagen met haar tijd mee te gaan en keer op keer nieuwe successen te boeken.

Drie dynamieken gaven de stoot tot de totstandkoming van het Tegelse metaalcluster: de educatieve taak die de firma Kamp & Soeten en de IJzerfabriek van Tegelen op zich namen en die de aanzet tot de gespecialiseerde arbeidspool gaf; de manifestatie van een sterke ondernemersgeest ingebed in een gedeelde sociaal-culturele context, hetgeen een handvol werklieden tot de oprichting van een eigen metaalbedrijf aanzette; en tenslotte de aanwezigheid van een onderliggende technologische verwantschap tussen de bedrijven, die communicatie en samenwerking mogelijk maakten. De toenemende bedrijfsdichtheid in Tegelen leidde tot de oprichting van de vaktekenschool St. Eligius, die ten doel had technische kennis en expertise aan de geclusterde bedrijven te verstrekken en daarmee de verspreiding van opgeleide ambachtslieden in de regio bevorderde. Met de komst van dit beroepsopleidingscentrum werd een laatste, meer geformaliseerde stap gezet naar een gespecialiseerde kennisinfrastructuur. Aan het begin van de twintigste eeuw beschikte Tegelen aldus over een geografische concentratie van onderling verbonden bedrijven in een gemeenschappelijk veld, alsmede over ondersteunende scholingsmogelijkheden: het Tegelse metaalcluster was geboren.

Izer- en Metaalgieterij, „De Globe”.

SPECIALITEIT IN FIJN GIETWERK VOLGENS MODEL.

Telegram-adres ✂ Telefoon intercommuniaal
De Globe, Tegelen No. 201.

Tegelen, den 30 September 1905

De Heer *Janzen Willemssen Meuser* Debet

AAN DE IJZERGIEETERIJ „DE GLOBE”,
BECKX, DOESBORGH & SIMONS.

Verzonden per *spoor* Betaalbaar op *drie* Maanden met _____ percent korting.

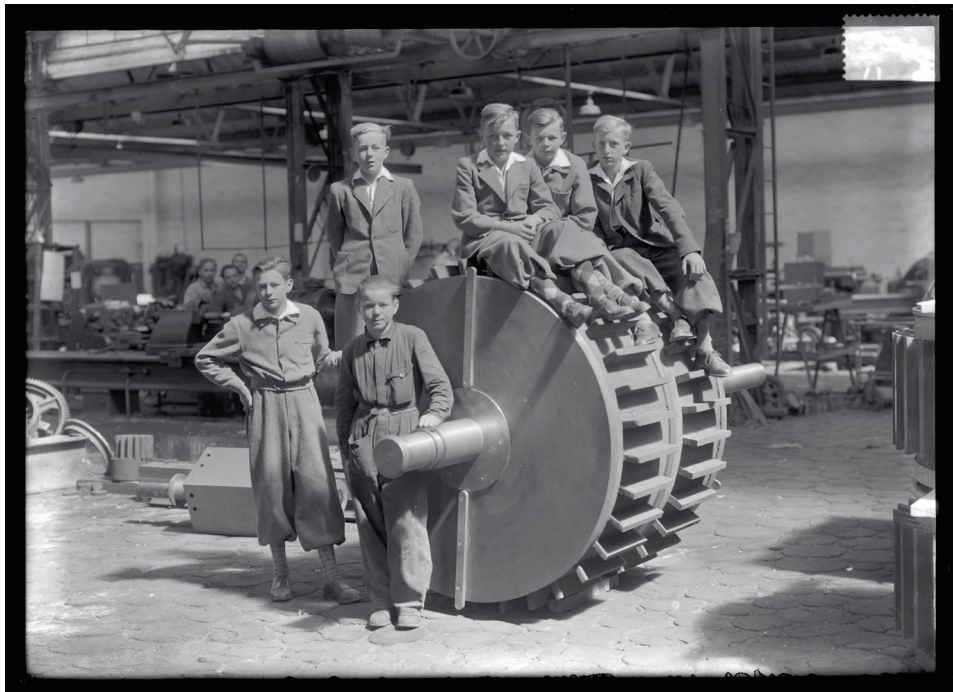
1905	AANTAL	BENAMING DER GOEDEREN	GEWICHT.	PRIJS	BEDRAG.
July 24	32	plaatjes	572	5,5	31 46
"	20	potjes 220 dekkels	159	10	15 90
"	2	platen	236	5,5	12 98
"	110	roosterplaten	1595	5,5	87 72 ⁵
Sept 29	65	"	462	"	52 91
Oct 2	15	"	222	"	12 21
					<i>273 18 ⁵</i>
				<i>Tegeel</i>	<i>0 05.</i>

Reclames moeten binnen 14 dagen na ontvangst geschieden.

Factuur van de Tegelse IJzer- en Metaalgieterij 'De Globe', 1905. SHCL, briefhoofdencollectie.

Factuur van de Machinefabriek & IJzergieterij Tegelen v/h Dentjens & Co, 1907. SHCL, briefhoofdencollectie.

Machinefabriek Tulder, niet gedateerd. SHCL, fotocollectie (glasnagatief nr. 553).

Caspar Cillekens

**LAST VAN HET VERLEDEN.
DE SPHINX EN DE ARBEIDSMARKT,
1930-1970**

Abstract

This article investigates why the Maastricht pottery Sphinx suffered from a shortage of personnel after the war. Not only did the tight labour market of the fifties and sixties play tricks on the company, but also the history of heavy, dirty and unhealthy work stuck to its image. Two studies commissioned by the management of the company into the causes of the shortage show that the experiences of the Sphinx workers in the crisis years of the 1930s continued to have an effect after the war. The often blunt way in which the company dealt with its personnel during the depression years, did not do Sphinx's reputation any good after the war. The company increasingly had to attract personnel from elsewhere. Initially from the Limburg mining region, from the mid-fifties onwards more often from Belgian Limburg. The shortage of personnel meant that an important department of the Sphinx, such as sanitary facilities, could not operate at full capacity. The production of household pottery, the oldest department of the company, was closed at the end of the sixties. Once again, this did not benefit the company's reputation.

Aardewerk- en sanitairfabriek De Sphinx in Maastricht kampt na de Tweede Wereldoorlog met een gebrek aan personeel. Het bedrijf heeft geen al te beste reputatie na de oorlog, zowel bij de eigen arbeiders als bij een deel van de Maastrichtse bevolking, blijkt uit mijn onderzoek. De animo om bij de Sphinx te gaan werken is met de ervaringen van de crisisjaren 1930 nog op het netvlies niet groot. Hoe gaat de bedrijfsleiding om met reputatieschade? Verklaart de minder goede reputatie het tekort aan arbeidskrachten? Of spelen ook andere factoren een rol zoals de gespannen arbeidsmarkt van de jaren 1950 en 1960? En doen de Regouts wel genoeg om de binding van de arbeiders met het bedrijf te versterken? Voordat we op die kwesties ingaan moeten we eerst analyseren hoe het aardewerkbedrijf de crisis van de jaren 1930 door komt.

Met minder lui, aan lager loon ...

In de loop van de crisisjaren 1930 vervangt de Sphinx oudere werknemers door jongere, goedkopere arbeidskrachten. De brief, die een echtgenote van een werk-loze Sphinx-arbeider in najaar 1934 schrijft aan 'Geachte meneer Regout', is illustratief

voor wat menige oudere, trouwe werknemer van het bedrijf in de jaren 1930 overkomt.¹

Tot mijn spijt moet ik U lastig vallen. Meneer zou mijn man weer niet aan het werk kunnen komen. Hij is toch 30 jaar bij U in dienst geweest. Hij heeft toch altijd zijn werk goed gedaan. Ik heb hier thuis al twee werklozen en een die maar half werkt, dus ik weet niet wat te beginnen. Meneer ik vraag U beleefd is het niet mogelijk dat mijn man weer terug komen. Meneer ik smeed U laat m'n man weer terug komen. Hij kan nu toch geen ander ambacht meer gaan leren. Mijn man heeft nooit een dag verzuimd en nu is hij toch nog ongelukkig aangekomen. Meneer Regout probeert U toch astublieft mijn man weer aan een plaatsje in de fabriek te geven.
Uw dienstwillige Mad. Mensch.

‘Tot onze spijt’, zo antwoordt het bedrijf, ‘kunnen we op het eenmaal genomen besluit niet terug komen.’² Voor mevrouw Mensch is de Sphinx synoniem met ‘meneer Regout’. Uit haar brief klinkt ongeloof: u kunt mijn man na zoveel jaar trouwe dienst toch niet zomaar aan de kant zetten! Maar dat doet het bedrijf wel.

De economische crisis treft de aardewerk- en glasbedrijven in Maastricht zwaar. De werkgelegenheid (exclusief administratief personeel) in de bedrijfstak glas- en aardewerk (Sphinx, Société Céramique, Kristalunie, Mosa en Vloertegelfabriek Alfred Regout) loopt in de crisisjaren snel terug: van 5.306 arbeidsplaatsen eind 1929 naar 2.797 in 1936.³ Eind jaren 1930 zijn meer dan 2.200 arbeidsplaatsen verloren gegaan in de glas- en keramieksector, d   dominante bedrijfstak in Maastricht. De crisis in Maastricht is hardnekkiger dan in andere vergelijkbare industriesteden in Nederland. Bijna 5.000 Maastrichtenaren zijn begin 1938 werkloos. Dat is 16,4 procent van de beroepsbevolking. Aalmoezenier van de arbeid Leo Roemen noemt in voorjaar 1938 Maastricht ‘de meest werklooze stad van Nederland’.⁴ De structurele werkloosheid in Maastricht heeft veel te maken met de overheersende positie van de glas- en aardewerkbedrijven op de arbeidsmarkt.

De keramische bedrijven verliezen begin jaren 1930 snel hun lucratieve buitenlandse markten. Door de crisis in de bouwsector hebben de Sphinx en de Société Céramique met hun sanitairafdelingen het extra moeilijk. Beide bedrijven

1 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 1136, brief 11-10-1934.

2 *Ibidem*, brief 12-10-1934.

3 Caspar Cillekens, ‘Aardewerk en arbeidsmarkt: Maastricht tussen de twee wereldoorlogen’, in: Ad Knotter (red.), *Keramiekstad. Maastricht en de aardewerkindustrie in de negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2016) 223.

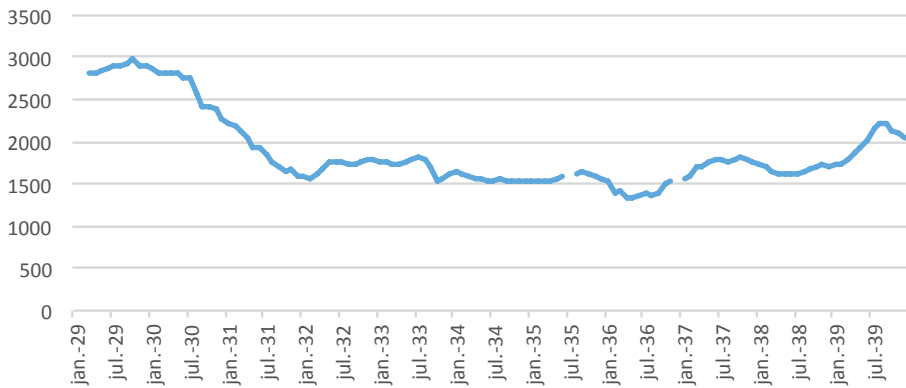
4 *Ibidem*, 217.

sluiten in 1935 een overeenkomst waarin ze de binnenlandse markt onder elkaar opdelen.⁵

Personeelsverloop

In de keramische bedrijfstak verliezen alleen al tussen juli 1930 en eind 1931 circa 2.000 arbeiders hun baan. Tussen eind juli 1930, als de eerste ontslaggolf plaats heeft, en eind 1931 zet de Sphinx circa 1.100 werknemers buiten de poort, zoals blijkt uit grafiek 1.

Grafiek 1. Het personeelsverloop van de Sphinx, 1929-1939. Maandcijfers

Bron: SHCL, Archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 3, Maandverslagen sociale afdeling 1929-1940.

Het is, zo stelt directeur Arthur Bonemeijer van de aardewerkfabriek aan de Boschstraat, zaak om ‘geleidelijk onmerkbaar met minder lui aan lager loon de bezetting weer te halen’.⁶ De Sphinx verjongt in de loop van de crisisjaren zijn personeelsbestand. De onderneming dringt de loonkosten fors terug. Bedragen die in 1929 (bij een personeelsbestand van 3.000 werknemers) nog 2.425.124,76 gulden, in 1934 (met gemiddeld zo’n 1.500 werknemers) is de loonsom meer dan gehalveerd tot 1.064.446,96 gulden.⁷

5 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 2986, Overeenkomst 26-3-1935.

6 *Ibidem*, inv.nr. 252, vergadering Raad van Bestuur (RvB), 20-12-1930.

7 *Ibidem*, inv.nr. 722, notitie 12-2-1935.

In de crisis van begin jaren 1920 wil de Sphinx vooral de vakarbeiders zo lang mogelijk in het bedrijf houden door mee te betalen aan gemeentelijke wachtgeldregelingen. Daarvan is begin jaren 1930 geen sprake meer. De Sphinx kan niets betalen, zo laat Bonemeijer het stadsbestuur weten, want het bedrijf heeft ‘te veel slechte jaren gehad’.⁸ De gemiddelde maandelijkse *chômage*, zoals het bedrijf het verplicht verzuimen noemt, bedraagt in 1931 19,94 procent, in 1932 13,01 procent. Na 1932 neemt de gemiddelde *chômage* geleidelijk af.⁹ De arbeiders, die nog werk hebben, krijgen te maken met loonsverlagingen van tussen 5 en 10 procent. Na een algemene staking bij de Sphinx in november 1933, gericht tegen de loonsverlagingen, komt er in 1934 voor het eerst in de bedrijfsgeschiedenis een cao tot stand. Het voor 1934 geplande eeuwfeest van het bedrijf gaat, zo besluit de leiding in juli 1933, niet door. Een groot feest past niet in de crisistijd. Het bedrijf sluit de feestzaal, populair bij het eigen personeel.

Verjonging en flex

De samenstelling van het personeel verandert in de crisisjaren fundamenteel, zo valt af te leiden uit de maandverslagen van personeelschef Th. Dumoulin. De gegevens wijzen erop dat Sphinx rationaliseert waarbij de inzet van goedkope arbeidskrachten een belangrijke rol speelt. De eerste groep werknemers die de dupe wordt, zijn de gehuwde vrouwen. Werken er in 1929 nog 211 gehuwde vrouwen bij de Sphinx, in 1940 zijn het er nog welgeteld 10.¹⁰ Voorts bepaalt het bedrijf ‘dat elke werkneemster, welke niet 5 jaren in dienst is, bij huwelijk sluiten ontslagen zou worden’.¹¹

De Sphinx verjongt in de loop van de crisisjaren het personeelsbestand, met name in perioden waarin de productie weer aantrekt. Oudere werknemers maken plaats voor jongeren. ‘In de afdeling Decor wordt een aanvang gemaakt met het vervangen van oudere werknemers door arbeidskrachten van rond 20 jaar, welke beweging in thans lopende maand werd voortgezet in andere afdelingen’, zo vat Dumoulin de trend samen in het maandrapport over mei 1936. Tabel 1 toont deze trend in de tweede helft van de jaren 1930.

8 *Ibidem*, inv.nr. 722, vergadering RvB 21-8-1930.

9 *Ibidem*, inv.nr. 723, jaarverslagen sociale afdeling 1930-1939.

10 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1015, inv.nr. 3, maandverslagen sociale afdeling 1930-1939.

11 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 723, jaarverslag sociale afdeling 1930.

Tabel 1. In- en uitstroom van personeel De Sphinx, naar leeftijd en geslacht, 1931-1939

	Mannen ≥ 18 jr		Mannen < 18 jr		Vrouwen ≥ 18 jr		Vrouwen < 18 jr	
	In	Uit	In	Uit	In	Uit	In	Uit
1931	20	401	102	141	48	167	109	137
1932	72	70	172	63	70	89	192	90
1933	124	188	142	139	66	122	131	131
1934	98	194	141	80	53	86	118	87
1935	156	123	204	124	93	112	167	112
1936	156	115	175	115	54	24	151	78
1937	226	159	262	149	91	126	126	119
1938	58	181	168	112	46	58	167	116
1939	358	323	391	202	112	123	294	186

Bron: SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 723, maandrapporten 1930-1939.

In de categorie mannen jonger dan 18 jaar zijn er vanaf 1932 steevast meer aannames dan vertrekkers. Bij de mannen boven 18 jaar is met uitzondering van 1936, 1937 en 1939 juist sprake van meer vertrek. De groep 14- tot 17-jarige jongens telt in 1937 536 personen, in 1939 639 personen. Het aandeel van jongens op het totale personeelsbestand is opgelopen tot meer dan 30 procent.¹² Opvallend is ook dat in de tweede helft van de jaren 1930 uit dorpen rondom Maastricht waar voorheen vrijwel nooit jongeren naar de Sphinx trokken, meer aanbod komt. 'Veelvuldig zijn dit flinke jongens en wordt door ons ruim gebruik gemaakt'.¹³ In zijn maandrapport over juni 1933 onderscheidt Dumoulin bij post 'aanname mannen' de volgende groepen: '9 Maastrichtenaren van het goede gehalte, 12 boeren, 1 vreemde'.¹⁴

Vanaf medio jaren 1930 is er, zodra het gerucht de ronde doet dat de Sphinx weer personeel aanstelt, een run van ouders die hun jonge zonen (14-15 jaar) komen aanbieden aan de poort van de fabriek. In zijn rapport over mei 1936 noemt Dumoulin het aantal kleine jongens dat werk vraagt, schrikbarend. In oktober heet het: 'Indien even bekend wordt dat enkele mannen aangesteld zijn, bv deze maand in de afdeling sanitair, heeft er een run plaats van soms 70 à 80 man per dag'.¹⁵

12 *Ibidem*, jaarverslagen sociale afdeling 1937 en 1939.

13 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1015, inv.nr. 3, maandrapport februari 1937.

14 *Ibidem*, maandrapport juni 1933. 'Boer' is de Maastrichtse uitdrukking voor iedereen die niet uit Maastricht of een andere grote stad komt.

15 *Ibidem*, maandrapport oktober 1936.

In de bordenfabriek. SHCL, fotocollectie Sphinx-Céramique.

Door het ruime aanbod van werkzoekenden in de crisisjaren kan de Sphinx kiezen wie het bedrijf aanstelt. ‘De in de faiencerie tewerk gestelde jongens ontvangen voor de eerste drie maanden een dag contract, na 3 maanden wordt dit contract overgezet in een 14-daags. Het voordeel dezer methode is dat men onbruikbare jongens direct kan lozen en aan sommige, welke zich na de eerste dagen als lastige bengel demonstreeren, niet gedurende 2 weken vast zit’.¹⁶

De bestuurders hameren er in de crisisjaren voortdurend op om de loonkosten te drukken. De arbeiders en de vakbonden staan met de rug tegen de muur. De bonden kunnen, mede vanwege de geringe organisatiegraad in Maastricht, geen vuist maken. De Sphinx schrijft na jaren verlies vanaf 1936 weer zwarte cijfers. In 1938, als de werkloosheid in Maastricht op zijn dieptepunt is, boekt de Sphinx alweer vier ton winst.¹⁷

¹⁶ *Ibidem*, maandrapport november 1934.

¹⁷ SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 3027, Standaard-Verslag. Dossier nr. 698-1941, notitie historie Sphinx.

Leegloop

In onderstaande paragraaf gaan we nader in op de naoorlogse arbeidsmarkt in Maastricht, waarnaar tot op heden weinig historisch onderzoek is gedaan. Dat doen we na eerst summier aandacht te hebben besteed aan de manier waarop het bedrijf de oorlogsjaren doorkomt. Tijdens de Duitse bezetting krimpt het personeelsbestand verder. De onderneming, die tijdens de bezetting een substantieel deel van zijn sanitairproductie verplicht afzet op de Duitse markt, moet honderden werknemers ter beschikking stellen voor de *Arbeitseinsatz*, de gedwongen tewerkstelling in nazi-Duitsland. De keuze valt in de eerste plaats op ongehuwde jonge arbeiders, vervolgens ook op gehuwde arbeiders zonder kinderen. Het bedrijf schiet de gezinnen, die achterblijven zonder zoon of echtgenoot, te hulp. Vanaf 1 juli 1942 geldt tevens een fabriekskinderbijslagregeling voor werknemers met kinderen en verstrekt het bedrijf warme maaltijden in de fabrieken. Het gaat erom, zo betoogt bestuurslid Pierre Regout, met het oog op de toekomst ‘de kern onzer arbeiders aan te houden’.¹⁸

Als Maastricht medio september 1944 bevrijd wordt ligt de productie in de fabrieken in Limmel en aan de Boschstraat nagenoeg stil. Behalve met een tekort aan grondstoffen kampt het bedrijf net zoals andere grote ondernemingen in de stad met een tekort aan personeel. Na de bevrijding is Maastricht een tijd lang restcenter van het Amerikaanse leger. Werken voor de bevrijders met hun cultuur van overdaad (sigaretten, kauwgum, chocolade, nylons en dollars) is voor menige arbeidersjongen en meisje een stuk spannender en betaalt beter dan in de voetsporen van vader of oom naar de fabriek te gaan. Er ontwikkelt zich in Maastricht al snel een informele arbeidsmarkt rond de clubs en hotels voor Amerikaanse officieren en soldaten. Naar schatting werken volgens het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) medio 1945 zo’n 1.800 Maastrichtenaren in deze informele economie.¹⁹ Het is, zo constateert het arbeidsbureau eind 1945, ‘moeilijk de arbeiders te bewegen fabriekswerk op te nemen. Na het vertrek van de Amerikanen kwam hierin verbetering’.²⁰ De afkeer van fabriekswerk heeft ook te maken met ‘de vaak slechte loonen en sociale toestanden bij particuliere ondernemingen voor de oorlog, waardoor een afkeer tegen fabrieksarbeid is ontstaan’.²¹ Niet alleen in Maastricht, maar ook elders in Nederland, is na de oorlog veel aandacht voor het fenomeen ‘arbeidschuwheid’, met name onder de jeugd. Er is sprake van een moraliseringsoffensief,

18 *Ibidem*, inv.nr. 253, RvB 27-2-1942.

19 RHCL, Archief Gewestelijk Arbeidsbureau Maastricht, 07.G11, rapport directeur GAB over bedrijfstoestand Maastricht, 19-7-1945.

20 *Ibidem*, jaarverslag GAB 1945. Het restcenter werd in het najaar 1945 opgeheven.

21 *Ibidem*, toelichting bij maandstatistiek maart 1945.

gericht op de ‘bandeloze’ jeugd die weer zo snel mogelijk dient te voldoen aan de vooroorlogse normen van arbeidsethos.²²

Ook de Sphinx kampt na de bevrijding met een leegloop. Eind september 1945 werken er nog 825 werknemers. De tegelfabriek in Limmel ligt nog altijd zo goed als stil, de aardewerkfabriek aan de Boschstraat draait mondjesmaat. Het bedrijf staat voor de keuze: de personeelssterkte weer terugbrengen op vooroorlogs niveau of rationeler werkwijzen introduceren waardoor er minder personeel aangetrokken hoeft te worden. Het wordt rationaliseren.²³ Pas in 1946 loopt het aantal arbeiders weer op. Van de honderden dwangarbeiders keert slechts zo’n 10 procent terug op zijn oude werkplek. De werkanimo bij deze groep is gering, zo schrijft Dumoulin.²⁴ Daar komt nog bij dat ook menige Sphinx-arbeider zich na de bevrijding meldt als oorlogsvrijwilliger bij de Binnenlandse Strijdkrachten. Van hen keert ook maar een beperkt aantal na hun diensttijd terug in het bedrijf.²⁵ Er is een groot verloop onder werknemers in Maastricht. Het GAB spreekt zelfs van een ‘epidemie’. ‘Na de bevrijding meende eenieder het Vaderland het best te dienen door naar een andere werkkring te gaan’.²⁶ Het Militair Gezag probeert hieraan met het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen (BBA) een eind te maken. Dat besluit houdt in dat werknemers hun werkplaats niet kunnen verlaten tenzij met goedkeuring van het GAB. De hervatting van de productie in de industrie in het bevrijde zuiden lukt enkel met rust op de arbeidsmarkt en in de arbeidsverhoudingen.

De Fabrikantenkring Maastricht, waarbij 28 grote bedrijven uit Maastricht, Meerssen en Eijsden zijn aangesloten, spreekt in december 1946 een zogenaamd *Gentleman Agreement* (GA) af. Het is een Maastrichtse aanscherping van het BBA. De bij de kring aangesloten bedrijven spreken vertrouwelijk af onderling geen werknemers van elkaar over te nemen. Op die manier proberen ze zo veel mogelijk ongewenst personeelsverloop te voorkomen. In geval van meningsverschil tussen ondernemingen beslist het GAB.²⁷ De keramische bedrijven houden nauwgezet de vinger aan de pols. Het GA moet er vooral voor zorgen dat de (vak)arbeiders op hun werkplek blijven en voorkomen dat loonintensieve bedrijven zoals de keramiekondernemingen elkaar gaan aftroeven met het bieden van hogere lonen. Het GA leidt voorspog niet tot minder verloop bij de Sphinx. Ook bij de concurrenten Société Céramique en de Mosa en bij glasfabriek Kristalunie (een joint venture

22 Zie Hansje Galesloot en Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam z.j.)

23 SHCL, Archief Sphinx, EAN 722, Notitie ‘Onze onderneming en haar personeel’, 1949.

24 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1015, inv.nr. 3, maandrapport mei 1945.

25 *Ibidem*, maandrapport april 1946.

26 RHCL, Archief GAB, 07G11, jaarverslag 1945.

27 SHCL, Archief Fabrikantenkring Maastricht en omstreken, EAN 0458, inv.nr. 30.

van Sphinx en Mosa) constateert het GAB eenzelfde tendens. De jeugd tracht buiten de fabriek te blijven, zo constateert ook bestuurslid Joseph Regout in najaar 1946. Wordt het niet tijd om meer jongens in Belgisch-Limburg te gaan werven, zo oppert de Raad van Bestuur van Sphinx.²⁸

Werving

Omdat het arbeidsaanbod in Maastricht en directe omgeving gering is, besluit de Sphinx te gaan werven in de Limburgse en Belgisch-Limburgse mijnstreek, waar een overschot aan vrouwelijk personeel bestaat. Makkelijk is dat in het begin niet. De meisjes uit de Limburgse mijnstreek, die eind jaren 1930 het gebrek aan aanbod uit Maastricht compenseren, kunnen na de bevrijding nog niet zo gemakkelijk naar de fabriek reizen. Het gebrekkige meisjesaanbod is mede de reden waarom het bedrijf, net zoals andere Maastrichtse ondernemingen, kritisch staat tegenover de vestiging in 1946 van een fabriek van Philips in Sittard. Het Eindhovenese elektronicaconcern breidt na de oorlog vooral uit in regio's in Nederland waar veel jongere ongeschoolde werklozen voorhanden zijn.²⁹ Verstoring van de arbeidsmarkt in Zuid-Limburg dreigt, zo schrijft de Fabrikantenkring Maastricht aan de directie van Philips, 'temeer waar reeds thans in Zuid-Limburg een zodanig tekort aan jeugdige mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten heerscht, dat het niet mogelijk is de productie der genoemde fabrieken uit te breiden en zelfs op het huidige peil te houden'. De Maastrichtse ondernemers stellen Philips voor geen personeel van elkaar over te nemen.³⁰ Nadat Philips het bod heeft afgewezen, doet Mosa-directeur Louis Regout voorjaar 1946 namens de Fabrikantenkring nog een vergeefse poging bij Frits Philips om het tij te keren. De meisjes die in Maastricht werken, worden al overal vanuit Zuid-Limburg aangevoerd, schrijft Regout. 'Reeds thans zijn de meisjes doordrongen van haar onmisbaarheid en zijn geneigd om zich allerlei vrijheden te veroorloven op punt van verzuim en dergelijke', zo waarschuwt hij 'Waarde Philips'.³¹

Een jaar later is de arbeidsmarktsituatie voor de Sphinx niet veel beter. De sanitairafdeling 'is nauwelijks voor $\frac{3}{4}$ bezet, terwijl huishoudelijk aardewerk onvol-

28 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 256, RvB 24-10-1946.

29 Zie Ad Teulings, *Philips. Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern* (Amsterdam 1976) 154-155. Sittard is de eerste buitenvestiging van Philips in Nederland. In augustus 1946 beginnen 50 Limburgse meisjes en 10 jongens met de montage van radiobuizen.

30 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 845, brief Fabrikantenkring aan directie Philips 9-4-1946.

31 *Ibidem*, inv.nr. 845, brief L. Regout aan F. Philips

ONZE ONDERNEMING
 ZOEKT enige jongelui uit Maastricht of omgeving,
 om opgeleid te worden voor speciale ambachten als

- **MOULEUR**
- **INRICHTER** en
- **GRAVEUR**

Hiervoor komen in de eerste plaats onze personeels-
 leden of hun kinderen in aanmerking.

Voor deze opleiding worden enige eisen gesteld
 betreffende algemene vorming, zoals M.U.L.O., en
 Nijverheidsonderwijs, (Ambachtsschool). Bovendien
 wordt een zekere vaardigheid in lijn- en
 handtekenen vereist.

Indien U van mening is aan deze eisen te kunnen
 voldoen, kunt U zich mondeling of schriftelijk wenden
 tot onze personeelsafdeling (Mr. L. M. Soeters).

Personeelsadvertentie. Uit: Personeelsorgaan De Sphinx, Jrg. 1, nr. 4 (1949).

doende productie heeft'.³² De Sphinx heeft dringend 150 arbeiders nodig. Maar die melden zich niet. In mei 1948 constateert Dumoulin dat het personeelstekort het bedrijf nog immer parten speelt. Enkel werving in de mijnstreek en over de grens in Belgisch-Limburg biedt soelaas. Dat kost wel een lieve duit aan vervoerskosten: 350.000 gulden. '(...) ons doel moet blijven de Maastrichtsche arbeider in de Maastrichtsche fabriek', zo schrijft hij. Dumoulin constateert in najaar 1948 nog immer een 'zekere tegenzin' onder jongeren om werk te zoeken bij de Sphinx. 'Wij breiden derhalve het gebied van tot vaste kern te behoren personeel uit met een gebied met een straal van 10 kilometer buiten Maastricht. Vanwege de eigenaardige ligging van Maastricht zullen dus in de toekomst nog meer Belgische arbeiders tot onze vaste kern gaan behoren dan tot heden het geval was'.³³

32 *Ibidem*, inv.nr. 256, RvB 29-9-1947.

33 *Ibidem*, inv.nr. 256, maandrapport september 1948.

Wat moet het bedrijf doen, zo vraagt bestuurslid Pierre Regout zich af, om ‘wederom geheele families voor onze zaak te interesseeren die van vader op zoon hier willen werken’.³⁴ Het is voor het eerst sinds de bevrijding van Maastricht dat een lid van de Raad van Bestuur in een bestuursvergadering de vinger op de zere plek van het bedrijf legt. Het imago van het bedrijf moet beter. Medebestuurslid Jules Regout hoopt dat de samenwerking van de Sphinx als eerste grote bedrijf in Maastricht met de Mater Amabilisschool, waar fabrieksmeisjes onder werktijd les krijgen in (toekomstige) huishoudelijke taken, het imago van de onderneming bij de ouders van de arbeidersmeisjes goed zal doen.³⁵ In zes cinema’s in Maastricht werft het bedrijf in najaar 1949 personeel met bioscoopreclame. Het helpt niet veel. In februari 1951 besluit het bedrijf de reclame in de Maastrichtse bioscopen af te schaffen. ‘Voor Maastricht was de belangstelling gering’, zo constateert personeelschef Dumoulin. Op advies van de sociaal werkster blijft de Sphinx wel reclame maken in de Heerlense bioscopen. ‘Deze reclame heeft bijzonder in deze streek veel vruchten afgeworpen’.³⁶ Het aanbod uit de mijnstreek komt als geroepen als blijkt dat eind 1949 honderden Belgen het bedrijf de rug toekeren en in eigen land werk zoeken. De gewijzigde valutaverhoudingen tussen Nederland en België - per saldo een verschil van 18 procent - hebben tot gevolg dat het loonniveau in België nog hoger komt te liggen dan al het geval is.³⁷

Bij de Sphinx gaan het alarm af. Joseph Regout vreest problemen met de circa 250 Belgische grensgangers. In het bedrijf dreigt nog meer verloop, en dat ligt al met 60 procent vrij hoog.³⁸ Driekwart jaar later heeft hij het over ‘een onhoudbare situatie in Maastricht’. Het aantal Belgen, ook bij andere bedrijven, loopt schrikbarend terug. ‘Zelfs de Nederlandse arbeiders gaan nu in België werken. Men zal moeten overwegen bepaalde afdelingen geheel te sluiten vanwege onderbezetting’.³⁹ Om de Belgen vast te houden, is dringend een compensatietoeslag nodig. Joseph Regout stelt een koersbonificatie ter hoogte van 25 procent voor de Belgische grensarbeiders voor.⁴⁰ Het duurt maanden voordat de Haagse instanties op de

34 Ibidem, inv.nr. 257, RvB 20-6-1950.

35 SHCL, Archief Sphinx EAN 1015, inv.nr. 256, RvB 25-7-1949. Zie voor ontstaan Mater Amabilisschool in Maastricht: Jos Perry en Hélène Vossen, ‘Oude problemen, nieuw oplossingen. De cultuur van de arbeidersjeugd en de katholieke levensscholen, 1945-1955’, in: Galesloot en Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld*, 89-114.

36 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1015, inv.nr. 3, maandrapporten oktober 1949 en februari 1950.

37 Willibrord Rutten, ‘Buitenbeentjes. Nederlandse kompels in de Luikse steenkolenmijnen na de Tweede Wereldoorlog’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LVI* (2011) 15.

38 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 256, RvB 25-11-1949.

39 SHCL, Archief Fabrikantenkring Maastricht en omstreken, EAN 0458, inv.nr. 47, vergadering 20-9-1950.

40 Ibidem, Verslag looncommissie Stichting van de Arbeid inzake de regeling van Belgische grensarbeiders, 11-7-1950.

verzoeken van vooral ondernemers uit Zeeuws-Vlaanderen en Maastricht reageren. Van de 1.327 Belgische grensarbeiders in 1948 in het gewest Maastricht van het GAB zijn er in 1950 nog 736 over.⁴¹ De terugloop van het aantal Belgen, vooral de vakarbeiders onder hen, raakt de Sphinx hard. Van de 331 Belgen eind 1948 zijn er drie jaar later nog geen 100 meer over, zo laat tabel 2 zien.

Tabel 2. Aandeel Belgische werknemers in het personeelsbestand van de Sphinx, 1945-1952. Per 31 december

Jaar	Aantal Belgen	Totaal personeel	Percentage Belgen
1945	177	980	18,1
1946	195	1138	17,1
1947	227	1557	14,6
1948	331	1897	17,4
1949	235	2062	11,4
1950	235	2154	10,9
1951	99	2202	4,5
1952	82	2193	3,7

Bron: SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 723, jaarverslagen sociale afdeling, c.q. personeelsdienst 1945-1952.

Verloop

De problemen voor het bedrijf stapelen zich begin jaren 1950 op: naast het gebrek aan animo bij de Maastrichtse jeugd en de terugloop van het aantal grensgangers blijft het verloop onder het personeel een probleem. Het grote personeelsverloop is een aanzienlijke kostenpost voor het bedrijf. Van de 4.309 sinds september 1945 nieuw aangenomen werknemers zijn er binnen vier jaar 3.289 vertrokken. De aannames brengen kosten met zich mee, volgens het bedrijf 250 gulden per persoon. Totale kosten over vier jaar: 8 ton. Gecombineerd met de hoge vervoerskosten voor de grensarbeiders leidt dit ertoe dat de Raad van Bestuur antwoord wil op de vraag: ‘Waarom zijn de Maastrichtsche arbeiders niet gebonden aan “de SPHINX”?’⁴² De Raad van Bestuur geeft najaar 1949 de Dienst voor Bedrijfsenquêtes in Amster-

41 RHCL, Archief GAB, 07G11, jaarverslag 1950.

42 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 724, interne notitie 29-10-1949, vermoedelijk van Th. Dumoulin.

dam opdracht te onderzoeken waarom de onderneming zo'n ongunstige reputatie heeft in Maastricht. Het is voor het eerst sinds eind jaren 1920 dat de Sphinx een extern bureau inschakelt om een bedrijfsprobleem te helpen oplossen. In 1928 had het bedrijf een beroep gedaan op het Raadgevend Bureau voor Organisatie van ir. Vincent Willem van Gogh en ir. Ernst Hijmans, om een oplossing te vinden voor problemen met de slecht draaiende fabriek in Limmel. Daar is van alles mis: toezicht ontbreekt, de bedrijfsadministratie is niet in orde. Omdat gedelegeerd bestuurder Joseph Regout de uitkomst niet bevalt wordt het onderzoek stopgezet.⁴³ Het in 1920 opgerichte Raadgevend Bureau voor Organisatie is het eerste in Nederland dat bedrijfsprocessen analyseerde. Grote bedrijven zoals Nico ter Kuile & Zn in Enschede schakelen het bureau in om hun productieplanning te verbeteren.⁴⁴ Na de oorlog kwam er een veelvoud van dit soort bureaus die bedrijven adviseren over efficiency in het productieproces. De organisatieadviseur doet zijn intrede in het Nederlandse bedrijfsleven.⁴⁵ De Dienst voor Bedrijfsenquêtes werkt nauw samen met het Bureau voor Interne Bedrijfsorganisatie van ir. J. van der Kieft, dat ook in Amsterdam was gevestigd.

Slechtste bedrijf

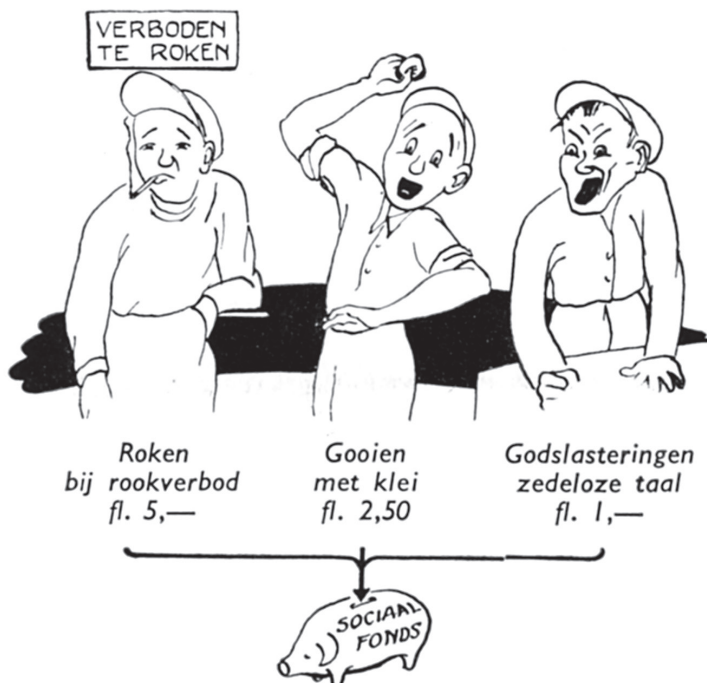
Doel van het onderzoek is aanvankelijk na te gaan waarom vooral meisjes niet bij de Sphinx willen werken. Naderhand wordt het onderzoek verbreed en wordt middels vragenlijsten aan het personeel getracht antwoord te krijgen op vragen als: hoe denken de werknemers over bedrijfsproblemen, in hoeverre beantwoordt de organisatie van het bedrijf aan zijn doel en welke verbeteringen zijn er nodig. Op 4 en 5 januari 1950 vullen 1.254 mannen en 586 vrouwen, werkzaam in de twee fabrieken van de Sphinx, de vragenlijsten in. Psycholoog J. Groen van het Bureau voor Interne Bedrijfsorganisatie interviewt in februari ook nog eens 50 werknemers, zowel (door het bedrijf aangewezen) arbeiders als bedrijfsleiders en leden van de directie en Raad van Bestuur. Daarnaast houdt het instituut in januari 1950 een opinieonderzoek onder 352 inwoners van Maastricht, om zo een beeld te krijgen over de 'mening van de arbeidersbevolking over meerdere of mindere geneigdheid om bij verschillende fabrieken te gaan werken'.⁴⁶ Bij de uitkomst van

43 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 147, Correspondentie met het Raadgevend Bureau voor Organisatie te Amsterdam over organisatie, administratie en rentabiliteit. Met bijlagen, 1927-1929.

44 Gerard Kuys, *De vrees voor wat niet kwam. Nieuwe arbeidsverhoudingen in Nederland 1935-1945, aan het voorbeeld van de Twentse textielindustrie* (Amsterdam 2010) 173.

45 Erik Bloemen, *Scientific management in Nederland, 1900-1930* (Amsterdam 1988).

46 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 847, rapport, p. 2.

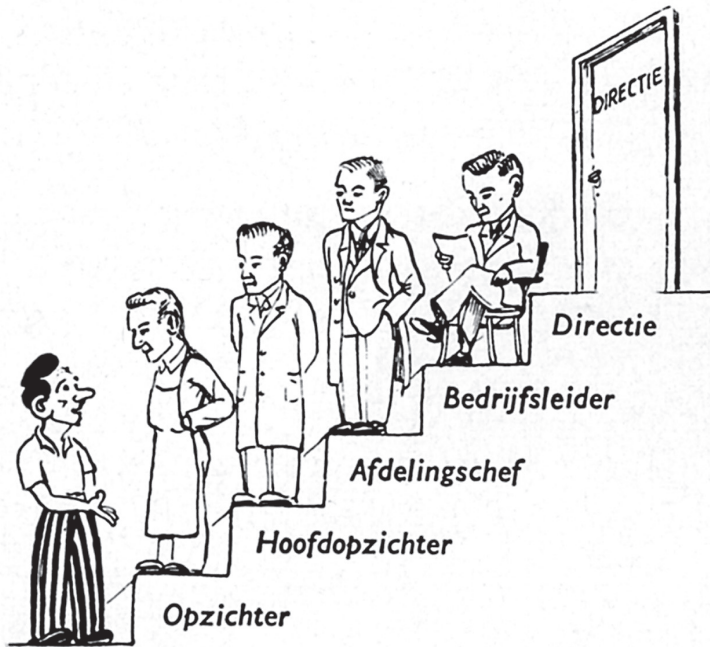
Boeteregeling. Cartoonserie U en De Sphinx, uit: Sphinx-Gazet.

de enquête onder het personeel maken de onderzoekers een voorbehoud. Bij een groot aantal vragen is het aantal 'Geen antwoord' zo groot dat het hun inziens afbreuk doet aan de waarde van de enquête.⁴⁷ Desalniettemin is het onderzoek interessant genoeg om er hier dieper op in te gaan.

Zowel de arbeiders als de man en de vrouw in de straat zijn slecht te spreken over het loon. Vrijwel alle werknemers vinden dat het loon onvoldoende de waardering voor het verrichte werk uitdrukt. Menig werknemer wil niet waar hebben dat loon(verschillen) het gevolg zijn van afspraken in cao's. 'Men vertrouwt blijkbaar niet, dat het bedrijf dergelijke dingen niet op eigen houtje doet: de bedrijfspolitiek uit de crisistijd wreekt zich daarbij'. Vooral oudere werknemers zijn teleurgesteld dat ze niet de waardering krijgen voor hun vakbekwaamheid. Arbeiders voelen zich door de nieuwe classificatielonen achteruitgezet.⁴⁸ Er zijn spanningen tussen adjunct-leiding en toezichthoudend personeel (chefs, werkmeesters) en gebrek aan vertrouwen van de werkvloer in het toezichthoudend personeel en vooral

47 Ibidem, los blad bij rapport.

48 Ibidem, rapport, p. 29.

'De meester is uw vriend'.

de adjunct-leiding als schakel tussen de directie en de werknemers. Deze tussenleiding krijgt het verwijt dat ze opmerkingen van de werkvloer niet doorgeeft aan de directie en anderzijds de van de directie komende maatregelen saboteert.⁴⁹ Oplossing volgens de onderzoekers: organisatorische opbouw en verband tussen afdelingen verbeteren.

Zeer sterk komt uit de enquête onder de werknemers naar voren dat ze het gevoel hebben geen vak te leren. Menig arbeider vreest geen promotie te kunnen maken.⁵⁰ De interviews in de fabriek spreken boekdelen. 'Men kan niet vooruitkomen op de Sphinx', of: 'Men is op zijn 65ste jaar even ver als toen men er op zijn 14de kwam'. Volgens de onderzoekers is het plezier in het werk gering. Ouders die hun zonen willen laten leren, zullen zich wel tweemaal bedenken om hen naar de Sphinx te sturen, zo staat in het rapport. Dat geldt ook voor de meisjes. Arbeiders en opzichters hebben als katholieken principieel bezwaar dat hun dochters in de fabriek werken. Ook voor meisjes geldt volgens hen: ze leren er niets. Dat doen ze

49 Ibidem, rapport, pp. 4 en 38.

50 Ibidem, rapport, p. 4.

wel op de Mater Amabilisschool. Vandaar de aanbeveling van de onderzoekers de band tussen bedrijf en M.A.-school hechter te maken. Oudere arbeiders zijn doorgaans niet te spreken over het benoemen van meesters die van buiten komen. Volgens de directeur Aardewerk is echter het niveau van de oudere arbeiders en hun gebrek aan overzicht de reden dat mensen van buiten aangetrokken moeten worden.⁵¹

De werkomstandigheden kunnen, zo stellen de onderzoekers, verbeterd worden. Veel gehoorde klachten betreffen het stof, de koude, de hitte en het lawaai. De vrees voor stof en ziekten (silicose, in Maastricht van oudsher bekend als *pottemenkeskrenkde*) is zo hoog dat dit ongunstig is voor de werving van personeel, constateert het rapport.⁵² De klachten over de werkomstandigheden schaden de reputatie van het bedrijf en de arbeidsproductiviteit. Er is weinig mobiliteit tussen de afdelingen. Ongeveer 80 procent van het personeel heeft altijd op dezelfde plek gewerkt. Aanbeveling onderzoekers: bevorder mobiliteit. Qua leeftijdsopbouw constateren de onderzoekers dat er relatief veel jeugdig personeel werkt bij de Sphinx. Dat is positief: het is makkelijk deze groep leiding te geven. De onderzoekers waarschuwen dat de sterke familieband in het bedrijf ook zijn nadelen heeft: het gevaar dat men ‘bevoordeeld’ in het bedrijf komt en er mogelijk ‘families in de staat’ gevormd worden. Of dit zo is, is onduidelijk. Het feit dat de leiding zich afvraagt waarom het systeem van vader op zoon niet meer werkt bij de werving, zou erop kunnen duiden dat voorheen bij de Sphinx hoofden van gezinnen als een soort onderaannemer hun eigen familieleden rekruterden.⁵³ Volgens de onderzoekers wijkt de Sphinx vergeleken met het gemiddelde grote bedrijf in Nederland niet in gunstige of ongunstige zin af. Er zijn echter ernstige tekortkomingen waardoor arbeidsproductiviteit en arbeidssfeer omlaag worden gedrukt. Expliciet verwijzen ze hierbij naar de crisisjaren 1930. De reputatie van het bedrijf heeft toen wederom schade opgelopen ‘doordat noodzakelijke maatregelen dikwijls op willekeurige, soms onbillijke en ontactische wijze uitgevoerd werden’. Na de oorlog is er veel verbeterd, maar zowel bij de interne bedrijfsvoorlichting en in de organisatie als bij public relations zijn tekortkomingen, ‘waardoor de gevestigde meningen niet in gunstige zin omgebogen worden’.⁵⁴

51 *Ibidem*, rapport, p. 49.

52 *Ibidem*, rapport, p. 1.

53 Zie ook Ad Knotter, ‘Regout, de Sphinx en de sociale geschiedenis’, in: Knotter (red.), *Keramiekstad*, 295-296.

54 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 847, rapport, p. 3.

Het tekort aan meisjes is volgens de onderzoekers mogelijk verklaarbaar omdat het aanbod in Maastricht achterblijft bij de behoefte van de bedrijven, terwijl andere bedrijven altijd gunstiger zullen afsteken bij de Sphinx. De onderzoekers wijzen er net zoals sommige werknemers op dat het samenwerken van mannen en meisjes in afdelingen van de Sphinx op weerstand, onder meer bij de geestelijkheid, stuit. Vandaar de aanbeveling om met de clergé, arbeidsbeurs en sociale instellingen beter samen te werken.⁵⁵ Werknemers zeggen tegen psycholoog Groen dat de afwezigheid van de Regouts bij het maatschappelijk leven in Maastricht en hun eigen leven bijdraagt aan het negatieve beeld van de Sphinx onder de bevolking en de arbeiders van het bedrijf. Ze miskennen evenwel wat het bedrijf op sociaal gebied voor hen doet, zo stellen de onderzoekers.

Men kent de Regouts niet, men beroept zich dus op feiten uit het verleden en - niet door de Regouts veroorzaakte - onbillijkheden in het heden, om de normale gevolgen, die dit soort bedrijf met zich mee brengt, negatief te waarderen. Daarom werkt men er niet prettig. Daarom stuurt men er zijn kinderen niet heen.⁵⁶

Gebrek aan opleiding en scholing, gebrek aan promotiemogelijkheden en slechte lonen zijn naast de grote concurrentie en de afstand tussen directie en samenleving de voornaamste oorzaken waarom meisjes, maar wellicht ook mannelijk personeel, de Sphinx mijden bij de keuze van hun werkplek.⁵⁷ Over het algemeen zijn de arbeiders gunstig te spreken over de directie. De spanningen in het bedrijf moeten derhalve, zo stellen de onderzoekers, verklaard worden uit historische gronden (ervaringen, opgedaan in de jaren 1930) en tekortkomingen bij het feitelijke bedrijfsbeheer, de organisatiestructuur en de adjunct-leiding. Met het oog op toekomstige personeelswerving raadt het instituut de directie aan zich vooral op mannen te richten. Daardoor zou ook wel eens de goodwill onder dochters en zusters kunnen verbeteren. De introductie moet beter, betere voorlichting over loon- en promotiemogelijkheden voorkomt teleurstellingen.⁵⁸

Het opinieonderzoek onder de bevolking over de reputatie van de Sphinx valt nadelig uit voor het bedrijf. Bij al de vragen scoort de Sphinx bijna steeds als slechtste fabriek. Bij de groep die nu een familielid heeft op de Sphinx, is het oordeel doorgaans iets gunstiger dan bij de groep waar vroeger iemand bij het bedrijf werk-

55 *Ibidem*, rapport, p. 4.

56 *Ibidem*, rapport, p. 10.

57 *Ibidem*, rapport, pp. 10-11.

58 *Ibidem*, rapport, p. 20.

te. Slechts bij twee vragen ('Waar wilt u uw dochter beslist niet heen sturen' en: 'Waar is het werk slecht voor de gezondheid') scoren respectievelijk tabaksfabriek Philips en Bataafsche Rubber Industrie slechter. Opgemerkt dient te worden dat in veel gevallen mensen geen oordeel (willen) vellen. Maar los daarvan, de conclusie is duidelijk: de mening over het bedrijf is slechter naarmate de mensen er minder mee verbonden zijn. Opvallend is dat vooral het zeer katholieke bedrijf Staalwerken De Maas goed scoort (beste lonen, beste sociale voorzieningen, meeste kans om als jongen of meisje vooruit te komen, de netste meisjes werken er). Confectieatelier The National scoort heel goed bij de vraag: 'Bij welke fabrieken leren de meisjes dingen, waar ze voor later wat aan hebben?' Bij de vraag bij welke fabrieken ze dat niet leren, wordt vrijwel de hele keramische sector het vaakst genoemd.

Personeelsdienst

Of de Raad van Bestuur het rapport besproken heeft is niet duidelijk. In de notulen van de raad is geen verwijzing te vinden. Het wil niet zeggen dat het bedrijf met de aanbevelingen in het rapport niets doet. Begin jaren 1950 wordt een moderne personeelsdienst opgetuigd. Onder leiding van de in 1947 aangetreden jurist L. Soeters wordt het aannamebeleid meer gestroomlijnd. Vanaf begin jaren 1950 volgt standaard naast een fysieke keuring een gezondheidskeuring door de GGD. De personeelsdienst zet zwaar in op het belang van kadervorming binnen het bedrijf. De modernisering van het personeelsbeleid past in een trend die bij meer grote bedrijven in Nederland na de oorlog zichtbaar wordt. Bedrijven maken steeds vaker gebruik van psychotechniek bij zowel de aanname als de ontwikkeling van de werknemers. De Sphinx schakelt daarvoor regelmatig het Psychologisch Instituut Limburg van dr. Herold in Maastricht in.

Er komt ook meer aandacht voor overleg met de werkvloer. Bij de Sphinx doet Soeters veel moeite om de zogenaamde kernen (voor beampten, arbeiders enz.) bij het personeelsbeleid te betrekken. Ook dat past in een trend. Zo stelt Frits Philips, op basis van ervaringen opgedaan in de Verenigde Staten, dat er veel meer aandacht moet komen voor de 'sociale atmosfeer' waarbinnen gewerkt wordt in het concern. Selectie en opvoeding van het lagere toezichthoudend personeel is daartoe een eerste vereiste. Er moet vaker een woord van waardering zijn voor de werkvloer. Voorlichting over de gang van zaken binnen het bedrijf is van groot belang bij de introductie van nieuwe werknemers.⁵⁹ Bij Hoogovens in IJmuiden is na

59 Teulings, Philips, 130.

de oorlog sprake van een *human relations*-benadering in het personeelsbeleid. Goed personeelsbeleid en hoge arbeidsproductiviteit gaan hand in hand. Belangrijk is daarbij een ‘juiste wijze van leidinggeven’. Er is een aparte afdeling training en vorming. Zorgvuldige introductie van nieuwkomers binnen het bedrijf is belangrijk.⁶⁰

Bij het personeelsbeleid van de Sphinx staat het bedrijfseconomisch belang voorop.⁶¹ Kadervorming is belangrijk. Die is gericht op ontwikkeling van leiderschapseigenschappen bij de opzichters, het lagere kader. In ‘U en de Sphinx’, een handleiding uit 1954 voor medewerkers, legt bestuurder Joseph Regout uit dat de ‘meester van vroeger die met de knoet regeerde’ uit de tijd is. ‘De moderne meester en meesteres is door jarenlange opleiding en ervaring zowel in het aardewerkvak als in de omgang met de mensen gekwalificeerd om onze mensen te leiden’.⁶² Voor beambten en opzichters zijn er cursussen werkinstructie, voor productiepersoneel cursussen werkontledingen. Doel: nieuwelingen snel inwerken en de kwaliteit van het afgeleverde werk verbeteren. Gezien het grote verloop onder jonge werknemers is het zaak nieuwkomers snel in te werken. Het uiteindelijke doel is dat werknemers sneller en beter werken.

Wrevelig

Een half jaar na het onderzoek van de Dienst voor Bedrijfsenquêtes interviewt de *Gazet van Limburg* bestuursvoorzitter Adolphe Regout van de Sphinx. Het begin van het gesprek, zo schrijft de verslaggever, verloopt stroef. ‘De heer Regout houdt niet van publiciteit’. Maar zodra het thema personeelsbezetting ter sprake komt, is Adolphe heel wat spraakzamer. Hij wordt zelfs ‘wrevelig’.⁶³ De bestuursvoorzitter is bepaald niet te spreken over het gebrek aan hulp uit Den Haag bij het oplossen van het probleem met de Belgische grensarbeiders. Hij schat dat zo’n 300 Belgen vertrokken zijn bij de Sphinx omdat zij sedert najaar 1949 20 tot 25 procent minder loon beuren.

60 Mel van Elteren, *Staal en arbeid. Een sociaal-historische studie naar industriële accommodatieprocessen onder arbeiders en het desbetreffend bedrijfsbeleid bij Hoogovens in IJmuiden*, band A. Periode 1924-1955 (Leiden 1986) 206.

61 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 723, Jaarverslag 1952.

62 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 725.

63 *Gazet van Limburg*, 30-9-1950.

De gesprekken in de Stichting van de Arbeid in Den Haag over invoering van een koersbonificatie voor Belgische grensgangers verlopen stroef. Minister van Financiën Liefstinck is principieel tegen zo'n regeling, want die kost deviezen.

Namens de Fabrikantenkring Maastricht wijst E. Rutten erop dat vóór de oorlog plusminus 2.500 Belgen in Maastricht werkzaam waren. 'Sedert de devaluatie is het aantal van 1.500, dat toen nog in Nederland werkzaam was, gehalveerd. Er is zelfs op het ogenblik een trek van Nederlandse arbeiders naar België'.⁶⁴ De bonificatie die de Sphinx uiteindelijk mag toepassen, ligt rond de 20 procent. Naderhand komt er ook nog een toeslag van 2 gulden bij om de door de Belgen in eigen land misgelopen kinderbijslag te compenseren. De terugloop van het aantal Belgen wordt opgevangen door onder meer personeel uit de mijnstreek aan te trekken. Maar vanwege de overspannen arbeidsmarkt in Zuid-Limburg in de jaren 1950 wordt dit allengs lastiger. Er is nauwelijks nog werkloosheid en om iedere arbeidskracht wordt gevochten. De overspannen arbeidsmarkt is niet los te zien van de versnelde industrialisering na de oorlog. Na oorlogse regeringen streven naar volledige werkgelegenheid. Tussen 1948 en 1962 verdubbelt de industriële productie in Nederland.⁶⁵

Nadat de problemen begin jaren 1950 met de grensgangers zijn overwonnen, gaat de Sphinx vanwege de krappe arbeidsmarkt weer versterkt de arbeidsmarkt in Belgisch-Limburg aanboren. 'Wij konden meerdere tientallen Belgische mannen ter vervanging van vertrokken Nederlandse aantrekken. Voor vrouwen maakt het aanmerkelijk hogere loonpeil, in België is dat zelfs met een koersbonificatie niet te overbruggen, het ons onmogelijk deze aan te werven'.⁶⁶ Het gebrek aan aanbod in Maastricht en het hoge verloop blijven het bedrijf parten spelen in de jaren 1950. Ondanks huisbezoek, het sturen van het personeelsblad naar gezinnen van jongens die de lagere school verlaten en uitbreiding van voorzieningen voor jonger personeel (bedrijfsvakanties, deelname van jeugdige werknemers aan levensscholen Mater Amabilis en Pater Fortis) is het aanbod uit Maastricht onvoldoende om de beoogde productiedoelinden te halen. Zonder de Belgische grensgangers kan het bedrijf niet draaien. Eind jaren 1950 telt het inmiddels gefuseerde bedrijf Sphinx-Céramique 1.400 Belgen. Dat is een derde van het personeelsbestand.⁶⁷

64 SHCL, Archief Fabrikantenkring, EAN 0458, inv.nr. 47, verslag looncommissie questie Maastricht met betrekking tot Belgische grensarbeiders, 22-11-1950.

65 Herman de Liagre Böhl, Jan Nekkens en Laurens Slot (red.), *Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955* (Nijmegen 1981) 9.

66 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 723, jaarverslag 1953.

67 *Ibidem*, inv.nr. 2466, brief Belgische ambassadeur in Den Haag aan Sphinx, 17-6-1959.

Tabel 3. Personeelsbezetting van vijf belangrijke Maastrichtse bedrijven en het relatieve aandeel van de grensarbeiders in 1956 en 1961

	Mannen		Waarvan grensarbeiders		Vrouwen		Waarvan grensarbeidsters	
	1956	1961	1956	1961	1956	1961	1956	1961
Sphinx-Céramique	2.715	3.025	20,1 %	38,0 %	845	645	8,3 %	63,6 %
Mosa	650	785	36,1 %	29,9 %	180	110	16,7 %	22,7 %
ENCI	765	805	3,9 %	3,7 %	–	–	–	–
Bataafse Rubber	810	1.080	4,9 %	12,0 %	180	115	–	–
Kon. Ned. Papier	1.035	1.420	8,2 %	10,9 %	195	240	–	–
Totaal	5.975	7.115	12,5 %	23,9 %	1.400	1.110	7,1 %	39,2 %

Bron: RHCL, Archief GAB, structuuroverzicht 1961, p. 6.

In 1961 heeft Sphinx-Céramique in totaal 1.560 Belgische mannen en vrouwen in dienst. Dat is meer dan 40 procent. Het bedrijf is wat dat betreft koploper onder de Maastrichtse industriële ondernemingen, zoals blijkt uit tabel 3. De afhankelijkheid van Belgische werknemers, met name in de sanitair, is groot. Zo groot dat het bedrijf snel toegeeft als de Belgische bonden dreigen met een staking vanwege verlaging van de koersbonificatie. Voor goede vaklui komt de koersbonificatie op 25 procent. Er zijn, zo constateert het bedrijf, geen andere opties, ‘daar de Sphinx door de krappe arbeidsmarkt is aangewezen op grensgangers’.⁶⁸ Begin 1957 vraagt de bestuursvoorzitter zich af of het nog wel lonend is nog meer grensgangers aan te trekken. De Belgen kosten aan vervoer en koersbonificatie per werknemer 50 gulden per maand. Er werken dan 815 Belgen bij de Sphinx. Kostenpost: 815 x 50 = 43.565 gulden per maand. Dat is op jaarbasis bijna 5 ton.

Bedrijfswoning

Omdat de Sphinx volledig inzet op Belgische grensgangers, onderneemt het bedrijf geen activiteiten om middels bouw van bedrijfswoningen het tekort aan personeel op te lossen of werknemers beter te binden. Andere bedrijven in Maastricht, zoals Staalwerken De Maas, doen dat wel door het eigenwoningbezit onder

68 Ibidem, inv.nr. 257, RvB 23-3-1954.

werknemers te bevorderen. De Sphinx maakt wel eind jaren 1940 gebruik van een door Den Haag ter beschikking gesteld contingent woningen voor de industrie. Sphinx krijgt vijf woningen toegewezen die het bedrijf nodig heeft om leidinggevend personeel, dat van buiten Maastricht wordt aangetrokken, te huisvesten. Sphinx zelf kan geen geschikte woningen ter beschikking stellen.⁶⁹

Medio jaren 1950 nemen ook de kosten voor verloop toe. Uitgaande van 1.000 gulden die het bedrijf kwijt is aan opleiding per nieuwkomer, betekent dit volgens directeur aardewerk ir. P. van Wassenhove een jaarlijkse kostenpost van 450.000 gulden.⁷⁰ De kosten voor werving van Belgen en verloopkosten bedragen in dat jaar bijna een miljoen gulden. Dat gaat, zo klagen de bestuurders, ten koste van het resultaat van het bedrijf. Bestuurslid Leon Lhoëst zegt dat bij de KNP, het bedrijf waarvan hij directeur is, het verloop beduidend minder is: 1 op de 130 jongeren. De papierfabriek bindt de jongeren. Ze kunnen onder werktijd sporten, onderwijs volgen, er zijn bedrijfsuitstapjes en speciale ouderavonden. De Raad van Bestuur vindt dat er ook bij de Sphinx een sterkere binding met het personeel moet komen.⁷¹ Maar concrete actie op dit punt blijft uit.

Het komt wel vaker voor dat een discussie in de Raad van Bestuur ‘verzandt’. Illustratief is de discussie die in juni 1952 ontbrandt naar aanleiding van de slechte gang van zaken in de afdeling sanitair. De helft van de productie is als gevolg van vele fouten niet verkoopbaar. Volgens de bestuursleden Pierre Regout en Leon Lhoëst, directeur van de KNP, is Joseph Regout als gedelegeerd bestuurder namens de raad verantwoordelijk. Die vindt dat directeur sanitair ir. P. van Wassenhove de verantwoordelijkheid voor de dagelijkse gang van zaken in de afdeling draagt. Hij kan ‘niet alle details kennen’. Pierre Regout en Lhoëst vinden dat er één man aan het hoofd van het bedrijf moet staan, onder wie de directeuren van de afdelingen huishoudelijk aardewerk, sanitair en tegels (Limmel) ressorteren. Er moet meer ‘coördinerend gewerkt worden’ en net zoals bij Hoogovens ingegrepen kunnen worden. Adolphe Regout voelt daar niets voor: de Sphinx is daarvoor ‘een te gecompliceerd bedrijf’. Toen hij voorzitter van de raad was en tevens gedelegeerde is het ‘gesteund door nog 2 gedelegeerden, (...) toch ook goed gegaan’.⁷² Lhoëst houdt een maand later wederom een pleidooi voor een eenhoofdige leiding.⁷³ Het is vergeefse moeite.

69 SHCL, Archief ETIL, EAN 0605, inv.nr. 298, Enquête bij industrie benodigde woningen, brief Sphinx aan ETIL 8-3-1949.

70 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 258, RvB 5-7-1957.

71 *Ibidem*.

72 *Ibidem*, inv.nr.257, RvB 3-6-1952.

73 *Ibidem*, inv.nr.257, RvB 10-7-1952.

Pendel

De grote bedrijven in Maastricht ondervinden niet alleen concurrentie op de Zuid-Limburgse arbeidsmarkt van de mijnen, ook is er sprake van een trek van arbeiders uit Maastricht naar zowel Wallonië als Belgisch-Limburg vanwege de betere verdiensten in het buurland. Zo neemt de uitgaande pendel van mannen richting België en Duitsland (vooral vanaf eind jaren 1950) in het gewest Maastricht van het GAB (Maastricht, Vaals, Valkenburg) toe van 950 in 1951 naar 1.600 in 1953 om daarna rond 1.150 te stabiliseren in 1958. De totale uitgaande pendel naar andere plaatsen in Limburg en het buitenland loopt op van 3.000 in 1950 naar 4.860 in 1958. Rond de helft van de uitgaande pendel in het gewest Maastricht gaat naar Geleen (mijn Maurits).⁷⁴ De pendel naar België neemt eind jaren 1950 overigens wel af. Oorzaken: het loonniveau tussen Nederland en België is geringer geworden, stakingen in het Luikse bekken werken remmend en een deel van de grensgangers ziet inmiddels meer mogelijkheden in Duitsland.

De aanbeveling van de Dienst voor Bedrijfsenquêtes om bij de werving vooral op mannen in te zetten, volgt de Sphinx niet op. Bij de Sphinx is sprake van een vastgelegd patroon van seksesegregatie. Bepaald werk is aan vrouwen voorbehouden. Vandaar dat de Sphinx verwoede pogingen blijft ondernemen jonge vrouwen aan te trekken. Voor een deel wordt het gebrek aan aanbod uit Maastricht gecompenseerd door meisjes uit de mijnstreek, zo blijkt uit tabel 4.

Tabel 4. Samenstelling personeel Sphinx naar geografische herkomst in procenten per 31-12-1954

	Mannen	Vrouwen	Beide
Rayon Maastricht	75 %	40 %	65 %
Mijnstreek	7 %	53 %	19 %
België	18 %	7 %	16 %
Totaal	100 %	100 %	100 %

Bron: SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 850, Rapport over het aanbod en de samenstelling van de arbeidsmarkt en een prognose voor de toekomst 1955.

74 RHCL, Archief GAB, 07G11, structuuroverzicht 1961, p. 5.

Het aanbod van meisjes uit Maastricht is gering, zo luidt de analyse van het GAB, omdat de stad te veel industrieën met vrouwelijk personeel heeft. Er moet, zo stelt het rapport, rekening gehouden worden met een verminderd aanbod van meisjes uit de mijnstreek omdat ze aldaar in nieuwe industrieën werk kunnen vinden. Meisjes uit mijnwerkersgezinnen vinden in de jaren 1950 steeds vaker werk in de door de mijnen opgezette confectieateliers en bij vestigingen van Philips in Sittard en Heerlen. De inkomende pendel van vrouwen uit de mijnstreek richting Maastricht daalt van 1.000 in 1954 naar 610 in 1958.⁷⁵

Gastarbeiders

Vanwege het gebrek aan aanbod van meisjes gaat de Sphinx in 1950 ‘shoppen’ in Italië. Bestuursvoorzitter Adolphe Regout hoort goede verhalen over Italianen in de Belgisch-Limburgse mijnstreek. Zouden Italiaanse meisjes niet een uitkomst zijn voor het probleem waar de Sphinx mee kampt?⁷⁶ Het duurt enige tijd voordat er toestemming is van Den Haag om behalve de meisjes drie Italiaanse nonnen over te laten komen die voor hun begeleiding zorg moeten dragen. Huize Bethlehem wordt aangekocht om de meisjes onder te brengen. Aanvankelijk wil Sphinx 65 à 70 meisjes werven in Italië. Het worden er uiteindelijk 25. Gedelegeerd bestuurder Marc Regout en chef personeelszaken L. Soeters reizen medio juni 1951 naar Italië om de vrouwen aan te werven. De werving loopt via de *Associazione Cristiane Lavoratori Italiani (ACLI)*, een katholieke instelling belast met de selectie van Italianen die willen emigreren. De keuze valt uiteindelijk op werkloze geschoolde keramiekarbeidsters uit de provincie Udine.⁷⁷ Het betreft onder meer fileersters en cassetteersters.

Het sollicitatieformulier dat de meisjes en vrouwen moeten invullen, bevat ook een vraag over hun politieke gezindheid (*‘Ideologica (sic) politica’*). Het is uitdrukkelijk niet de bedoeling dat vrouwen met communistische sympathieën naar Maastricht komen.⁷⁸

Op 1 juli 1951 arriveren 25 meisjes en vrouwen, variërend in leeftijd tussen 18 en 30 jaar en merendeels ongehuwd, in Maastricht. Een succes wordt het niet.

75 RHCL, Archief GAB, 07G11, structuuroverzicht 1961, p. 5.

76 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 257, RvB 27-10-1950.

77 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1015, inv.nr. 204, Rapport betreffende reis naar Milaan.

78 *Ibidem*, vragenlijst. Zie ook brief Sphinx aan directeur Richard Giori van de ACLI 28-3-1953. ‘Wij wijzen U erop dat wij geen communistische arbeiders in onze dienst willen nemen’. De Sphinx legt in de jaren 1950 een lijst aan van werknemers die lid zijn van de CPN of van de EVC en/of het communistische dagblad *De Waarheid* lezen (SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 1163).

De *Gazet van Limburg* meldt op 6 maart 1952 dat hun contract op 1 juli van dat jaar wordt beëindigd. Waarom het experiment mislukt, is niet helemaal duidelijk. Mogelijk is er slechts sprake geweest van een contract voor een jaar. Ondanks de mislukking reist Soeters een jaar later opnieuw af naar Italië om keramiekarbeiders te werven. In 1956, als het bedrijf dringend verlegen zit om specialistische krachten, werft Soeters in de provincie Udine negen Italianen. Een van hen heeft al snel heimwee. De anderen, zo schrijft Marc Regout aan de Nederlandse consul in Milaan, zijn ingeburgerd en presteren goed.⁷⁹

Indringer Philips

‘De Maastrichtse meisjes blijven nog steeds in de minderheid en we hebben er nog weinig vat op’, schrijft Soeters in het jaarverslag over 1954.⁸⁰ Het is de bekende litanie bij de Sphinx: gebrek aan vrouwelijk (en mannelijk) personeel zorgt voortdurend voor problemen. Daardoor kan het bedrijf niet volledig produceren. Als dan ook nog Philips, dat met zijn vestingen in Sittard en Heerlen (opgestart in 1951) de ‘meisjesmarkt’ in Zuid-Limburg afroemt, aankondigt een vestiging te openen in Margraten, gaan bij de Fabrikantenkring Maastricht de alarmbellen af. Die vestiging trekt weer vrouwelijk personeel weg, zo vreest de Sphinx.⁸¹

De kwestie ligt uiterst gevoelig. Joseph Regout doet zijn beklag bij Frits Philips. Teneur: we hebben ons niet verzet tegen vestigingen van Philips in Sittard en Heerlen, maar Margraten werft nu ‘tot onder de rook van ons bedrijf’.⁸² De Sphinx heeft een tekort aan 280 meisjes. Vervanging van hun werk door jongens drijft de kosten op. Als de Sphinx de lonen van de meisjes moet verhogen, dreigt een loonstrijd. Philips zegt zo veel mogelijk rekening te houden met de belangen van de Maastrichtse ondernemingen. Dat stuit op ongeloof. Naast Margraten heeft Philips nu ook al een vestiging in Bunde, terwijl het beloofd had geen nieuwe vestigingen rond Maastricht te openen, zo schrijft Leon Lhoëst namens de Fabrikantenkring aan Frits Philips. Nu gaat het gerucht dat het concern ook in Eijsden een atelier opent. ‘De aardewerkindustrie in onze stad wordt mede door de door U gevormde personeelspolitiek in haar bestaan bedreigd’, schrijft Lhoëst namens de Fabrikantenkring Maastricht aan Frits Philips.⁸³

In een bespreking met de top van Philips schetst personeelschef Soeters wat

79 *Ibidem*, brief M. Regout aan Nederlandse consul Breman in Milaan 23-1-1957.

80 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 723, jaarverslag 1954.

81 *Ibidem*, inv.nr. 258, RvB 14-10-1955.

82 *Ibidem*, inv.nr. 845, brief J. Regout aan F. Philips 2-3-1957.

83 *Ibidem*, niet-ondertekende brief aan Frits Philips 6-7-1957.

de consequenties zijn van de ‘omsingeling’ door het elektronicaconcern. Hoe meer Philips in Maastricht en omgeving werft, des te verder weg in Belgisch-Limburg moet Sphinx personeel gaan werven en dus Philips beconcurreren.⁸⁴ Philips bundelt de vestigingen in Margraten, Eijsden en Bunde samen in Heer, vlak bij Maastricht. Ook nu weer pooft de Fabrikantenkring Maastricht Philips op andere gedachten te brengen. Het mag niet baten. De plannen voor een vestiging in Heer, zo schrijft Frits Philips aan Leon Lhoëst, vergen geen uitstel.⁸⁵ In Heer werken zo’n 300 arbeiders, van wie meer dan de helft uit Maastricht. Eind jaren 1950 is de Sphinx in toenemende mate afhankelijk geworden van aanbod uit Belgisch-Limburg. Kapers op de kust zoals Philips is men liever kwijt dan rijk. Als dan ook nog eens de gemeente Maastricht eind jaren 1950 aankondigt nieuwe bedrijven te willen aantrekken stuit dat op onbegrip bij de Raad van Bestuur van Sphinx.

De jaren 1960

Het gebrek aan meisjes is begin jaren 1960 nog altijd groot. Soeters klaagt in de directieconferentie van de Sphinx dat Philips in Heer weer meisjes in Maastricht werft en 4 tot 8 gulden meer per week biedt dan wat ze bij de Sphinx kunnen verdienen. De enige remedie is de lonen van de meisjes te verhogen.⁸⁶ Maar daarvoor ontbreekt de ruimte bij de Sphinx. Het verloop neemt begin jaren 1960 toe. Steeds meer arbeiders verdwijnen naar het buitenland, vooral Duitsland. Alle afdelingen hebben dringend personeel nodig. De productiviteit lijdt eronder, vooral in de faiencerie. Terwijl het verlies in de aardewerkfabriek in 1961 een miljoen gulden bedraagt, loopt dat verlies in de eerste twee maanden van 1962 al op tot een half miljoen, zo meldt directeur-generaal P. van Wassenhove in maart 1962.⁸⁷

Zes jaar eerder heeft Van Wassenhove, dan nog verantwoordelijk directeur voor de Boschstraat, een toekomstplan voor het bedrijf geschetst. Er moet elders in Nederland een nieuwe fabriek komen voor de productie van kopjes en schotel-tjes. Het liefst in een agrarische streek waar het personeelsverloop niet zo groot is als in Maastricht. In 1960 neemt de Sphinx aardewerkfabriek De Toekomst in het Brabantse Oosterhout over.

84 *Ibidem*, verslag vergadering vertegenwoordigers Sphinx en Philips 19-7-1957.

85 SHCL, Archief Fabrikantenkring Maastricht, EAN 0458, brief F. Philips aan Lhoest 19-8-1960.

86 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 251, notulen directieconferentie 22-3-1961. De directieconferentie is een informele denktank, die in 1960 op last van directeur-generaal ir. P. van Wassenhove in het leven wordt geroepen, met als doel de coördinatie tussen de verschillende diensten binnen het bedrijf te verbeteren.

87 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 252, RvB 23-3-1962.

Vroeger en Nu

'De werknemer is gehoorzaamheid schuldig aan degene die boven hem is gesteld.'

Het verloop in de fabriek aan de Boschstraat is in voorjaar 1956 nog altijd 40 procent. 'Dit verplicht ons om steeds met onervaren arbeiders te werken. Het spreekt vanzelf, dat dit personeel niet in staat is om de optimale kwaliteit te leveren'.⁸⁸ Het personeelsverloop, zo voorspelt Van Wassenhove, zal waarschijnlijk altijd hoger blijven dan elders in Nederland vanwege de aantrekkingskracht van de mijnen in Nederlands- en Belgisch-Limburg en het Luikse bekken, en de concurrentie van de andere industrieën in Maastricht. 'Dit probleem is, voor wat vrouwelijk personeel betreft, nog somberder'. Het gevolg van het grote verloop is evident: het bedrijf moet telkens weer met onervaren arbeiders werken. Gevolg: gebrek aan kwaliteit.

Van Wassenhove stelt voor de productie van sanitair met een kwart uit te breiden en te kijken naar vestiging van een sanitairfabriek in het buitenland.⁸⁹ Twee jaar na het rapport van Van Wassenhove fuseren de Société Céramique en de Sphinx. De voormalige concurrenten gaan noodgedwongen samenwerken. Beide bedrijven zien hun marktaandeel in de sector huishoudelijk aardewerk dalen. Om zo goed mogelijk op de Europese binnenmarkt te kunnen concurreren,

88 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 258, RvB 16-4-1956.

89 *Ibidem*, RvB 11-4-1956.

moeten ze gezamenlijk gaan produceren en verder rationaliseren. Het assortiment moet beperkt worden, waardoor voorraden gereduceerd kunnen worden.⁹⁰

De productie van huishoudelijk aardewerk van de Société Céramique stopt in 1963 en wordt overgeheveld naar de Boschstraat. Van een leien dakje gaat het niet. De overbrenging, zo meldt directeur Hoevenagel begin 1965, is in het jaar daarvoor met veel problemen gepaard gegaan. Gevolg: productiedoelen worden niet gehaald. Het marktaandeel op de Nederlandse markt loopt terug, terwijl de buitenlandse concurrentie meer huishoudelijk aardewerk en porselein afzet. Het bedrijf profiteert onvoldoende van de toename van de binnenlandse consumptie. Voorts kampt het bedrijf met '*manque de contrôle de la part des cadres*' en '*la qualité des personnel est moindre que dans le temps*'.⁹¹ Het wordt steeds duidelijker dat de productie van huishoudelijk aardewerk, waarmee de Sphinx groot geworden is, een aflopende zaak is. Het personeel in de afdeling huishoudelijk aardewerk veroudert sterk, met als gevolg minder productiviteit. Op 1 januari 1964 gaan de lonen met 10 procent omhoog. De bedrijfsleiding klaagt steen en been over de gang van zaken in de afdeling huishoudelijk aardewerk: hogere lonen, lagere productiviteit.⁹²

De leiding van het bedrijf overweegt nog even een geautomatiseerde fabriek voor de productie van huishoudelijk aardewerk te bouwen op het fabrieksterrein van de Céramique in Wyck. Maar omdat de kosten daarvan niet opwegen tegen het te verwachten rendement gaat het niet door. Het is opvallend dat in de Raad van Bestuur de vraag of de productie van kopjes en schoteltjes nog wel lonend is nauwelijks aan bod komt. Het familiebedrijf is ermee groot geworden. Traditie verplicht, maar kan ook een last zijn. Een manager en buitenstaander als Van Wassenhove hecht minder aan tradities en is daardoor beter in staat de vinger op de zere plek te leggen. Managers hebben door hun opleiding de reputatie dat ze geschikt zijn om leiding te geven aan ondernemingen, ongeacht de soort. Het dynamische imago van de manager staat na de oorlog in schril contrast met dat van de directeur van een familiebedrijf: statisch, niet altijd even capabel.⁹³

90 *Ibidem*, RvB 19-2-1958, brief Sphinx aan de aandeelhouders.

91 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 197, RvB 14-1-1965. Vertaling: 'gebrek aan controleurs' en 'het personeel is niet meer zo goed als vroeger'. Sedert begin jaren zestig is de voertaal in de vergaderingen van de Raad van Bestuur van het gefuseerde bedrijf Frans, de notulen zijn ook in het Frans. Pas eind jaren zestig met de komst van nieuwe leden in de Raad van Bestuur die geen Frans spreken, zijn de notulen weer in het Nederlands opgesteld.

92 *Ibidem*, RvB 11-9-1964.

93 Jacques van Gerwen en Ferry de Goey, *Ondernemers in Nederland. Variaties en ondernemen. Bedrijfsleven in Nederland 1* (Amsterdam 2008) 152.

Medio jaren 1960 staat het bedrijf er niet florissant voor: de verliezen lopen op, het personeelstekort is niet opgelost, het verloop is nog altijd groot en de productiviteit staat onder druk. Ir. Claessens, verantwoordelijk voor de sanitairproductie, klaagt dat hij elke kandidaat moet aannemen die zich aandient. ‘Selecteren is er niet meer bij. Daar er bovendien veel vreemdelingen komen, die geen Nederlands spreken, is het welhaast onmogelijk ze op te leiden. Doordat het peil zo zakt, lopen de nette mensen weg’.⁹⁴ De vreemdelingen op wie Claessens doelt, zijn enige tientallen Grieken die van Sphinx Hellas in Kalamaki nabij Athene zijn overgekomen naar Maastricht.

Intussen dreigen Belgische grensgangers te verkassen naar nieuwe bedrijven dichterbij huis. Soeters wijst in 1963 op het gevaar dat uitgaat van de vestiging van Ford in Genk. Hij vreest dat Sphinx 150 sanitairarbeiders kwijtraakt.⁹⁵ En met de arbeidsmoraal gaat het ook bergafwaarts, constateert de Raad van Bestuur: het blauwe maandag vieren is ‘nog steeds schrikbarend’.⁹⁶

Onderzoek GITP

Directeur-generaal Van Wassenhove vreest dat de problemen nog groter zullen worden. Hij wil weten waarom er in Maastricht nog altijd een aversie bestaat tegen de Sphinx. Het Nijmeegse Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie (GITP) krijgt opdracht onderzoek te doen naar de ontwikkeling van de arbeidsmarkt in Maastricht en de Belgische grensregio en de reputatie van het bedrijf als werkgever. Het onderzoek vindt plaats van eind 1964 tot begin 1965. Medewerkers van GITP voeren gesprekken met een groot aantal instellingen zoals het GAB, arbeidsvoorziening in Belgisch-Limburg en bestuurders van Nederlandse en Belgische vakbonden, de leiding van de MA-school in Maastricht, de directeuren van de school voor Voortgezet Lager Onderwijs en de Lagere Technische School en de aalmoezenier van Sociale Werken.⁹⁷

Zij wijzen op het belang van de Belgische pendelarbeiders, maar waarschuwen ook. Men pendelt slechts ‘in afwachting van nog betere plaatsingsmogelijkheden in de onmiddellijke eigen omgeving. In België kan men – als er werk is – altijd meer verdienen dan in Nederland’. De uitgaande pendel is nog altijd heel hoog (5.800 personen in 1964, van wie bijna de helft richting Sittard-Geleen). Het bedrijf, zo

94 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 253, notulen directieconferentie 30-8-1965.

95 *Ibidem*, inv.nr. 252, notulen directieconferentie 9-9-1963.

96 *Ibidem*, notulen directieconferentie 9-12-1963.

97 *Ibidem*, inv.nr. 213, rapport GITP, inleiding.

Op de afdeling sanitair. SHCL, fotocollectie Sphinx-Céramique.

luit een aanbeveling in het rapport, moet overwegen productie-eenheden naar Belgisch-Limburg over te hevelen. Uit wervingsoogpunt biedt dat zeker soelaas.⁹⁸ Mocht het bedrijf in Maastricht blijven, dan moet, gezien het risico van uitval van het Belgische aanbod, het wervingsklimaat in Maastricht verbeteren. ‘De opinies bij het onderwijs kunnen de reputatie van een bedrijf maken en breken.’⁹⁹ Het bedrijf moet vanwege de personeelsschaarste meer investeren in mechanisatie. Dat komt ook het imago van het bedrijf ten goede.¹⁰⁰ Dat maakt het bedrijf mogelijk ook aantrekkelijker voor jonge arbeiders met lts-achtergrond die een voorkeur hebben voor bedrijven buiten Maastricht, vooral de mijnen.¹⁰¹

98 *Ibidem*, p. 31.

99 *Ibidem*.

100 *Ibidem*, p. 32.

101 *Ibidem*, p. 8.

Vuil werk

Uitvoerig gaat het rapport in op de verschillende opinies over het bedrijf. Aan Belgische kant zijn die overwegend positief, zowel bij de arbeiders als bij de bonden. De Belgische arbeidsbureaus merken evenwel dat ook onder de grensgangers een aversie begint te ontstaan tegen ouderwets en vuil werk. Het is werk met een lage status. Vooral de Céramique-fabriek in Wyck heeft een minder goede reputatie bij de Belgen.¹⁰² De opinie in Maastricht over het bedrijf is ook niet positief. ‘Zoals te verwachten was zocht men de verklaring voor de negatieve roep van Sphinx-Céramique in eerste instantie in het verleden’.¹⁰³ Volgens de onderzoekers hebben de oudere industrieën net zoals elders in Nederland een negatief imago. Ervaringen van de crisistijd ‘worden zeer eenzijdig’ op deze bedrijven geprojecteerd. Dat geldt voor de aardewerkindustrie sterker dan elders in Nederland het geval is. ‘Allerlei negatief gekleurde verhalen uit vroeger en ongunstiger tijden hangen nog opvallend sterk in de overlevering’.¹⁰⁴ Ook het GITP wijst nu weer op de grote tegenstelling tussen arbeiders en leiding. Het ambachtelijk karakter van het bedrijf en het gebrek aan mechanisatie staan haaks op de hang van de arbeider naar meer technische industriearbeid in een schone en moderne omgeving.¹⁰⁵

De aardewerkarbeider heeft een zeer laag sociaal prestige. ‘De Maastrichtse arbeider zal zich nauwelijks met Sphinx-Céramique identificeren’. Op de vraag aan arbeiders in het bedrijf of ze hun zoon bij de Sphinx zouden willen laten werken, komen vaak negatieve antwoorden. Met name in onderwijskringen heerst de opvatting dat enkel de minst succesvollen op de lagere school bij de Sphinx gaan werken. Dat is een gevaarlijk oordeel, zo constateren de onderzoekers.¹⁰⁶ Sphinx-Céramique fungeert als een soort zondebok, als ‘dankbaar object’ voor talrijke veroordelen. Zo zou het bedrijf weinig kansen bieden aan geschoolden. Maar intussen heeft die opvatting wel postgevat bij jongeren. Zo blijkt 44 procent van 77 onlangs afgestudeerde bankwerkers werk te hebben gezocht buiten Maastricht, vooral in de mijnen. ‘De Maastrichtenaar koestert zeker geen trots op de eigen industrie en van een geëmancipeerde en zelfbewuste industrie-arbeidersbevolking is beslist nog geen sprake’, luidt het oordeel van de onderzoekers.¹⁰⁷

Een opvallende conclusie is dat de personeelsdienst niet ‘zwaar’ genoeg in de organisatie hangt, dat het lagere kader een te grote macht heeft en de ‘divisions’

102 *Ibidem*, p. 22.

103 *Ibidem*, p. 23.

104 *Ibidem*.

105 *Ibidem*, p. 24.

106 *Ibidem*.

107 *Ibidem*, p. 25.

een te grote zelfstandigheid bezitten. ‘De bekende Sphinx-Céramique uitdrukking “dat iedere chef koning is”, wordt ook buiten het bedrijf ervaren’.¹⁰⁸ Het is opvallend dat noch de Raad van Bestuur noch de directeurenconferentie verder ingaat op het rapport. De dagelijkse gang van zaken slokt blijkbaar alle aandacht op.

Mijnsluiting

Als minister van Economische Zaken Joop den Uyl op 17 december 1965 in de Heerlense schouwburg aankondigt dat de Limburgse mijnen versneld afgebouwd worden, gloort er weer een beetje hoop in de directiekamers. Een maand eerder heeft de Sphinx in een oplage van 100.000 exemplaren een wervingskrant in de mijnstreek verspreid.¹⁰⁹ Zou de directie soms weet hebben gehad van de aankondiging van Den Uyl? Het lijkt er eerder op dat ze inspeelt op een proces dat er al zat aan te komen. In augustus 1966 organiseert de Sphinx een voorlichtingsavond voor jonge mijnwerkers in de wijk Lindenheuvel in Geleen. Vooraf is er een aparte wervingskrant verspreid. Het resultaat valt tegen: ‘Een dergelijke wervingsactie is duur en ze heeft in feite minder gebracht dan de annonces in het Limburgs Dagblad’.¹¹⁰ Het wordt met de terugloop van de grensgangers in de tweede helft van de jaren 1960 steeds lastiger ook de sanitairafdeling op volle sterkte te laten draaien. Directeur-generaal Van Wassenhove is er niet gerust op: als het niet lukt voldoende personeel te krijgen, wordt het lastig de sanitairfabriek aan de gang te houden.¹¹¹

De situatie bij de afdeling huishoudelijk aardwerk is begin 1968 ronduit slecht. ‘Le planning, la production et la vente ont  t  complètement d sorganis s,’ klaagt Van Wassenhove. De directeur huishoudelijk aardwerk heeft volgens hem geen grip op de afdeling. Van Wassenhove neemt zelf de leiding in de afdeling over.¹¹² Het is een laatste poging om de oudste afdeling van het bedrijf overeind te houden. Begin 1969 valt het doek over de afdeling huishoudelijk aardewerk. De *Nieuwe Limburger* kopt: ‘Het tijdperk van tasse en sjeutelkes is voorbij’.¹¹³ De aankondiging van de sluiting, zo constateert de RvB een paar maanden later, is niet bevorderlijk voor de reputatie van het bedrijf. Het is lastig nieuw personeel aan te trekken.¹¹⁴ Spaanse

108 *Ibidem*, p. 29.

109 *Ibidem*, EAN 1014, inv.nr. 253, notulen directieconferentie 29-11-1965.

110 *Ibidem*, 29-8-1966.

111 *Ibidem*, 25-8-1969.

112 Vertaling: ‘De planning, de productie en de verkoop zijn helemaal niet op orde’. SHCL, Archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 199, RvB 6-2-1968.

113 *De Nieuwe Limburger*, 1-2-1969.

114 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 199, RvB 30-6-1969.

gastarbeiders moeten de gaten in de sanitairafdeling opvullen. Een deel van de overbodig geworden arbeiders in de afdeling huishoudelijk aardewerk wordt overgeplaatst naar de sanitairafdeling, de overigen vloeien af.¹¹⁵ In de sanitairafdeling, die nu de kern van de Sphinx-Céramique vormt, is het intussen kommer en kwel. De productie blijft achter, klanten lopen weg. De directeurenconferentie constateert: ‘De toestand is veel hopelozener dan in 1965’.¹¹⁶

Conclusie

Dat de ervaringen van de crisisjaren 1930 lang doorwerken bij arbeiders is op zich niet zo verwonderlijk. De herinneringen aan die jaren waarin ze te maken hebben met soms langdurige werkloosheid of met het opjagen van het werktempo zoals in de Limburgse mijnen staan na de oorlog op het netvlies.¹¹⁷ Volgens Ad Knotter heeft de crisis van de jaren 1930 in Maastricht lang doorgewerkt. Hij wijst erop dat de grote omvang van de Maastrichtse ‘onmaatschappelijkheid’ in de jaren 1950 mede het gevolg is van de omvangrijke structurele werkloosheid in Maastricht en de daarmee gepaard gaande armoede in de jaren 1930.¹¹⁸ De erfenis van de jaren 1930 drukt ook zwaar op de Sphinx. De vaak bruuske manier waarop het bedrijf in de depressiejaren met zijn personeel is omgesprongen, staat in menig arbeidersgezin in het geheugen gegrift. Maar dat verklaart maar ten dele waarom de Sphinx zoveel moeite heeft om na de oorlog weer een aantrekkelijke werkplek te worden voor (jonge) arbeiders uit Maastricht. Er zijn ook andere factoren in het spel. Het imago van verouderd bedrijf waar je niets leert leeft bij de arbeidsbeurs en in het onderwijs. De Sphinx moet opboksen tegen bedrijven die beter betalen en doet te weinig om de band met het personeel te versterken. De constatering van het GITP dat de personeelsdienst niet ‘zwaar genoeg’ in de organisatie hangt spreekt boekdelen. De Raad van Bestuur constateert weliswaar dat de binding met het personeel beter moet maar onderneemt geen noemenswaardige actie. Omdat de werving in Belgisch-Limburg genoeg personeel oplevert om te kunnen blijven draaien is er geen urgentie om de binding met de Maastrichtse arbeidersbevolking te versterken. Op de achtergrond speelt ongetwijfeld mee dat de slechte gang van

115 *Ibidem*, RvB 6-1-1970.

116 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1014, inv.nr. 254, notulen directieconferentie 29-9-1969.

117 Zie Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 368 over het conflict op de Maurits in 1951 waar de katholieke mijnwerkersbond fel uithaalt tegen de harde willekeur van de bedrijfsleiding.

118 Ad Knotter, *Rondom de Stokstraat. ‘Onmaatschappelijkheid’ en ‘onderklasse’ in de jaren vijftig* (Maastricht 1999) 29.

zaken in de afdeling huishoudelijk aardewerk en de fusie van de Sphinx met de Société Céramique zoveel aandacht vergt van de Raad van Bestuur en de directie dat er te weinig oog is voor andere brandende kwesties zoals het gebrek aan binding met het personeel.

In 1952 ontbrandt in de Raad van Bestuur een discussie over de vraag of het bedrijf niet een eenhoofdige leiding moet krijgen. Moet de organisatie waarin traditiegetrouw bestuursleden samen met de directeuren van de verschillende afdelingen de dagelijkse gang van zaken in het bedrijf voor hun rekening nemen niet op de helling? Bestuursvoorzitter Adolphe Regout vindt van niet: '(...) is de Sphinx een te gecompliceerd bedrijf daarvoor'.¹¹⁹ De Raad van Bestuur kiest niet voor een slagvaardiger leiding, met een grotere beslissingsbevoegdheid voor de ingenieurs/bedrijfskundigen. Niet alleen de arbeiders, die de crisisjaren hebben meegemaakt, hebben na de oorlog last van het verleden.

119 SHCL, Archief Sphinx, EAN 1012, inv.nr. 257, RvB 3-6-1952.

Aan het einde van de werkdag. Sphinx-personeel loopt door de fabriekspoort naar buiten, ca. 1965. SHCL, fotocollectie Sphinx.

Ad Knotter

**DE SOCIOLOOG HARRY HOEFNAGELS SJ
(1922-1990). EEN KRITISCHE LIMBURGER
IN VAKBONDSZAKEN***

* Ik dank Hoefnagels' oud-student Raf Janssen te Helden en zijn oud-medewerker Henk Steenbekkers te Melderslo voor hun informatie en opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

Abstract

In the 1960s and 1970s, sociologist and Jesuit Harry Hoefnagels, born in the mining town of Kerkrade, played a prominent role in debates on trade union renewal, developments in the Catholic Church, and in society in general. This article focuses on his ideas about industrial relations. Influenced by developments in the French Christian trade union movement (CFTC, later CFTD) in the early 1960s, Hoefnagels was very critical of the passive and conciliatory attitude of both the catholic and social democratic trade unions in the Netherlands. He was a pioneer in the movement towards the merger of the catholic *Nederlands Katholiek Vakverbond* (NKV) and the socialist *Nederlands Verbond van Vakverenigingen* (NVV) into *Federatie Nederlandse Vakbeweging* (FNV) in 1976. In Limburg, he played a prominent role in protests against the social consequences of mine closure in the late 1960. Research on his opinions and public performances is relevant in the context of societal change in the Netherlands in the 1960s and 1970s.

De in Kerkrade geboren socioloog en jezuïet Harry Hoefnagels heeft in de jaren 1960 en 1970 een prominente rol gespeeld in discussies over de vernieuwing van de vakbeweging, de katholieke kerk en de samenleving in Nederland. In de vroege jaren 1960 trok hij veel aandacht met controversiële uitspraken over het gebrek aan strijdbaarheid van de Nederlandse vakbeweging. Hij was een wegbereider van de fusie tussen het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) tot Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) in 1976. Na zijn benoeming tot hoogleraar in Nijmegen in 1969 werd hij in de jaren 1970 radicaler en – in het jargon van die tijd – ‘maatschappijkritischer’. Inzake de vernieuwing in de katholieke kerk bleef hij echter opmerkelijk behoudend. Hij is steeds een trouw lid van de jezuïetenorde gebleven en was actief betrokken in hun internationale netwerk.¹ Hij doceerde aan jezuïetencolleges in Parijs en Antwerpen, en vervulde gastdocentschappen in Frankrijk, Engeland, de Verenigde Staten en Duitsland.² In het laatste land had hij intensief contact met

- 1 Over het internationale karakter van de (intellectuele) activiteit van de jezuïeten: C.E.M. Struyker Boudier, *Wijzgerig leven in Nederland, België en Luxemburg 1880-1980. Deel 1: De Jezuïeten* (Nijmegen/Baarn 1985) 16-23.
- 2 Radboud Universiteit Nijmegen (RU), universiteitsarchief, dossier oud hgl 0783, doos hgl 0136: Bidprentje ter nagedachtenis aan Harry Joseph Marie Hoefnagels S.J. In het bij zijn sollicitatie ingediende curriculum vitae worden genoemd Heythrop College in Londen (1966) en Holy Cross College te Worcester (Massachusetts) (1967), beide jezuïetencolleges, en de Duquesne University of the Holy

Harry Hoefnagels. Collectie KDC.

de Jesuiten Hochschule Sankt Georgen te Frankfurt am Main. Daar ontmoette hij ook de invloedrijke Duitse vormgever van de katholieke sociale leer Oswald von Nell Breuning SJ,³ die hij als zijn grote leermeester beschouwde.⁴ In de zomervakanties deed Hoefnagels pastoraal werk in Duitsland en Frankrijk,⁵ onder meer als kapelaan in een parochie van de Parijse *banlieue*.⁶ Daaruit blijkt zijn kerkelijke betrokkenheid en religieuze inspiratie.

Hoefnagels' interventies vloeiden voort uit zijn – zoals hij het zelf noemde – 'sociologie van het sociale',⁷ met andere woorden van de wijze waarop de mensen

Spirit te Pittsburgh (1967). Ik dank archiefbeheerder drs. Anton van Dorp voor zijn hulp bij het onderzoek in het archief van de Radboud Universiteit.

3 O. Schreuder, *Argonauten aan de Waal. Sociologen en het gulden vlies* (Nijmegen 2003) 137. Ik dank de Nijmeegse universiteitshistoricus Jan Brabers, die mij op de relevantie van dit boek wees. Hoefnagels publiceerde veel in het Duits. Voor een overzicht van zijn publicaties zie Piet Bruinsma e.a. (red.), *Sociologie als engagement. In dialoog met Harry Hoefnagels* (Zeist 1987) 272-281.

4 Mededeling van Henk Steenbekkers, 19 maart 2019.

5 RU, universiteitsarchief, dossier oud hgl 0783: Bidprentje Harry Hoefnagels.

6 Vermeld in H. Hoefnagels, *De problemen van het menselijk samenleven. Inleiding tot het sociologische denken* (Roermond/Maaseik 1964). Er verscheen ook een Duitse vertaling: *Soziologie des Sozialen. Einführung in das soziologische Denken* (Essen 1966).

7 *Ibidem*; zie ook *idem*, 'Het onbekende sociale', *Sociale Wetenschappen* 27 (1984) 11-35.

de samenleving organiseren. In de kern kwam zijn sociologische visie erop neer dat er geen universele principes van sociale rechtvaardigheid of sociale ordening zijn, maar dat die het resultaat zijn van maatschappelijke strijd tussen sociale groepen, ideeën en personen. Maatschappelijk aanvaarde uitgangspunten en normen zijn historisch gevormd als uitkomsten van deze strijd. Conflicten zijn niet zozeer wenselijk of inherent aan de samenleving - Hoefnagels wilde geen 'conflictocioloog' worden genoemd -,⁸ maar wel onvermijdelijk en noodzakelijk om steeds opnieuw tot overeenstemming te komen over de inrichting daarvan. Daardoor kon op verantwoorde wijze stap voor stap vooruitgang worden geboekt. Zijn maatschappelijk engagement was daarvan een uitvloeisel: 'Het heeft mij altijd geïnteresseerd wat ik als socioloog kan bijdragen tot de oplossing van de maatschappelijke problemen. Men verwijt mij theoreticus te zijn. Maar wat ik wil is de theorie van de praktijk', zei hij in 1962.⁹ Vanuit die gedachte intervenueerde Hoefnagels met uitspraken en voorstellen in tal van maatschappelijke en kerkelijke kwesties.

Vaak liep hij daarbij voor de troepen uit. Hij mag in zijn eigen woorden 'een randfiguur' zijn gebleven,¹⁰ maar veel van zijn inzichten hadden wel voorspellende waarde. Eind 1961 pleitte hij voor meer actie door de vakbeweging voor loonsverhoging en tegen de centrale loonbeheersing door de overheid. Enkele jaren later (in 1963 en 1964) leidden 'wilde' stakingen inderdaad tot een loonexplosie en het einde van de geleide loonpolitiek. In 1968 voorspelde hij grote problemen in de Limburgse Mijnstreek door een dreigende mislukking van de herstructurering en riep hij op tot een 'mars op Den Haag'. Veel van de door hem gevreesde problemen zijn werkelijkheid geworden, maar in 1975 werd het probleem van de mijnwerkerspensioenen in een mars in Den Haag door zo'n 3.800 mijnwerkers indringend onder de aandacht gebracht. In 1969 stelde hij dat de bezettingen van universiteitsgebouwen door studenten zouden worden nagevolgd door industriearbeiders. In 1972 volgde de bezetting van de Enka-fabriek in Breda en daarna van tal van andere bedrijven. In de jaren 1970 en 1980 raakte hij steeds meer doordrongen van de gevaren voor het milieu van ongebreidelde economische groei en bijbehorend energiegebruik, met onder meer opwarming van de aarde door CO₂-uitstoot als gevolg, en zie hoe het er daarmee nu voor staat.

8 Dit is een constante in zijn opvattingen. Vgl. *idem*, *De problemen van het menselijk samenleven*, 68-73 en - *Wat heet sociaal. Sociologie kan ook anders* (Baarn 1983) 'Nawoord'.

9 *Het Parool* 9 februari 1962: 'Gesprek met dr. H. Hoefnagels: "Men moet sociale strijd niet verdoezelen". Pater-socioloog wil "de theorie van de praktijk"'. Op de omslag van *De problemen van het menselijk samenleven* wordt dit omschreven als een 'voortdurend pogen de wetenschap in onmiddellijk contact met de praktische vragen van het sociale leven te beoefenen'.

10 Guus en Stan Termeer, "Ik ben een randfiguur gebleven". Interview met kritisch socioloog Harry Hoefnagels', *Wetenschap en Samenleving. Tijdschrift voor Progressieve Wetenschap* 8 (1987) 23-27.

Werknemers van AKZO (ENKA) demonstreren buiten het Hilton-hotel tegen de voorgenomen sluiting van de vestiging in Breda. Binnen vergaderen de aandeelhouders, Amsterdam 10 mei 1972. Beeldbank Nationaal Archief, Fotocollectie Anefo, fotograaf onbekend.

Onderzoek naar zijn denkbeelden en openbare activiteiten is relevant in de context van de bestudering van de maatschappelijke veranderingen in Nederland in de jaren 1960 en 1970. Hoefnagels was betrokken bij de opleving van de vakbondsstrijd in deze jaren, bemoeide zich met de conflicten over de vernieuwing van de katholieke kerk, onderging de invloed van de studentenbeweging in Nijmegen en de radicale maatschappijkritiek die die voorstond, en doordacht de gevolgen van de ongebreidelde economische groei voor natuur, milieu en samenleving.¹¹ In deze bijdrage onderzoek ik zijn standpunten over de arbeidsverhoudingen in Nederland, waarmee hij in de jaren 1960 vooruitliep op latere ontwikkelingen en veel discussie losmaakte. Hoefnagels is een voorbeeld van een 'dissidente' Limburger, die zich niet conformeerde aan de gezagsgetrouwheid die vaak aan Limburgers wordt toegeschreven. Over de vraag welke rol zijn Limburgse afkomst in zijn leven heeft gespeeld zal ik in de conclusie enkele opmerkingen maken.

11 Voor een overzicht van de ontwikkeling van zijn denken in de jaren 1970 en 1980 zie mijn bijdrage over hem in het Biografisch Woordenboek van Socialisme en Arbeidersbeweging: <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/hoefnagels>.

Levensloop en carrière

Harry Joseph Marie Hoefnagels werd op 20 juli 1922 geboren te Bleijerheide in de gemeente Kerkrade.¹² Zijn vader Adrianus Leonardus Gerardus (1891-1964), afkomstig uit Roermond, was daar in 1916 aangesteld als controleur van de plaatselijke belastingen en werd in 1938 bevorderd tot gemeenteontvanger. Bij zijn 25-jarig ambtsjubileum werd gemeld dat hij ter plaatse ‘een graag geziene persoonlijkheid’ was, onder meer als kerkbestuurder.¹³ Harry’s moeder heette Maria Elisabeth Crombach (1889-1970). Hij was de oudste in een gezin met zes kinderen, van wie de vijf jongens allen een academische opleiding zouden voltooien.¹⁴ Zijn jongste broer, de fiscalist en econoom dr. Wiel (W.L.G.S.) Hoefnagels (1929-1978), speelde een rol in het kabinet Cals (1965-1966) als staatssecretaris van financiën voor de Katholieke Volkspartij (KVP). Na de val van dit kabinet in 1966 werd hij actief in het bedrijfsleven, onder meer als president-directeur van Koninklijke Scholten-Honig.¹⁵ Harry verklaarde echter al in 1962 geen lid te zijn van de KVP (dat was voor een katholieke Limburger in die tijd nog bijzonder) en zich ‘vrij te voelen om op een andere partij te stemmen als hij dat nodig vindt’.¹⁶ In 1975 gaf hij aan te stemmen op de Politieke Partij Radicalen (PPR), een progressieve afsplitsing van de KVP en een van de voorlopers van GroenLinks.¹⁷

Hoefnagels was naar eigen zeggen ‘van kind af aan geboeid door de sociale problematiek’, die hij ‘van huis uit [had] meegemaakt in de mijnwerkersbuurt in Kerkrade, waar zijn vader gemeenteontvanger was’.¹⁸ Daar werd hij zich als kind uit een middenklassegezin bewust van de inferieure sociale positie van de arbeidersbevolking, zo schreef hij in 1951:

Een treffend voorbeeld herinneren wij ons uit onze middelbare schooltijd. Wij gingen per tram naar school. In die tijd hingen daar nog geen bordjes die ons aanmaanden om op te staan voor oudere personen, dat gebeurde spontaan. Alleen ... wij dachten er nooit aan dit ook te doen voor de arbeiders die na een zware dagtaak vermoeid van hun werk naar huis keerden!¹⁹

12 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), archief burgerlijke stand Kerkrade, geboorteakte 20 juli 1922.

13 *Limburgsch Dagblad* 8 augustus 1941: ‘Kerkrade. Zilveren jubileum gemeenteontvanger’.

14 *Ibidem* 21 april 1970: Overlijdensadvertentie Maria Elisabeth Crombach.

15 www.parlement.com.

16 *Het Parool* 9 februari 1962: ‘Gesprek met dr. H. Hoefnagels’.

17 *Haagse Post* 26 april 1975: ‘Prof. dr. Harry Hoefnagels SJ: “Een maatschappij die op winst berust kan de werkloosheid niet oplossen”’.

18 *Het Parool* 9 februari 1962: ‘Gesprek met dr. H. Hoefnagels’.

19 H. Hoefnagels, ‘De huidige stand der sociale kwestie in Nederland I en II’, *Katholiek Cultureel Tijdschrift*

Zo maakte hij kennis met sociale verschillen en raakte hij geïnteresseerd in de sociologie. Na het gymnasium aan het Bernardinuscollege in Heerlen trad hij in 1941 in bij de jezuïeten. Na het gebruikelijke noviciaat, junioriaat en tertiaat volgde hij de jezuïetenopleiding in Maastricht en Nijmegen (1944-1954).²⁰ In 1953 werd hij tot priester van de Sociëteit van Jezus gewijd. Hij studeerde sociologie in Leuven (1955-1957) en promoveerde vervolgens in 1961 aan de Sorbonne in Parijs bij de (niet-katholieke) Raymond Aron. Zijn dissertatie handelde over de verhouding tussen de sociologie en de 'sociale kwestie'.²¹ Van 1959 tot 1967 doceerde hij aan het Collegium Berchmanianum, het 'studiehuis' van de paters jezuïeten aan de Houtlaan in Nijmegen (thans bestuursgebouw van de Radboud Universiteit) en van 1967 tot 1969 aan de Katholieke Theologische Hogeschool Amsterdam (KTHA), waarin de grootseminaries van de bisdommen Haarlem en Rotterdam waren samengebracht met de theologische opleidingen van diverse religieuze ordes, waaronder die van de jezuïeten. Hoefnagels werd daar buitengewoon hoogleraar aan het Pastoraal Instituut.²² Sinds 1963 was hij tevens als docent verbonden aan het *Institut Catholique de l'Action Populaire* te Parijs, eveneens een jezuïetencollege.²³ Daarnaast was hij betrokken bij de activiteiten van het retraitehuis Sint-Ignatius in Spaubeek, waar hij na de opheffing van het Berchmanianum als opleidingsinstituut was gaan wonen 'om van nabij de problemen van de herstructurering van de Mijnstreek te bestuderen'.²⁴

In 1969 werd Hoefnagels benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de normatieve maatschappijleer aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,²⁵ naar eigen

Streven 4 (1951) 146-160 en 271-279, aldaar 153.

- 20 RU, universiteitsarchief, dossier oud hgl 0783: Bidprentje Harry Hoefnagels. De jezuïeten hadden geen grootseminarie. Hun opleiding bestond uit het volgen van een driejarige theologiëstudie aan het Theologicum (Canisianum) te Maastricht en een driejarige filosofiestudie aan het Filosoficum (Berchmanianum) te Nijmegen.
- 21 H. Hoefnagels, *La sociologie face aux 'problèmes sociaux'*. Préface de Raymond Aron [Textes et études philosophiques] (Brugge 1962). Een Nederlandse vertaling van de samenvatting is onder de titel 'De weg naar een sociologische behandeling van sociale problemen' opgenomen in *idem, Sociologische kanttekeningen bij actuele sociaal-politieke vragen* (Meppel 1962) 137-149.
- 22 *De Volkskrant* 14 september 1967: 'Docentenkorps nieuwe theologische hogeschool Amsterdam'.
- 23 De *Action Populaire* is in 1903 door jezuïeten gesticht om uitvoering te geven aan de nieuwe sociale leer van de kerk volgens de encycliek *Rerum Novarum* (1892). Tegenwoordig opereert de *Action Populaire* onder de naam *Centre de recherches et d'action sociales* (Wikipedia).
- 24 RU, universiteitsarchief, dossier oud hgl 0783: Bidprentje Harry Hoefnagels; UU, archief Sociale Faculteit, nr. 6123: bijlage 3: CV Hoefnagels. Het retraitehuis Sint-Ignatius in Moorheide Spaubeek was verbonden aan een jezuïetenklooster (sinds 1923) en verzorgde onder meer retraites voor mijnwerkers in opleiding. Per 1 september 1968 stopten de jezuïeten met het retraitewerk; in 1969 verlieten zij het klooster (Wikipedia). In de jaren 1970 werden in het gebouw gastarbeiders gehuisvest; thans doet het dienst als asielzoekerscentrum.
- 25 *Trouw* 5 april 1969: 'Pater Hoefnagels benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de normatieve maatschappijleer aan de KUN'; *De Tijd* 9 april 1969: 'Benoemingen'.

zeggen ‘op verzoek van de opkomende studentenbeweging’.²⁶ In 1970 verhuisde hij daarom weer naar het Berchmanium in Nijmegen. Hij was de opvolger van de pastoraal-psycholoog H.J.C.M.G. Ruijgers (1913-1989),²⁷ die een leeropdracht had in de cultuurfilosofie en de grondslagen van het maatschappelijk werk en die een prominente rol had vervuld in de vernieuwing van de seksuele moraal onder de Nederlandse katholieken. Ruijgers was sinds 1967 tevens vicaris-generaal in het bisdom Breda en zag zich in 1969 als priester genoodzaakt vanwege een huwelijk afstand te doen van die functie en van het hoogleraarschap.²⁸ Vanaf 1972 was Hoefnagels ook hoogleraar aan de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius te Antwerpen (een universiteit van de jezuïeten, thans Universiteit Antwerpen). In 1978 werd hij gekozen tot decaan van de faculteit politieke en sociale wetenschappen van die universiteit.²⁹ In 1987 ging hij met emeritaat. Hij overleed op 21 september 1990 te Nijmegen.

Hoefnagels als socioloog³⁰

Onder sociaal-historici geniet Hoefnagels enige bekendheid door zijn boek *Een eeuw sociale problematiek* uit 1957, een van de eerste overzichten waarin de geschiedenis van arbeidersbewegingen van verschillende signatuur in Nederland in relatie wordt gebracht met de sociale ontwikkeling.³¹ In de inleiding meldt hij dat hij is geïnspireerd door het werk van zijn leermeester op het Berchmanium, de hoogleraar filosofie Piet de Bruin SJ (1891-1979), en via hem door de Amerikaanse institutionele econoom J.R. Commons (1862-1945).³² Commons was een voorloper van de institutionele economie, die tegenwoordig veel furore maakt onder

26 Termeer, “Ik ben een randfiguur gebleven”, 24.

27 *De Volkskrant* 8 februari 1969: ‘Pater Hoefnagels waarschijnlijk hoogleraar’.

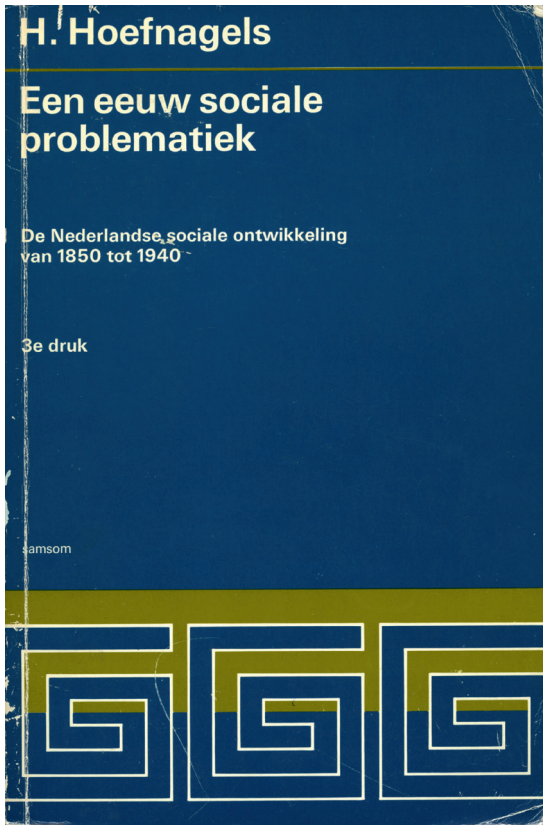
28 Frans Oudejans, ‘Ruijgers, Henricus Josephus Cornelis Maria Gerardus (1913-1989)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/ruijger> [12-11-2013].

29 *Reformatorisch Dagblad* 8 maart 1978: ‘Prof. Hoefnagels decaan Antwerpse faculteiten’.

30 Een korte samenvatting van zijn opvattingen in: Struyker Boudier, *Wijsgerig leven*, 209-212.

31 H. Hoefnagels, *Een eeuw sociale problematiek. Van sociaal conflict naar strategische samenwerking* (Assen 1957) herdrukt in 1966, 1974 en 1977 met een nieuwe ondertitel *De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850-1940*. Ik herinner mij dat dit boek in het studiejaar 1971/1972 verplichte leerstof was in de eerstejaars-cursus sociale geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, waar ik toen studeerde.

32 *Ibidem*, 2. Volgens Walther van Trier, ‘Hoefnagels en de bedreiging van het sociale. Omtrent de plaats van de sociologie in een tijdperk van deconstructie’, in: Bruinsma e.a. (red.), *Sociologie als engagement*, 99-112, aldaar 104 en 112 noot 5, gaan de opvattingen van Hoefnagels ‘via P. de Bruin terug op het werk van de Amerikaanse institutionalist J.R. Commons’. De Bruin had voornamelijk verspreide artikelen over sociale vraagstukken gepubliceerd. Een synthese is P. de Bruin S.J., *Het sociaal probleem* (Antwerpen/Amsterdam 1956).

Cover van *Een eeuw sociale problematiek*, Hoefnagels' standaardwerk waarvan 12 edities zijn verschenen.

economisch-historici. Verwantschap met Hoefnagels is te vinden in 'Commons's desire to unite Christian ideals with the emerging social sciences of sociology and economics'.³³ De Bruin is buiten de kring van jezuïeten nauwelijks bekend, maar heeft volgens een overzicht van het wijsgerig leven onder de jezuïeten in de Benelux 'als geen ander invloed uitgeoefend op vele van zijn collega's, leerlingen en confraters'.³⁴ Hoefnagels droeg zijn maatschappijkritische bundel *Ons maatschappelijk bestel bedreigt zijn eigen toekomst* in 1972 op 'aan Prof. Dr. P. de Bruin S.J., die in deze opstellen veel gedachten zal herkennen, die hij reeds meer dan 25 jaar geleden trachtte over te brengen op zijn leerlingen'.³⁵ Herkenbaar overgenomen door Hoefnagels is de gedachte van De Bruin dat sociale rivaliteit en zelfs klas-

33 Wikipedia.

34 Struyker Boudier, *Wijsgerig leven*, 204.

35 H. Hoefnagels, *Ons maatschappelijk bestel bedreigt zijn eigen toekomst* (Groningen 1972) 4. Zie ook idem, 'Een denker. Piet de Bruin', *SJ: Bericht van de Nederlandse Jezuïeten* 10 (1979) 16-18.

senstrijd 'tot het wezen van de mensheid' behoort.³⁶ De Bruin was een Hegeliaan en die invloed is ook bij Hoefnagels te vinden: hij zag 'de maatschappijvormen, die de geschiedenis gekend heeft, [als] fasen in een proces, waarin de tendens naar een echte menswaardige samenleving werkzaam is'.³⁷

Volgens Hoefnagels bestond er geen specifieke katholieke sociologie.³⁸ Hij distantieerde zich van de opvatting dat de sociologie het sociale leven zou moeten beoordelen naar de tijdloze maatstaven van het 'natuurrecht' en de daarop gebaseerde sociale leer van de kerk. Het katholieke sociale denken leek in de jaren 1960 volgens hem meer op het socialistische of liberale denken in die jaren dan op het sociale denken van de katholieken van honderd jaar eerder. Daaruit concludeerde hij dat 'datgene wat als sociaal natuurrecht in een bepaalde maatschappij geldt niet bepaald wordt door een logische deductie uit eeuwige beginselen. Het is simpelweg een historisch feit, het feit dat men het eens is over deze ideeën en niet over andere'.³⁹ Het streven naar sociale rechtvaardigheid moet worden gezien als een 'aspiratie die nooit geheel bevredigd wordt door het sociaal bestel dat het verleden gebracht heeft'. Vandaar dat de sociale normen van inhoud veranderen naarmate de mensen in staat blijken bepaalde sociale problemen beter op te lossen. De strijd over wat als rechtvaardig geldt moet worden gezien als 'worsteling tussen mensen die moeite hebben om tot eenstemmigheid te komen over een voor allen aanvaardbare opvatting'. Omdat de toekomst moet leren wat de sociale rechtvaardigheid eist, kan de socioloog niet terugvallen op eeuwige beginselen om uit te maken wie gelijk of ongelijk heeft.⁴⁰ Sociologie is de wetenschap van 'de maatschappelijke worsteling van verschillende groepen in de samenleving om menselijk bevredigende sociale verhoudingen te scheppen'.⁴¹

In 1964 publiceerde Hoefnagels een toegankelijk overzicht van zijn sociologische denken in een door het jezuïetencollege Berchmanianum uitgegeven reeks.⁴² Volgens Hoefnagels is elke samenleving gebaseerd op een consensus, op collectief gedeelde voorstellingen, maar die komen tot stand door maatschappelijke strijd over de uitgangspunten:

36 Aldus Struyker Boudier, *Wijsgerig leven*, 203. Zie ook De Bruin, *Het sociaal probleem*, 146: 'De ontwikkeling der sociale verhoudingen gaat door tegenstellingen'.

37 H. Hoefnagels, *Kritische sociologie. Inleiding tot het sociologisch denken der 'Frankfurter Schule'* (Alphen aan de Rijn 1973) 118-119.

38 *Het Parool* 9 februari 1962: 'Gesprek met dr. H. Hoefnagels'.

39 H. Hoefnagels, 'De sociale rechtvaardigheid: eeuwige waarheid of historische norm?', in: *Sociologische kanttekeningen* (1962) 151-163 (vertaling van 'La justice sociale: vérité éternelle ou norme historique', *La Vie Economique et Sociale* [Antwerpen] XXXII (1961) 1-16). 157.

40 *Idem*, 'De sociale rechtvaardigheid', 161-162.

41 Mededeling Raf Janssen 21 maart 2019 (ontleend aan werkcollege over 'sociale ontwikkeling').

42 Zie over de opzet van deze reeks A.G.M. van Melsen, 'Boekbespreking', *Roeping* 23 (1946) 461-462.

De sociale strijd [...] maakt deel uit van het gewone proces waarin sociale vooruitgang tot stand komt. Door de spanning van progressieve en conservatieve krachten wordt een proces op gang gehouden, waarin een voortdurende drang naar sociale verbetering werkt en waarin anderzijds een al te onstuimige hervormingsijver wordt afgeremd. [...] Men kan de sociale strijd zien als een dialoog waaruit langzamerhand een voor allen aanvaardbare waarheid resulteert. Het is een harde dialoog, waarin ook 'slaande' argumenten worden gebruikt. Maar dat kan niet anders, omdat het hier over kwesties gaat die beslissend zijn voor de levensmogelijkheid der strijdende partijen.⁴³

Opvallend is hoezeer in dit boek, dat pretendeert een algemene inleiding in de sociologie te zijn, de belangentegenstelling tussen werkgevers en werknemers steeds tot uitgangspunt wordt genomen voor een verhandeling over 'sociale problemen' in het algemeen. In die zin kan men het zien als een soort theoretische reflectie bij het enige jaren daarvóór verschenen *Een eeuw sociale problematiek* en bij de spraakmakende interventie van Hoefnagels over de houding van de vakbeweging en de loonpolitiek in de *Sociologische Gids* van december 1961, die hierna aan de orde zal komen. Maatschappelijke consensus kan ook een schijnoplossing zijn, schrijft hij, 'verkregen door een kollektieve dwaling; dat zal dan aan het licht komen, doordat na enige tijd de "oplossing" niet meer houdbaar blijkt te zijn - dat gebeurde bijvoorbeeld met de Nederlandse loonpolitiek die jaren lang de instemming van alle bevolkingsgroepen scheen te hebben'.⁴⁴

Onvrede met de arbeidsvrede⁴⁵

Het inzicht dat er geen absolute, maar alleen historisch gegroeide normen zijn voor sociale rechtvaardigheid en voor de positie die verschillende sociale groepen in de samenleving innemen, en dat verandering daarin alleen door (sociale, politieke, en ideologische) strijd tot stand kan komen, droeg hij vanaf 1959 uit als sociaal-economisch medewerker van *De Linie*, een weekblad van de jezuïeten.⁴⁶ Daarin behandelde hij ook de loonpolitiek, die in die tijd gericht was op centrale beheersing

43 Hoefnagels, *De problemen van het menselijk samenleven*, 140-141.

44 *Ibidem*, 126, zie ook 212.

45 Vgl. W. Langeveld, 'Onvrede met de arbeidsvrede. Pater Hoefnagels gooit de knuppel in het hoenderhok', *Economisch-Statistische Berichten* 47 (1962) 168-169.

46 Zie over dit blad B.R.C.A. Boersema, *De Linie, 1946-1963. Een weekblad in handen van de Jezuïeten. Onderzoek naar de pers als middel tot apostolaat* (Amsterdam 1978).

door de overheid.⁴⁷ In een spraakmakend artikel in het vakblad van de Nederlandse sociologen, de *Sociologische Gids*, uitte Hoefnagels eind 1961 felle kritiek op de geleide loonpolitiek en de meegaande houding van de vakbonden daarin, die volgens hem ‘verraad plegen aan hun roeping en zich gedragen als gewillige instrumenten van een overheid, die erop uit is de lonen laag te houden’.⁴⁸ Dit pleidooi voor een strijdbaarder opstelling in de loonstrijd lokte een storm van reacties uit in de pers, waardoor Hoefnagels in brede kringen bekend raakte als kritisch commentator in vakbondsvraagstukken.⁴⁹

Al in zijn Maastrichtse tijd had Hoefnagels geschreven over ‘de sociale kwestie’ in Nederland, en hoewel nog volledig ingebed in de katholieke sociale leer, kunnen we al iets van zijn latere inzichten herkennen. In een artikel uit 1951 ging hij verder dan de katholieke opvatting dat een staking alleen geoorloofd is ‘wanneer de arbeiders werkelijk onrechtvaardig behandeld worden’. [...] ‘Wij echter menen dat een staking ook geoorloofd kan zijn als de arbeiders eisen stellen die boven hun gewone behoeften uitgaan, wanneer de onderneming er redelijkerwijs aan kan voldoen’.⁵⁰ En in 1952 schreef hij:

Als men ter wille van de sociale vrede alle conflicten in de kiem smoort of voorkomt door van boven opgelegde loonregelingen, [...] dan blijft het gisten. [...] De verschillende groepen krijgen de kans niet om elkaars krachten te meten, en zich daardoor bewust te worden van wat hun ware betekenis is voor het algemeen welzijn. Daartoe zijn conflicten nu eenmaal nodig, en kunnen zelfs stakingen nuttig zijn!⁵¹

In zijn boek *Een eeuw sociale problematiek* uit 1957 wijdde hij ook enkele bladzijden aan de loonstrijd ‘als symptoom van de sociale kwestie’. In de verhouding werkgever-werknemer was volgens hem strijd onvermijdelijk. Door de tegengestelde belangen is het een illusie om te veronderstellen dat er altijd een vergelijk mogelijk is. De beslissing kan niet anders tot stand komen dan door de inschakeling van machts-

47 Zijn bijdragen aan *De Linie* tussen 1959 en 1962 zijn later in bewerkte vorm gebundeld in *Sociologische kanttekeningen bij actuele sociaal-politieke vragen* (Meppel 1962).

48 H. Hoefnagels, ‘Nederland een sociaal paradijs? Poging tot een sociologisch verantwoorde beoordeeling onzer sociale verhoudingen’, *Sociologische Gids* 8 (1961) 274-289, aldaar 276.

49 Zie over zijn rol in vakbondsvraagstukken ook Jan Roes (red.) en Jan Peet, *Katholieke arbeidersbeweging II. De KAB en het NKV in de maatschappelijke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1993) 321-325; Ger Harmsen en Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975) 373-375; Ger Harmsen, Jos Perry, Floor van Gelder, *Mensenwerk. Industriële vakbonden op weg naar eenheid* (Baarn 1980) 188.

50 Hoefnagels, ‘De huidige stand der sociale kwestie’, 278.

51 *Idem*, ‘De kern van de sociale kwestie nu’, *Katholiek Cultureel Tijdschrift Streven* 5/2 (1952) 209-218, aldaar 217.

middelen. ‘De krachten gaan zich meten in de staking [...]. Deze minder vreedzame krachtmetingen moeten niet zonder meer als een ongunstige factor gezien worden. [...] Een krachtmeting kan [...] beide partijen beter in staat stellen om de mogelijkheden van het bedrijf en elkaars macht te schatten [...]’.⁵²

In 1961 waren zijn opvattingen daarover verder geëvolueerd. Dat blijkt onder meer uit zijn oordeel over de in 1961 en 1962 om zich heen grijpende ‘wilde’ stakingen:

Een aantal jaren geleden heb ik [...] in een soort sociale katechismus geschreven dat wilde stakingen [...] in alle omstandigheden zedelijk ongeoorloofd zijn.⁵³ Wat moderne sociologische onderzoekingen leren over de samenhang tussen institutionalisering der vakvereniging tot officieel orgaan en het verschijnsel der wilde staking, maakt mij geneigd om op dit punt minder kategorisch te zijn. [...] De wilde staking [wordt] in bepaalde omstandigheden het enige middel waardoor de arbeidersmassa nog haar stem kan laten horen over aangelegenheden die uiteindelijk juist voor haar van het grootste belang zijn.⁵⁴

In 1951 had hij de katholieke arbeiders nog gewaarschuwd niet door ‘bedriegelijke propaganda tot staken te worden opgeruid’.⁵⁵ Maar in 1961 schreef hij over ‘wilde’ stakingen in de Amsterdamse haven in juli van dat jaar:

Met een verwijzing naar het werk van kommunistische onruststokers zijn deze stakingen beslist niet verklaard. Zelfs als men mag aannemen [...] dat de hele zaak door de C.P.N. werd gedirigeerd, dan stelt zich nog een zeer belangrijke vraag: hoe is het mogelijk dat de massa van niet-kommunistische arbeiders tot een dergelijke actie gebracht kan worden? [...] Wanneer de havenarbeiders zo ingesteld zijn dat zij vatbaar blijken voor de agitatie van andere dan hun ‘bona fide-leiders’ en zij zonder aarzelen kommunistische elementen in het avontuur volgen, dan dreigt het officiële overleg tussen werkgevers- en werknemersorganisaties zijn reële betekenis te verliezen.⁵⁶

Hoefnagels’ uitgesproken opvattingen over de nalatigheid van de Nederlandse vakbonden in de periode van de geleide loonpolitiek heeft hij opgedaan in zijn

52 *Idem*, *Een eeuw sociale problematiek*, 178-179.

53 Vgl. H. Hoefnagels en A.M. Kuylaars S.J., *De katholieke arbeider in de samenleving. Een sociale katechismus* [uitgeg. door Katechetisch Centrum Canisianum] (Maastricht 1951) 48: ‘Wilde stakingen zijn altijd ongeoorloofd’.

54 *Idem*, *Sociologische kanttekeningen*, 88-89 (oorspr. in *De Linie*, 6-2 en 8-7-1961 en 13-1-1962).

55 *Idem*, *De katholieke arbeider in de samenleving*, 47.

56 *Idem*, *Sociologische kanttekeningen*, 86 (oorspr. in *De Linie* 8-7-1961).

Parijse tijd in contacten met de Franse christelijke vakbondsfederatie *Confédération Française des Travailleurs Chrétiens* (CFTC):

Ongeveer een jaar geleden kwam in een gesprek dat ik voerde met enige leiders van de Franse C.F.T.C onze loonpolitiek ter sprake. Ik legde uit dat bij ons [...] de overheid [de collectieve arbeidsovereenkomsten] gebruikt om de lonen op een bepaalde hoogte vast te leggen die tevens een maximum betekent. Hierop kwam onmiddellijk de vraag: zijn dan de winsten der ondernemingen ook een aan maximum gebonden? Mijn negatieve antwoord hierop gaf aanleiding tot algemene verontwaardiging; men vond dit een schreeuwende vorm van feodale knechting.⁵⁷

De CFTC maakte in deze periode een proces van radicalisering en deconfessionalisering door, dat er in 1964 toe zou leiden dat de godsdienstige uitgangspunten uit de statuten werden geschrapt.⁵⁸ De naam werd gewijzigd in *Confédération Française Démocratique du Travail* (CFDT). De radicalisering was al in het begin van de jaren 1960 waarneembaar, aldus Hoefnagels: 'De uitdrukkingen die men [op de congressen van de CFTC] van de linkervleugel hoorde en die vaak de marxistische terminologie erg nabij komen en een echte klassenstrijdmentaliteit verrieden, zouden in Nederland en België als uiterst radicaal beschouwd worden en zelfs in de socialistische vakbeweging nauwelijks meer denkbaar zijn'.⁵⁹ Hij stelde vast dat de radicale linkervleugel door de naams- en koerswijziging aan belang had gewonnen.⁶⁰ In 1966 sloot de CFDT een pact met de communistische *Confédération Générale du Travail* (CGT) en de CFDT zou enige jaren later in de beweging van mei 1968 in Frankrijk een belangrijke rol gaan spelen door de eis van arbeiderszelfbestuur voorop te stellen.

In zijn artikel in de *Sociologische Gids* van eind 1961 hekelde Hoefnagels het in Nederland levende idee dat 'op sociaal terrein alles verwezenlijkt is wat te bereiken valt'.⁶¹ Volgens de bisschoppen en de KVP kon de economische taak van de sociale organisaties wel worden vervangen door een culturele en in PvdA-kringen wilde men zich gaan richten op hulp aan de ontwikkelingslanden. Maar daarmee werd voorbijgegaan aan het feit dat ons sociaal bestel 'in tal van opzichten berust op een verdeling van rechten en plichten waarbij de werknemer telkens aan het kortste

57 *Idem*, 'Nederland een sociaal paradijs?', 276-277.

58 Vgl. Franck Georgi, *L'Invention de la CFDT, 1957-1970* (Parijs 1995).

59 H. Hoefnagels, 'De koerswijziging der christelijke vakbeweging in Frankrijk', *Streven. Maandblad voor geestesleven en cultuur* 18 (1964-1965) 979-987, aldaar 985.

60 *Ibidem*, 986.

61 *Idem*, 'Nederland een sociaal paradijs?', 274.

eind trekt'.⁶² Zo wordt in het Nederlandse systeem van loonvorming voorkomen dat arbeiders looneisen stellen die de winstmarge in gevaar brengen, maar wordt de vrijheid van de ondernemer op het gebied van winstneming niet aangetast. Als men werkelijk zou uitgaan van gelijkberechtigdheid als politiek en normatief doel, dan zou daar een stuk sociale vrede voor moeten worden geofferd, zoals in Frankrijk het geval is, aldus Hoefnagels. Ook in dit artikel verdedigde hij het recht op ontevredenheid, zoals die tot uiting kwam in de wilde stakingen in deze jaren: 'Er heerst nog altijd wrok en ontevredenheid, juist omdat men het gevoel heeft niet als volberechtigd mee te tellen. De "bonden" zijn echter zo machtig geworden en zo voortreffelijk georganiseerd, dat de stem van de kleine man volledig wordt overstemd door het eigen geluid van het apparaat'.⁶³

Hoefnagels' artikel werd gepubliceerd in een sociologisch vakblad en was in eerste instantie bedoeld om zijn vakgenoten aan het denken te zetten over hun eigen rol in de legitimering van de bestaande arbeidsverhoudingen in Nederland. Maar de uitgever van de *Sociologische Gids* (Boom in Meppel) had een overdruk naar alle krantenredacties gestuurd, en die hadden zijn opvattingen vrijwel allemaal als belangwekkend nieuwsfeit gebracht, waarschijnlijk ook omdat men die niet van een priester had verwacht. Volgens *Het Parool* had de echo van zijn opvattingen

vele malen geklonken in de Nederlandse dag- en weekbladpers. Het was dan ook een opmerkelijk geluid; priesters doen niet dagelijks zulke radicale uitspraken. Toch is pater Hoefnagels nog altijd wat beduusd van die echo: 'Al jaren werk ik mee aan het weekblad *De Linie*. Mijn stukken daarin hebben nooit zo'n opzien gebaard als ditmaal mijn artikel in een sociologisch vakblad. Ik wist niet dat het aan de pers was toegezonden'.⁶⁴

Kranten die over Hoefnagels' opvattingen berichtten voegden daar veelal aan toe dat die 'nogal zijn ingeslagen', 'deining hadden verwekt', 'veel stof doen opwaaien', of woorden van gelijke strekking.⁶⁵ De *Friese Koerier* noemde hem half februari 1962 'zonder twijfel de meest besproken en beschreven katholieke geestelijke in de afgelopen weken'.⁶⁶ Dankzij de digitale krantenbank Delpher van de Koninklijke Bibliotheek is het mogelijk de weerklank van Hoefnagels' opvattingen over de loonstrijd in de geschreven pers te meten. Daarbij is onderscheid gemaakt tus-

62 *Ibidem*, 279-280.

63 *Ibidem*, 286.

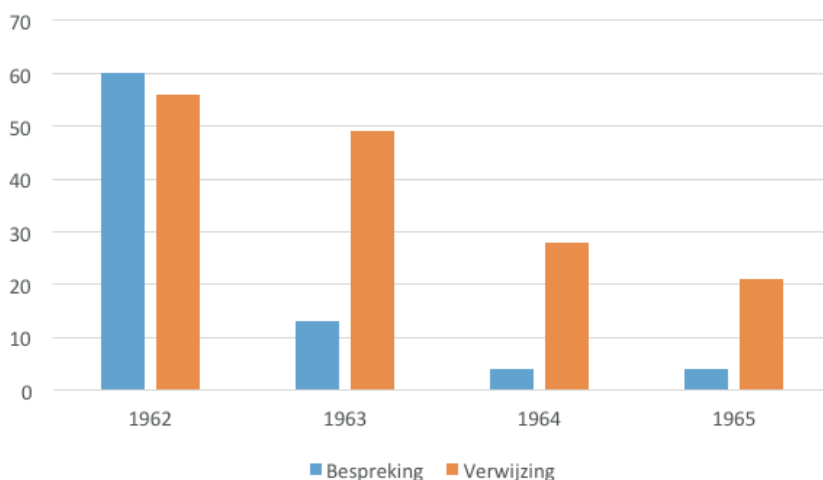
64 *Het Parool* 9 februari 1962: 'Gesprek met dr. H. Hoefnagels'.

65 *De Tijd* 12 februari 1962: 'K.A.B. voorzitter hekelt artikel pater Hoefnagels'; *Limburgs Dagblad* 15 februari 1962: 'Nog eens het Sociale Paradijs'; *Friese Koerier* 4 april 1962: 'Ingezonden stukken: Welvaartsstaat?'.

66 *Friese Koerier* 17 februari 1962: 'Neen - Nederland is geen sociaal paradijs zegt pater dr. Hoefnagels S.J.'

sen een daadwerkelijke bespreking daarvan en verwijzingen in een (heel) andere context. Grafiek 1 laat zien dat er na de (soms uitvoerige) weergave van de inhoud van het artikel en reacties daarop na de verschijning ervan aan het eind van 1961 ook in de jaren daarna nog vaak naar hem werd gerefereerd in verslaglegging over verwante of andere onderwerpen. Hoefnagels, zo blijkt hieruit, was een begrip geworden.

Grafiek 1. Aantal besprekingen van de opvattingen van H. Hoefnagels SJ over de loonstrijd of verwijzing daarnaar in een andere context in de Nederlandse pers, 1962-1965

Bronnen: via Delpher: De Tijd (RK) (43); Het Parool (SD) (35); de Volkskrant (RK) (27); Algemeen Handelsblad (liberaal) (22); Leeuwarder Courant (prot); (18); Friese Koerier (SD) (17); Het Vrije Volk (SD) (15); Limburgs Dagblad (RK) (13); Trouw (prot) (11); De Waarheid (com) (11); De Telegraaf (cons) (2); Gereformeerd Gezinsblad (prot) (2); Amigoe di Curaçao (2); Nieuwsblad van het Noorden (2). Niet via Delpher: Vrij Nederland (SD) (5); Ruim Zicht (KAB/NKV) (4); Lering en Leiding (KAB/NKV) (1); Evangelie en Maatschappij (CNV) (1); Socialisme en Democratie (SD) (1); Tijd en Taak (prot) (1); Hollands Weekblad (1); Economisch-Statistische Berichten (1).

Naar aanleiding van de berichtgeving werd Hoefnagels een veelgevraagd spreker. De socialistische studentenvereniging Politeia organiseerde op 8 februari 1962 een debatavond in Amsterdam, waarin Hoefnagels nogmaals pleitte voor 'consequente loonstrijd' en 'scherpe looneisen'. Van de bijeenkomst werd uitgebreid

verslag gedaan in de pers, een teken dat die daar veel nieuwswaarde in zag.⁶⁷ In de jaren 1962-1964 verschenen verslagen van nog tien andere spreekbeurten voor met name studieverenigingen en vakorganisaties in het hele land. Ook in de Eerste en Tweede Kamer werd in 1962 enkele malen naar zijn artikel verwezen.⁶⁸ De berichtgeving over Hoefnagels' ideeën beleefde een kleine opleving naar aanleiding van publicaties van zijn hand over de actie- en loongolf in het najaar van 1963.⁶⁹ In een interview in het *Parool* van 25 september van dat jaar pleitte hij voor 'een golf van loonsverhogingen, nu direct' en constateerde hij dat de 'druk van de massa' tot herziening van standpunten in de vakbondstop had geleid.⁷⁰ En elders: 'De vakcentrales, die met steeds groeiend onbehagen hadden moeten constateren, dat zij de greep op de massa dreigden te verliezen, aarzelden niet lang. Met voorbijzien van de cijfers, waarin zij in voorgaande jaren een bijna magisch vertrouwen hadden getoond [...] formuleerden zij nu eisen die duidelijk erop afgesteld zijn het vertrouwen der massa te herwinnen'.⁷¹

Arbeidssocioloog Bram Peper stelde in 1973 dat het artikel van Hoefnagels uit 1961 was 'te beschouwen als een eerste symptoom van een wijzigend sociaal-politiek klimaat in ons land'.⁷² Het trok zoveel aandacht en ontlokte zoveel reacties, omdat het verscheen op een moment dat de op centraal overleg gerichte koers van de vakbeweging steeds minder geloofwaardig werd. In hoeverre Hoefnagels' opvattingen over de wenselijkheid van meer actie aan het loonfront en de uitgebreide berichtgeving daarover daadwerkelijk invloed hebben gehad op de actiegolf in deze jaren is moeilijk te bepalen. Feit is dat de restrictieve geleide loonpolitiek in de eerste helft van de jaren 1960 steeds meer onder druk kwam te staan. In deze periode van hoogconjunctuur ontstonden er zulke grote tekorten op de arbeidsmarkt dat werkgevers vanzelf meer gingen betalen of onder vakbondsdruk snel bereid waren om loonsverhogingen toe te staan. Vanaf 1960 kwam dit tot uiting

67 De *Tijd* 9 februari 1962: 'Pater dr. Hoefnagels S.J. voor Politeia'; Het *Parool* 9 februari 1962: 'Gesprek met dr. H. Hoefnagels'; Het *Vrije Volk* 9 februari 1962: 'Sociale vooruitgang dankzij spanning tussen conservatieven en progressieven'; *Friese Koerier* 10 februari 1962: 'Pater Hoefnagels: Positieve kant sociale strijd'; *Trouw* 12 februari 1962: 'Zonder sociale strijd geen vooruitgang, zegt r.k. socioloog'; *Limburgs Dagblad* 15 februari 1962: 'Nog eens het Sociale Paradijs'.

68 Zie de berichtgeving over een interpellatie van PvdA-kamerlid en NVV-voorzitter Roemers in de Tweede Kamer op 14 maart 1962 waarin hij naar Hoefnagels verwijst in *De Telegraaf* en *De Tijd* op die datum, en over het loondebat in de Eerste Kamer op 21 maart 1962 in *Algemeen Handelsblad* (21 maart) en *de Volkskrant* (22 maart). Op 14 maart 1963 interpeleerde Roemers weer over het loonbeleid, met opnieuw een verwijzing naar Hoefnagels (*Het Parool* 14 maart 1963).

69 Hoefnagels, 'Loonpolitieke crisis in Nederland'; *idem*, 'Vakbeweging en loonpolitiek', *Sociaal Maandblad Arbeid* 18 (1963) 807-818.

70 Het *Parool* 25 september 1963: 'Pater dr. Hoefnagels: Loon nu omhoog en niet wachten tot 1 januari'.

71 Hoefnagels, 'Vakbeweging en loonpolitiek', 807.

72 Bram Peper, *De Nederlandse arbeidsverhoudingen: continuïteit en verandering* (Rotterdam 1973) 33 noot 6.

in ‘zwarte’ lonen en omvangrijke ‘wilde’ stakingen. Door de grote krapte op de arbeidsmarkt leidden deze stakingen in 1963 en 1964 tot een loongolf en een doorbreking van de lage lonenpolitiek.⁷³ NVV-voorzitter Derk Roemers moest bij zijn afscheid in 1965 vaststellen: ‘Ik was het niet helemaal met Hoefnagels eens. Toch heeft hij een nuttige functie gehad als een soort glazenwasser, die onze ruiten heeft schoongewassen om te laten zien wat er allemaal aan spinrag op zat’.⁷⁴

In 1966 constateerde Hoefnagels zelf: ‘De ineenstorting van de Nederlandse loonpolitiek einde 1963 en de koerswijziging, die sindsdien bij de leiding der vakbeweging plaats gevonden heeft, vormen het bewijs dat [mijn] uitspraken in de jaren 1960-’62 [...] juist waren. Zelfs “sociaal-politici” en vakbondsleiders, die destijds weinig sympathie hadden voor deze uitspraken, erkennen dat thans volmondig’.⁷⁵ Hij zag nu geen aanleiding meer om de vakbeweging een tekort aan strijdbaarheid te verwijten, maar bleef pleiten voor een strijdbare opstelling, zij het niet ‘op grond van een conflictsociologie die tegenstellingen absoluut onverzoenbaar acht’. Onder verwijzing naar zijn in 1964 verschenen *De problemen van het menselijk samenleven* herhaalde hij weliswaar dat ‘de sociale strijd een wezenlijk element vormt waarin de sociale vooruitgang tot stand komt’, maar die ‘strijd is slechts dan sociale strijd en belooft slechts dan blijvend resultaat, als het machtsgebruik de dialoog, waardoor men tot gemeenschappelijk aanvaarde oplossingen komt, niet uitsluit’. Hij achtte daarbij zelfs matiging van de lonen mogelijk – mits daar een tegenprestatie in andere vorm van de kant van de overheid of de werkgevers tegenover stond.⁷⁶ Hoefnagels’ ‘onvrede met de arbeidsvrede’ was dan ook minder radicaal dan het leek: ‘[De vakbeweging] zal bereid moeten zijn met de werkgevers en de overheid samen te werken, maar steeds als een partner die niet gemakkelijk is en die voor iedere concessie een prijs bedingt’.⁷⁷

73 Zie hierover in het algemeen: John P. Windmuller en C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Utrecht 1977² 2. dln.).

74 *Trouw* 29 oktober 1965: ‘Blik in de weekbladen’.

75 H. Hoefnagels, ‘Sociologie van de vakvereniging. Kritische opmerkingen bij G. Kuiper’s overzicht van het sociologisch onderzoek der vakorganisaties’, *Mens en Maatschappij. Tweemaandelijks tijdschrift voor de sociale wetenschappen* 41 (1966) 195-198, aldaar 197.

76 *Het Parool* 1 en 2 december 1965: ‘Situatie eind 1965 heel anders dan die van eind 1960. Vakbeweging lijdt nu niet meer aan een tekort aan strijdbaarheid’, en ‘Matig de lonen, maar verlang daarvoor een tegenprestatie’ [door H. Hoefnagels].

77 H. Hoefnagels, ‘Taak van de vakbeweging in de maatschappelijke orde’, in: *Verslagboek 33^e Limburgse Sociale Studieweek te Rolduc van 26 tot 28 juli 1964* (z.p. z.j.) 24-41, aldaar 37.

Massaal oprukken naar Den Haag?

In 1968 deed Hoefnagels opnieuw van zich spreken. In een rede ter herdenking van de honderdste geboortedag van mgr. Henri Poels (1868-1948), de architect van de sociale vrede in de Limburgse Mijnstreek, riep hij op tot een protestdemonstratie in Den Haag om de ernst van de gevolgen van de mijnsluitingen onder de aandacht te brengen:

Een protestdemonstratie niet alleen van de hele arbeidersbeweging, maar ook van de middenstand, de directies der ondernemingen, de wereldlijke en geestelijke autoriteiten van deze streek. [...] Ik denk aan een massaal oprukken naar Den Haag, om daar gedisciplineerd maar indrukwekkend, onze ongerustheid, ja, ook onze wrok, te demonstreren.⁷⁸

De rede bevatte een uitvoerige analyse van te verwachten problemen in de Mijnstreek, maar in de pers werd vooral aan deze oproep aandacht besteed.⁷⁹ Hij ondervond enige weerklank,⁸⁰ maar ook scherpe kritiek, met name van de kant van de voorzitter van de katholieke mijnwerkersbond Frans Dohmen. Onder het motto ‘maak mensen niet opstandig’ verzette die zich in felle bewoordingen tegen het door Hoefnagels geopperde plan om een massale demonstratie in Den Haag te organiseren.⁸¹ Beleidsbeïnvloeding kon beter aan Dohmen zelf worden overgelaten: ‘Ik wens mijn mensen niet te gebruiken door met hen de straat op te gaan, tenzij ik het zelf niet klaar krijg. Te demonstreren om iets, dat wij zelf in de eerste plaats moeten oplossen heeft geen zin’.⁸² Volgens Dohmen vertegenwoordigde Hoefnagels ‘een soort radicalisme, waardoor de zaak uit de hand kan lopen’.⁸³ Niettemin droeg Hoefnagels in zijn rede goede argumenten aan om een openbaar

78 *Idem*, Een blik in de toekomst in de geest van Poels [Rede uitgesproken bij Dr. Poelsherdenking te Heerlen op 16 februari 1968] (typoscript SHCL VAU 442).

79 *Limburgs Dagblad* 17 februari 1968: ‘Dr. Hoefnagels pleit voor “Mars op Den Haag”’; *Algemeen Handelsblad* 17 februari 1968: ‘Dr. Hoefnagels over Limburgse positie: Zo nodig protestmars naar Den Haag’; *De Tijd* 17 februari 1968: ‘Hoefnagels: Mars naar Den Haag. Limburg verkeert in noodsituatie’.

80 *Limburgs Dagblad* 19 februari 1968: ‘Sittards raadslid roept op tot massale Limburgse demonstratie in Den Haag’; 1 maart 1968: ‘Lezers schrijven. Werkloos’; 29 maart 1968: ‘Lezers schrijven. Veringa 1’; *De Telegraaf* 20 februari 1968: ‘Mijnwerkers willen naar Den Haag’; *De Tijd* 26 februari 1968: ‘PvdA wil meer industrie naar Zuid-Limburg’.

81 *Het Parool* 20 februari 1968: ‘Frans Dohmen: “Maak mensen niet opstandig”. Mijnbonden oneens met kritiek van pater Hoefnagels’.

82 *Limburgs Dagblad* 20 februari 1968: ‘Dohmen (NKMB) en Hubben (KVM) uiten felle kritiek. “Limburgse overheid faalt. Opvoering tempo herindustrialisatie enige oplossing”’.

83 *Limburgs Dagblad* 20 maart 1968: ‘Frans Dohmen waarschuwt: Limburgproblematiek mag geen politieke speelbal worden’.

protest te rechtvaardigen, die door hem in de loop van dat jaar in publicaties en lezingen verder werden uitgewerkt.⁸⁴ Hij stelde vast dat het voor de toekomst van de Mijnstreek niet voldoende was om de afgevloeide mijnwerkers van nieuw werk te voorzien. Het verlies aan arbeidsplaatsen werd niet gecompenseerd voor nieuwe generaties die de Limburgse arbeidsmarkt in de komende jaren zouden instromen. Het in de mijnsluitingsnota van Den Uyl uit 1965 beloofde ‘geen mijnsluitingen zonder vervangende werkgelegenheid’ werd door zijn opvolger De Block geïnterpreteerd als ‘vervangende werkgelegenheid voor het mijnpersoneel’, niet ‘voor de in de streek verloren arbeidsplaatsen’. Als er niet meer werkgelegenheid zou worden gecreëerd voorzag Hoefnagels een ‘dramatische ontwikkeling’, waaronder een bevolkingsafname, vooral door het wegtrekken van jongeren:

Ernstiger nog blijken de consequenties als men toeziet wie wegtrekken. Het zijn op de eerste plaats de jongeren en dat betekent veroudering van de bevolking; het zijn over het algemeen ook de meest actieve en energieke elementen en daarmee wordt de kwaliteit van het arbeidspotentieel aangetast; het zijn heel duidelijk in veel grotere proportie de gestudeerden en academisch gevormden, hetgeen niet anders dan negatief kan werken op het intellectuele en culturele klimaat van de streek.⁸⁵

De ‘eens zo bloeiende’ Mijnstreek zou daardoor ‘een onderontwikkeld gebied’ worden. Wat Hoefnagels hier voorzag is inderdaad werkelijkheid geworden, met name in de Oostelijke Mijnstreek, thans Parkstad Limburg. Daar zijn de sociale gevolgen van de mijnsluiting vijftig jaar later nog steeds zichtbaar in bevolkingskrimp, veroudering, en in diverse indicatoren van sociale achterstand, zoals een groot beroep op sociale uitkeringen en voorzieningen, een slechte gezondheids-toestand en een laag onderwijspeil. Door demografen wordt daarvoor onder meer als verklaring genoemd: de selectieve emigratie van kansrijke jongeren en hoger opgeleiden, waaronder ook kinderen uit voormalige mijnwerkersgezinnen.⁸⁶

84 *Limburgs Dagblad* 3 april 1968: ‘Teach-in over werkgelegenheid in Geleen’; 2 oktober 1968: ‘Dr Hoefnagels spreekt over herstructurering’; 9 oktober 1968: ‘Dr. H. Hoefnagels in spreekbeurt voor PPR: Limburg niet gebaat met alleen steunmaatregelen’; 2 december 1968: ‘Prof. Hoefnagels pleit opnieuw voor Mars op Den Haag. Limburg moet regering dwingen met verdragingsacties’; ‘Lezers schrijven. Mars op Den Haag’; *Het Vrije Volk* 5 december 1968: ‘Pater Hoefnagels slaat alarm. Limburg dreigt te verpauperen. Vaklieden en academici trekken naar het Westen’; *Trouw* 5 december 1968: ‘Ontwikkelingen in Limburg “dramatisch”. Prof. Hoefnagels en de mars op Den Haag’.

85 H. Hoefnagels, ‘De problemen van de Nederlandse mijnstreek’, *Streven* 21 (1968) 981-990, aldaar 986-987. Vgl. *Een blik in de toekomst in de geest van Poels*, 7-8.

86 Jan Latten en Sako Musterd (red.), *De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg* (Den Haag 2009) 73-76.

Sinds de sluiting van de mijnen zijn veel oorspronkelijke Parkstadbewoners in andere delen van het land terechtgekomen. Het betreft vooral personen in de generatie die na de mijnsluiting is geboren. Alles wijst erop dat het conform de voorspelling van Hoefnagels gaat om talentvolle personen die zijn weggetrokken voor betere werk- en opleidingsmogelijkheden.

Uitgaande van de situatie in de Mijnstreek signaleerde Hoefnagels nog een dimensie die sindsdien alleen maar actueler is geworden. Het Limburgse probleem kwam volgens hem niet alleen voort uit het onrendabel worden van de kolenwinning, maar had ook te maken met een meer algemene ontwikkeling in Nederland, namelijk dat alle perifere gebieden economisch in de problemen raakten. De randprovincies dreigden in het algemeen achter te blijven bij de welvaarts-groei in het Westen van het land.⁸⁷ Aan het eind van de jaren 1960 leidde dit verschijnsel in Oost-Groningen tot onrust, die door de communistische actieleider Fré Meis werd omgezet in acties ‘tegen de achterstelling van het Noorden’. De regionale krant *Nieuwsblad van het Noorden* had daarom bijzondere belangstelling voor de oproep van Hoefnagels en pleitte naar aanleiding daarvan voor een ‘verbond van de buitengewesten tegen de concentratie van Randstad Holland’.⁸⁸

Tot zo’n verbond is het niet gekomen en evenmin tot een massaal protest van Limburgers tegen de gevolgen van de mijnsluiting. Bewustwording dat die ernstig waren en dat er wel degelijk redenen waren voor protest ontstond in Limburg pas na de sluitingen, toen de oud-mijnwerkers erachter kwamen dat hun pensioenen wel erg laag waren en dat er onvoldoende zorg was voor de gevolgen van de beroepsziekte silicose. Op 18 september 1975 togen duizenden oud-mijnwerkers naar het Haagse Binnenhof om hun aanspraken op een beter pensioen kracht bij te zetten.⁸⁹ Actieleider was Hub Cobben van de categorale Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM), die daarmee Hoefnagels niet letterlijk navolgde, maar toch wel in diens geest handelde. Hoefnagels’ oproep uit 1968 was in 1975 nog niet vergeten, getuige een commentaar van het *Limburgs Dagblad* op de aankondiging van de mars door Hub Cobben:

87 Hoefnagels, ‘De problemen van de Nederlandse mijnstreek’, 988.

88 *Nieuwsblad van het Noorden* 19 maart 1968: ‘Eenheid van randgebieden’. Noordelijke kranten besteedden veel aandacht aan Hoefnagels’ oproep: *Leeuwarder Courant* 3 december 1968: Commentaar: Limburg; *Friese Koerier* 3 december 1968: ‘Hoefnagels wil actie. Limburgers voor protestmars naar Den Haag’; *Nieuwsblad van het Noorden* 3 december 1968: ‘Nader nieuws over de misdeelden van Noorden en Zuiden. Op naar Den Haag! Zegt Prof tegen Limburgers’.

89 Zie Erik Nijhof, ‘Omstreden erfenissen: het mijnwerkerspensioen en de silicose’, in: Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg: een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 568-599, aldaar 584-585.

Een mars die al jaren geleden is voorgesteld door pater Hoefnagels, maar toen door Frans Dohmen werd ontraden. Was het plan van de jezuïetenpater toen maar uitgevoerd, dan waren de gepensioneerden misschien op tijd geweest.⁹⁰

Statutenwijziging NVV (1969): open voor fusie⁹¹

Een rustige spreekkamer in een Limburgs klooster. Een kleine man met grijzend haar en levendige ogen, die zich met sporthemd en jack niet als geestelijke laat herkennen: pater dr H. Hoefnagels. Hij zat als enige ‘buitenstaander’ in een NVV-commissie, die [...] had te onderzoeken of de beginselparagrafen in de NVV-statuten moesten worden herzien.

Zo begint een interview met Hoefnagels in de congreskrant van het NVV voor het 25^e congres op 24 september 1969, waarop deze statutenwijziging werd besproken.⁹² Uit het interview blijkt dat Hoefnagels in deze commissie was benoemd naar aanleiding van zijn artikel ‘Nederland een sociaal paradijs?’. Het NVV had daarna contact met hem gelegd en hem tot lid van het Curatorium van het Wetenschappelijk en Scholingsinstituut van het NVV benoemd. Hij had ook deelgenomen aan studieconferenties en vormingsbijeenkomsten van het NVV.⁹³ Naar aanleiding van zijn recente benoeming tot hoogleraar had hij tevergeefs geprobeerd om tegelijk lid te worden van zowel de NVV-ambtenarenbond ABVA als de NKV-bond KABO. Daaruit bleek wel dat Hoefnagels het onderscheid tussen ‘katholieke’ en ‘algemene’ bonden achterhaald vond. De opvatting dat ‘de confessionele vakbeweging [...] gedoemd is te verdwijnen’ had hij overigens al eerder verkondigd, mede op grond van ontwikkelingen in Frankrijk en Duitsland.⁹⁴

Hoewel Hoefnagels zich in dit interview ‘niet zonder meer enthousiast’ toonde over de herziening, benadrukte hij dat de nieuwe statuten ‘bij een eventu-

90 Limburgs Dagblad 25 maart 1975: ‘Commentaar: Waardig’.

91 Vgl. De Tijd 13 september 1969: ‘Open voor fusie. NVV erkent betekenis van religie voor vakbeweging’.

92 ‘Pater Hoefnagels: “Dit kunnen statuten zijn van één enkele vakbeweging”’, in: Congreskrant 25e congres NVV, 24-09-1969 [aangetroffen in IISG, Collectie Igor Cornelissen, inv.nr. 84]. De statutenwijziging werd na behandeling op dit congres in 1969 door een buitengewoon congres in 1971 vastgesteld. Zie Ernest Hueting, Frits de Jong Edz., Rob Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981* (Amsterdam 1983) 346-348.

93 Zie onder meer Het Vrije Volk 16 november 1968: ‘Studieconferentie van NVV over vakbeweging nu en in de toekomst’.

94 Hoefnagels, ‘Sociologie van de vakvereniging’, 196-197. Zie ook Amigoe di Curaçao 19 november 1964: ‘Prof. Hoefnagels voor bedrijfsapostolaat’ [in Den Haag over ‘Tien jaar na het mandement der bisschoppen’]; ‘Hij zag voorts een logische ontwikkeling naar een enkele vakorganisatie, zij het niet binnenkort’.

ele fusie met andere centrales nauwelijks gewijzigd hoeven te worden. Dit zouden ook de statuten kunnen zijn van één enkele vakbeweging'. In de berichtgeving in de pers werd vooral aan dit aspect aandacht besteed.⁹⁵ Ook NVV-voorzitter André Kloos plaatste de statutenwijziging in dit kader.⁹⁶ In de oude statuten van het NVV was het geloof als organisatieprincipe nadrukkelijk verworpen en dat werd nu vervangen door meer algemene beginselen. Bij de fusie tussen NVV en NKV in 1976 konden die inderdaad integraal worden overgenomen.⁹⁷ Dat het Hoefnagels ernst was blijkt onder meer uit een pleidooi voor 'één grote vakbond' op een NKV-bijeenkomst in Bleijerheide over de toekomst van de vakbeweging in 1970,⁹⁸ en in een reeks artikelen in het NKV-blad *Ruim Zicht* onder de noemer 'maatschappijkritiek' in 1972.⁹⁹ Daarin ging hij ook in op de vraag of er toekomst was voor het NKV als zelfstandig katholieke vakverbond. Moet het NKV 'een vakorganisatie met een eigen gezicht blijven, of moet het meedoen aan een ontwikkeling die tenslotte tot één enkele centrale voert?' Volgens Hoefnagels leverde het katholieke geloof 'geen maatschappijvisie, die tot een andere opzet van de vak-actie voert dan die van niet-katholieken'. Er was daarom 'principiële geen noodzaak van een katholieke vakorganisatie'.¹⁰⁰

Hoefnagels maakte deel uit van een bredere stroming in het NKV die de confessionele grondslag van het NKV ter discussie stelde, overigens onder luid protest van NKMB-voorzitter Frans Dohmen.¹⁰¹ Het NKV ontpopte zich als de meest uitgesproken voorstander van verdergaande samenwerking tussen de drie grootste vakcentrales en besloot in 1970 te gaan streven naar een federatie met het NVV en het CNV. In 1974 bleek dit alleen mogelijk met het NVV. Per 1 januari 1976 leidde dit tot de vorming van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) van NKV en NVV, zonder het CNV. De eigenlijke fusie van zowel de deelnemende bonden als de federaties was in 1981 voltooid.¹⁰² De totstandkoming van deze

95 Zie daarover de vrijwel gelijklopende berichtgeving met nadruk op de rol van Hoefnagels als 'buitenstaander' op 13 september 1969 in *Algemeen Handelsblad*, *De Tijd*, *de Volkskrant*, *Het Vrije Volk*, *Leeuwarder Courant*, *Nederlands Dagblad*.

96 Hueting e.a., *Naar groter eenheid*, 364.

97 *Ibidem*, 348.

98 *Limburgs Dagblad* 2 maart 1970: 'Pater Hoefnagels op bijeenkomst NKV. Nieuw pleidooi voor één grote vakbond'.

99 Een deel daarvan werd in bewerkte vorm uitgegeven in boekvorm: H. Hoefnagels, *Mijn, dijn en samsam. Opstellen over eigendomsorde, inkomensverdeling en werkgelegenheid* (Nijmegen 1976). Hoefnagels schreef deze artikelen als lid van de Werkgroep voor een maatschappijkritische vakbeweging, die aanvankelijk bij het NKV (o.a. in het NKV-blad *Ruim Zicht*) meer ruimte kreeg dan bij het NVV. Zie Hueting e.a., *Naar groter eenheid*, 358.

100 H. Hoefnagels, "'Niet het geloof bracht me tot maatschappijkritiek'", *Ruim Zicht* 21/23 (11 december 1972).

101 Hueting e.a., *Naar groter eenheid*, 363.

102 *Ibidem*, 367-381, 391-392.

fusie is niet goed denkbaar zonder de discussies in het NKV over de confessionele grondslag, waaraan ook Hoefnagels als priester en invloedrijk vakbondssocioloog een bijdrage had geleverd.

Rondom de Rotterdamse havenstaking 1970

Terugblikkend op zijn wending naar een ‘maatschappijkritisch’ standpunt omstreeks 1970 verwees Hoefnagels allereerst naar de ‘kritische studenten’ onder zijn Nijmeegse gehoor, die hem ertoe aanzetten ‘zich steeds meer in Marx te verdiepen’.¹⁰³ Maar pas de Rotterdamse havenstaking van 1970 bracht hem in eigen woorden helderheid:

Rond de Rotterdamse havenstaking vroeg een journalist van *De Tijd* me om een interview. Ik heb die man toen als praatpaal gebruikt om mijn ideeën duidelijk te krijgen. Na vier uur, ’s nachts om 12 uur, wist ik het. Ik kwam uit op de tegenspraken in onze maatschappij. De arbeiders en vakbonden kregen tijdens de staking steeds het verwijt dat ze hun verantwoordelijkheid moesten tonen, terwijl de maatschappij tegelijkertijd bezig was om de verantwoordelijkheid van deze mensen weg te nemen. Toen kreeg ik na een lezing te horen: de marxistische visie van Hoefnagels. Ik dacht: verrek, ik ben bij Marx terecht gekomen!¹⁰⁴

Ook in zijn Antwerpse afscheidsrede verwijst hij naar de havenstaking als een keerpunt in zijn denken.¹⁰⁵ Het moment van zijn ‘bekering’, ‘gelijk Paulus op weg naar Damascus’, kon hij precies plaatsen:

Bij de Rotterdamse havenstakingen kwam er een huisvrouw voor de tv en die zei dat de strijd ging om het brood van haar kinderen. Toen dacht ik: nou, nou niet overdrijven, je hebt nog een heel redelijk loon, al zou het beter kunnen. Maar ineens beseftte ik dat die vrouw gelijk had. Ze had haar hele leven vol-

103 Termeer, “Ik ben een randfiguur gebleven”, 24.

104 *Ibidem*.

105 H. Hoefnagels, ‘Wat is maatschappelijk geëngageerde sociologie wetenschappelijk waard?’, in: *idem, Wetenschap en de bedreigde menselijke toekomst. Een onorthodoxe inleiding in de wetenschapsleer* (Baarn 1989) 125-154, aldaar 142. Daarin herhaalt hij zijn afwijzende oordeel over de staking (‘hier werden loonsverhogingen afgedwongen zonder enige zorg voor arbeiders elders’), en dat de oorzaak daarvan in het maatschappelijk bestel ligt (dat ‘het verantwoordelijkheidsbesef dat zij bij loononderhandelingen vraagt, systematisch ondermijnt door de mensen tot onbedachtzaam koopgedrag te verleiden’).

Havenstaking Rotterdam; stakers bij de scheepswerf Wilton-Fijenoord, september 1970. Beeldbank Nationaal Archief, foto Eric Koch/Anefo.

gepropt met onnodige consumptiegoederen, aangeprezen om niet te zeggen opgedrongen door de reclame en daardoor kwam ze inderdaad tekort voor het meest wezenlijke, het dagelijks brood.¹⁰⁶

De ‘wilde’ havenstaking van 1970 ontstond uit onvrede over het beleid van de officiële vakbonden en duurde van 28 augustus tot 15 september 1970.¹⁰⁷ De staking wordt algemeen gezien als een keerpunt in de Nederlandse arbeidsverhoudingen,

106 De Stem 7 december 1975: ‘Nijmeegse hoogleraar Hoefnagels: echt Christendom en echt Marxisme hebben veel gemeen’. Hetzelfde ‘bekeringsverhaal’ in: John Roozen, ‘Professor Harry Hoefnagels: neo-marxist, maar ook ouderwetse Jezuïet’, knipsel van onbekende krant 5 juli 1975 in RU, universiteitsarchief, dossier oud hgl 0783.

107 Vgl. Sjaak van der Velden (red.) e.a., *Kranen over de wal. De grote Rotterdamse metaal- en havenstaking van 1970* (Amsterdam 2005).

Demonstratie van stakende havenarbeiders, met spandoek van de maoïstische vakbond Arbeidersmacht; Coolsingel, Rotterdam, 2 september 1970. Beeldbank Nationaal Archief, foto Eric Koch/Anefo.

omdat de ‘officiële’ bonden zich realiseerden dat zij meer dan voorheen zelf het initiatief moesten nemen. In de jaren 1970 leidde dit tot een veel strijdbaarder houding en tal van door de vakbonden zelf georganiseerde of ondersteunde acties.¹⁰⁸

Het interview met Hoefnagels in *De Tijd* begint, zoals te verwachten, met een verwijzing naar de commotie rondom zijn artikel in 1962 (*De Tijd* spreekt zelfs van ‘een haast nationale rel’).¹⁰⁹ De vraag is ‘hoe denkt de man die acht jaar geleden om de oren werd geslagen omdat hij beweerde dat de vakbeweging militanter moest optreden, over de golf van arbeidsonrust die over Nederland gaat? [...] Zijn de vakverenigingen, nu ze in de havens het contact met de arbeiders verloren hebben, weer in gebreke?’ In het licht van zijn eerdere kritiek op de weinig strijdbare rol van de vakbeweging is het antwoord van Hoefnagels nogal dubbelzinnig. De gestelde looneisen zijn in feite ‘onverantwoord’ en ‘irrationeel’, maar omdat de maatschappij zelf ‘irrationeel’ is, zijn ze onvermijdelijk en kan de stakers niets worden verweten:

108 Vgl. onder meer W. Albeda en W.J. Dercksen, *Arbeidsverhoudingen in Nederland* (Alphen aan de Rijn 1994⁵) 220-227.

109 *De Tijd* 12 september 197: ‘Prof. Hoefnagels S.J. over arbeidsonlusten. Onze maatschappij roept onverantwoordelijkheid op. Pleidooi voor fundamentele maatschappijkritiek’.

In Rotterdam speelt niet meer de gerechtvaardigheid van de looneisen een rol en evenmin de waarde van de arbeidsprestatie. [...] Bij het zoeken naar een nieuw machtsevenwicht zal er een afkoopsom uitkomen in de vorm van een loonsverhoging. Zo wordt de arbeider ‘gekocht’. De tendens van dit maatschappelijk systeem is dat men alleen aan zijn trekken komt, wanneer men zich onverantwoordelijk gedraagt. Wie durft met dit gegeven op de achtergrond de arbeiders nog een onverantwoordelijke houding te verwijten?

Mede naar aanleiding van dit interview werd Hoefnagels door vakbondsveteraan Leen van Os gevraagd om toe te treden tot een ‘commissie van goede diensten’ om in Rotterdam te bemiddelen tussen de stakers, de vakbonden en de werkgevers. Van Os was vlak na de oorlog betrokken geweest bij de oprichting van het radicale Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVB), een afsplitsing van de met de CPN verbonden Eenheidsvakcentrale EVC met een vrije grote aanhang onder de Rotterdamse havenarbeiders,¹¹⁰ maar was daar in 1969 met een knallende ruzie uitgezet. Het was dan ook niet zo’n wonder dat het initiatief op een massale stakersvergadering op 14 september 1970 geen steun kreeg: ‘Van Os werd weggehoond, evenals zijn professorale steun, pater Hoefnagels, aan wie de stakers “geen boodschap hadden”’, aldus het *Algemeen Handelsblad*.¹¹¹

Loonstrijd en maatschappijkritiek

Hoefnagels’ kritiek op de geleide loonpolitiek was vooral gebaseerd op sociaal-psychologische, niet zozeer op economische argumenten. De voorstanders van een geleide loonpolitiek, die veelal van sociaaldemocratische huize waren (zoals de eerste directeur van het Centraal Planbureau en PvdA-coryfee Jan Tinbergen), werd een technocratische blik op de loonverhoudingen verweten.¹¹² Dat de vak-

110 Zie over de oprichting van de OVB: Harmsen en Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 293.

111 *Algemeen Handelsblad* 18 september 1970: ‘Overzicht havenstaking’. Zie ook *De Waarheid* 14 september 1970: ‘Stampvolle vergadering in Odeon. Havenarbeiders zetten actie voort’: ‘In de discussie poogde zich ook nog figuren te mengen als de destijds na veel herrie uit de OVB verdwenen Van Os en de hem bewierokende “socioloog” Hoefnagels. Hun uitlatingen lokten afkeurend boe-geroep uit’; *Het Vrije Volk* 14 september 1970: ‘Van Os uitgejoeld in stampvolle vergadering’: ‘Tijdens de massabijeenkomst werd Leen van Os, oud-stakingsleider van het OVB, met gejoel en gefluit begroet. [...] De verklaring van professor Hoefnagels was voor Paul Brehm [OVV] aanleiding om geëmotioneerd naar het spreekgestoelte te rennen. “Ze willen ons een leider opdringen”, zei hij [...]’.

112 Specifiek over Tinbergen: Hoefnagels, ‘Loonpolitieke crisis’, 223. Het punt werd herhaald in een Franse publicatie over dit onderwerp: *idem*, ‘Une politique des salaires’, 87, noot 4: ‘On a tendance en Hollande à identifier les méthodes mathématiques de l’école du professeur Tinbergen avec la science économique tout court. La passivité du monde ouvrier pouvait d’ailleurs dispenser les économistes

bondstop daarin was meegegaan had geleid tot vervreemding van de achterban, die tot uiting kwam in ‘wilde’ stakingen en die uiteindelijk tot verzwakking van de vakbeweging zou leiden als die niet in staat zou worden gesteld om in vrijheid te onderhandelen over de arbeidsvoorwaarden. Dit standpunt werd in de jaren 1970 door Hoefnagels niet verlaten, maar hij vond dat er nu voor het algemene belang wel centrale afspraken over loonmatiging nodig waren, zij het met nadere regelingen over inkomensnivellering en de overheidsbestedingen aan sociale voorzieningen.¹¹³ Door looneisen te stellen doen de arbeiders, vond Hoefnagels nu, in feite mee aan de door het kapitalisme gecreëerde consumptiemaatschappij. Door deze looneisen over te nemen zonder met andere groepen rekening te houden ging de vakbeweging, aldus Hoefnagels, ‘zeer onverantwoordelijk te werk’.¹¹⁴ Maar, zo stelde hij, zolang de kapitaalvorming in particuliere handen blijft, zullen centrale afspraken over loonmatiging en herverdeling voor de werknemers niet zonder meer acceptabel zijn. De vakcentrales komen daardoor in een moeilijk parket:

De leiding der vakbeweging [...] weet dat een zekere matiging bij de looneisen van afzonderlijke arbeidersgroepen nodig is ter verzekering van het gezamenlijke belang van de arbeiders op langere termijn. Zij kan echter haar medewerking aan een daarop gerichte politiek slechts binnen zeer enge grenzen geven, omdat zij de grootste moeilijkheden heeft om haar aanhang mee te krijgen. De ervaringen van de laatste jaren hebben geleerd, dat men wilde stakingen en loongolven, die zich buiten elke controle voltrekken, riskeert, als men afspraken maakt, die terughouding bij de loononderhandelingen impliceren.¹¹⁵

Om zich niet van de achterban te vervreemden zijn de vakcentrales ‘steeds minder in staat in het centrale overleg datgene overeen te komen wat noodzakelijk zou zijn’. De oplossing uit dit dilemma is een radicale verandering van de inrichting van de maatschappij door wijziging van de eigendomsverhoudingen. In de huidige maatschappij is de vakbeweging ter wille van de werkgelegenheid gedwongen

hollandais d’escompter dans leurs raisonnements les obstacles sociaux, dont leurs collègues français ont toujours été forcés de tenir compte’.

- 113 *Idem*, ‘Het probleem van de radicalisering van de vakbeweging’, in: *De toekomst staat op het spel. Beschouwingen over het problematische karakter van de huidige maatschappij* (Antwerpen/Amsterdam 1975) 82-109.
- 114 *Het Parool* 10 november 1970: ‘Socioloog Hoefnagels over positie van vakbeweging: “Arbeiders willen over ‘t algemeen geen risico meer lopen”’.
- 115 Hoefnagels, ‘Het probleem van de radicalisering van de vakbeweging’, 85. Dezelfde soort redenering in *idem*, *Ons maatschappelijk bestel bedreigt zijn eigen toekomst*, 22 en in interviews in *Haagse Post* 26 april 1975: ‘Prof. dr. Harry Hoefnagels SJ: “Een maatschappij die op winst berust kan de werkloosheid niet oplossen”’ en *Elseviers Magazine* 25 oktober 1975: ‘Gesprekken met prof. dr. H. Hoefnagels en prof. dr. H. van den Doel. Einde van biefstuk-socialisme’.

rekening te houden met de kapitaalbelangen en concessies te doen aan de kapitaalverschaffers. Zonder streven naar een fundamentele wijziging in de eigendomsverhoudingen leidt loonstrijd er slechts toe 'dat de massa der werkenden nog sterker met hun belangen aan het bestaande maatschappelijk bestel gebonden raakt'.¹¹⁶

Op de keper beschouwd wijken Hoefnagels' opvattingen over wat economisch haalbaar en wenselijk is niet fundamenteel af van die van Tinbergen en andere sociaaldemocratische economen (zoals de toenmalige premier Joop den Uyl). Het verschil is dat die overheidsingrijpen in de lonen noodzakelijk achtten om de gestelde doelen te bereiken.¹¹⁷ Volgens Tinbergen was dit een onderdeel van een centrale economische sturing die de Nederlandse samenleving steeds minder kapitalistisch zou maken.¹¹⁸ Ook daarin ging Hoefnagels niet mee, maar zijn ideeën over de weg naar een 'niet-meer-kapitalistische maatschappij' zijn niet echt afwijkend. Een eerste stap zou volgens hem kunnen zijn dat de groei van het kapitaalvermogen meer ten goede komt van de werknemers door spreiding van het aandelenbezit, bijvoorbeeld in de vorm van 'vermogensaanwasdeling': 'Voor de werknemers zal aanspraak gemaakt moeten worden op een deel van het maatschappelijk kapitaal dat jaarlijks vervangen wordt'.¹¹⁹ Zo'n 'vermogensaanwasdeling' werd ook door het toenmalige kabinet Den Uyl voorgesteld. Het 'volkskapitalisme' dat hiervan het resultaat zou zijn, was weliswaar nog geen socialisme, maar volgens Hoefnagels wel een stap in de goede richting. Niettemin blijft het 'een wantoestand dat het maatschappelijk kapitaal, dat door de arbeid van de beroepsbevolking voortdurend vernieuwd wordt, in handen blijft van een kleine groep, die ooit in het verleden de eigendomsrechten ervan verworven heeft'.¹²⁰

Eén van de aanknopingspunten 'voor het streven naar de hervorming van de eigendomsorde' zag Hoefnagels in de bedrijfsbezettingen die in deze jaren 'een gewoon verschijnsel in het industriële leven' waren geworden. *De facto of de*

116 Hoefnagels, *Mijn, dijn en samsam*, 13.

117 J. Tinbergen, 'Optimale loonpolitiek', *Socialisme en Democratie. Maandblad van de Partij van de Arbeid* 19 (1962) 352-357; J. van den Doel, C. de Galan en J. Tinbergen, 'Pleidooi voor een geleide loonpolitiek', *Economisch-Statistische Berichten* 17 maart en 1 september 1976.

118 Vgl. Jan Tinbergen, 'Het loondebat in de jaren dertig', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 7 (1981) 43-47 in reactie op Ad Knotter, 'Sociaal-demokratische opvattingen van loon en loonstrijd in Nederland (1918-1940)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 6 (1980) 3-44.

119 Hoefnagels, *Mijn, dijn en samsam*, 21-25. Hoefnagels had al eerder gepleit voor een vorm van vermogensaanwasdeling: *Het Parool* 9 februari 1962: 'Pater Hoefnagels bij Politeia: Bezitsspreiding zal de arbeiders meer zekerheid geven'; 7 augustus: 'Pater Hoefnagels S.J.: Met aandelenplan nu snel beginnen. Bonden moeten zo nodig met machtsmiddelen de zaak op gang brengen'; 2 september 1964: 'Pater dr. H..J.M. Hoefnagels S.J.: Met vermogensaanwasdeling eerst op kleine schaal experimenteren'; *De Tijd* 22 en 23 september 1964: 'Vermogensaanwasdeling. Door pater dr. H. Hoefnagels S.J.'.

120 Hoefnagels, *Mijn, dijn en samsam*, 26.

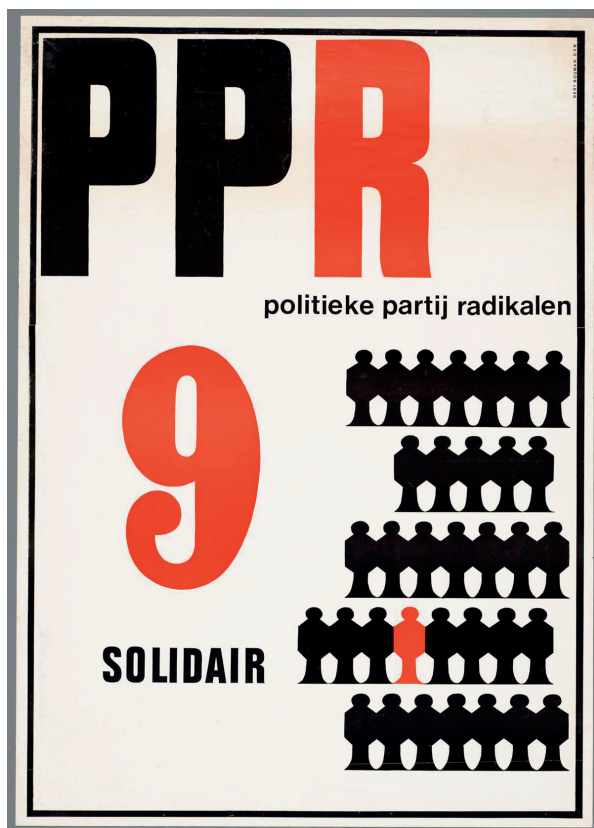
Werknemers houden ENKA-Breda bezet, 19 september 1972. De bedrijfsbezetting was in de jaren 1970 een geducht wapen in de vakbondstrijd. Beeldbank National Archief, fotograaf Hans Peters/ Anefo.

jure erkenning van het recht op bedrijfsbezetting betekende ‘de erkenning dat het bedrijf ook van de werknemers is, dat zij er rechten op kunnen doen gelden. Daarmee wordt het eigendom van de aandeelhouders niet ontkend, maar eigendomsrecht wordt niet meer beschouwd als rechtgevend om met eigendom maar te doen wat men wil’.¹²¹ Op de legendarische bezetting van de ENKA-fabriek te Breda in 1972 was in Nederland een golf van bedrijfsbezettingen gevolgd.¹²² Al enige tijd daarvóór, in 1970, had Hoefnagels voorspeld dat de bezettingen van universiteitsgebouwen door studenten (zoals die van het Amsterdamse Maagdenhuis in 1969) navolging zouden vinden in de industrie: ‘De studenten achten de universiteit het gemeenschappelijk eigendom van ieder die ermee te maken heeft. Bij de onderneming zal men die ook gaan zien als het gemeenschappelijk eigendom van allen die ermee verbonden zijn’.¹²³ Het is mogelijk dat sommige bezetters van de

121 *Ibidem*, 26-30.

122 Vgl. J.C. Visser, *Bedrijfsbezetting. Het verleden van een nieuw actiemiddel. Een historisch comparatief onderzoek naar de bedrijfsbezetting als industrieel actiemiddel 1873-1983, in het bijzonder in Italië, 1920, Frankrijk, 1936-37, en Nederland, 1965-83* (Amsterdam 1986) i.h.b. 217-280.

123 *Ruim Zicht* 12 januari 1970: ‘Prof. Hoefnagels S.J.: Directies houden nu de bedrijven bezet. Studente-nacties werken door bij de arbeiders’, met vrij veel weerklank in de pers: *De Tijd* 12 januari 1970: ‘Prof. Hoefnagels: Acties van studenten beïnvloeden arbeiders’; *Het Parool* 13 januari 1970: ‘Prof. Hoefnagels

Verkiezingsaffiche Politieke Partij Radikalen, waarmee Hoefnagels affiniteit had. Collectie KDC.

tientallen bedrijven in de jaren 1970 en 1980 zo dachten, maar in de praktijk was bedrijfsbezetting toch vooral een actiemiddel om bedrijfssluiting te voorkomen en werkgelegenheid te behouden. Een wijziging in de eigendomsverhoudingen werd nergens nagestreefd.¹²⁴ Hoefnagels mag de bezettingsgolf correct hebben voorspeld, zijn suggestie dat die een verandering in de eigendomsorde aankondigde was voorbarig.

In 1972 vond Hoefnagels zijn veelbesproken artikel uit 1961 niet meer maatschappijkritisch genoeg: 'Mijn artikel "Nederland een sociaal paradijs", dat door zijn kritisch geluid tien jaar geleden zoveel stof deed opwaaien, ging nog uit van de veronderstelling, dat de grondslagen van onze maatschappij geen verandering

na studentenacties: Ook de bedrijven zullen steeds meer bezet worden'; *Limburgs Dagblad* 13 januari 1970: 'Prof. Hoefnagels in Ruim Zicht: Acties studenten hebben invloed op arbeiders'; *Trouw* 13 januari 1970: 'Prof. dr. Hoefnagels voorspelt: Ook arbeiders gaan over tot bezetting'; *Algemeen Handelsblad* 14 januari 1970: 'Prof. Hoefnagels: Studentenbezettingen als voorbeeld voor arbeiders'.

124 Uitvoerig daarover Visser, *Bedrijfsbezetting*.

behoefden. Het was nog niet maatschappijkritisch in eigenlijke zin; de kritiek bleef binnen het kader van de bestaande maatschappelijke orde'.¹²⁵ Zijn nieuw verworven inzichten waren aanleiding de derde druk van zijn veelgebruikte *Een eeuw sociale problematiek* (oorspronkelijk 1957) in 1974 van een nieuw voorwoord te voorzien.¹²⁶ Anders dan in dit boek was het volgens hem 'niet meer mogelijk [...] zonder meer te vertrouwen dat ook zonder principiële aantasting van het kapitalistische karakter van onze maatschappij, goede sociale verhoudingen verwerkelijkt zullen worden'. De ontwikkeling van het socialisme en de vakbonden tot bewegingen die arbeidersbelangen trachten te behartigen binnen de bestaande orde was minder gelukkig geweest dan in *Een eeuw sociale problematiek* werd gesuggereerd. Daardoor was het lot van de arbeiders afhankelijk geworden van het goed functioneren van het bestaande maatschappelijk stelsel en was het streven naar een andere maatschappij ontkracht.¹²⁷

Conclusie

In zijn overlijdensbericht werd gememoreerd dat Hoefnagels zich als priester van de Sociëteit van Jezus en als geëngageerd socioloog inzette voor rechtvaardige arbeidsverhoudingen en voor gezamenlijk verantwoordelijkheid voor het behoud van de natuur en de leefbaarheid van de aarde. Vanaf het begin van zijn werkzame leven heeft Hoefnagels bewust gestreefd naar een rol in de samenleving. Hij deed dat met interventies in debatten en praktijken op tal van terreinen. In dit artikel is aandacht besteed aan zijn opvattingen over de arbeidsverhoudingen in Nederland en van de wijze waarop hij getracht heeft daar invloed op uit te oefenen. Bij al zijn kritische en controversiële standpunten bleef hij echter een overtuigd katholiek en een trouw lid van de jezuïetenorde. Dat lidmaatschap zorgde voor een opmerkelijke internationale oriëntatie. In de jaren 1960 lag de invloed van de Franse christelijke vakbeweging CFTC (later CFTD) ten grondslag aan zijn spraakmakende artikel over de houding van de Nederlandse vakbonden ten tijde van de geleide loonpolitiek en later ook aan zijn pleidooien voor een ongedeelde, niet-confessionele vakbeweging.

125 Hoefnagels, *Ons maatschappelijk bestel bedreigt zijn eigen toekomst*, 7. Zie voor zijn opvattingen over een maatschappijhervormende strategie van de vakbeweging ook: idem, 'De sociale betekenis van vakbeweging' [Lezing gehouden voor het Ned. Hist. Genootschap, 20-10-1972], *Streven* 26 (1973) 428-439.

126 Idem, *Een eeuw sociale problematiek* (3^e druk 1^e oplage 1974; 2^e oplage 1977) 'Voorwoord bij de derde druk'.

127 *Ibidem*, XVIII, XXI-XXIII.

Wat blijft er in retrospectief over van zijn opvattingen over de loonstrijd en de vakbeweging? Ik vind dat die in aangepaste vorm wel degelijk actualiteitswaarde hebben. In deze tijd, waarin zelfs de Nederlandsche Bank en de Rabobank kritiek hebben op de ‘loonmatigingsverslaving’, onder meer omdat de daling van het aandeel van de looninkomens in het nationaal inkomen ten koste gaat van een evenwichtige economische ontwikkeling,¹²⁸ heeft zijn pleidooi voor een strijdbare vakbeweging nieuwe betekenis gekregen. Oud-student Raf Janssen, die gedurende zijn werkzame leven actief is geweest op het gebied van armoedebestrijding en daarmee verwante maatschappelijke kwesties,¹²⁹ noemt Hoefnagels’ ‘leer van het sociale’ nog steeds relevant voor (de kritiek op) het huidige beleid van sociale participatie, waarin wordt voorbijgegaan aan de maatschappelijke oorzaken van sociale problemen.¹³⁰

Rest de vraag hoe ‘Limburgs’ Harry Hoefnagels eigenlijk was en welke rol zijn Limburgse afkomst in zijn leven heeft gespeeld. Hij verwees zelf naar zijn jeugd in de mijnwerkersgemeente Kerkrade, waardoor hij zich bewust werd van de ‘sociale problematiek’. Zijn belangstelling voor sociale vraagstukken en de sociologie werd daar geboren. Zijn bemoeienis met de herstructureringsproblematiek en zijn activiteiten voor het retraitehuis Sint-Ignatius in Spaubeek aan het eind van de jaren 1960 getuigen van een blijvende betrokkenheid bij de Mijnstreek. Ik zie echter ook een relatie tussen zijn Limburgse herkomst en zijn internationale oriëntatie. Voor een katholieke Limburgse jongen die goed kon leren was intrede in de studieuze jezuïetenorde een logische stap. Studeren aan de katholieke universiteit van Leuven was voor Limburgers niet ongewoon. Via Leuven was een studie in Parijs mogelijk. Zijn relaties in de jezuïetenorde leidden tot tal van internationale contacten en activiteiten. Zo bezien kon hij juist dankzij zijn Limburgse achtergrond kosmopoliet worden.

128 Rabobank Directoraat Kennis en Economisch Onderzoek (Hans Stegeman en Ruth van de Belt), *De loonmatigingsverslaving. Tijd om af te kicken?* (Utrecht 2012); Maarten Schinkel, ‘Bedrijven hebben teveel geld, werknemers juist te weinig. DNB-baas Klaas Knot pleit voor loonstijging om het hoge spaaroverschot te beperken en dus de bestedingen te vergroten. Zijn betoog snijdt hout’, *NRC Handelsblad* 27 januari 2016.

129 Zie zijn Wikipediapagina, met daarop een lijst van zijn publicaties.

130 Mededeling van Raf Janssen, 19 maart 2019, onder verwijzing naar Hoefnagels, ‘Het onbekende sociale’.

Het Berchmanianum te Nijmegen, voorheen opleidingsinstituut van de paters jezùieten, waar Hoefnagels jarenlang gedoceerd heeft. Tegenwoordig academiegebouw van de Radboud Universiteit.

Manuel Stoffers

**WIELRENNEN IN LIMBURG IN DE EERSTE
HELF VAN DE TWINTIGSTE EEUW. EEN
'VOLKSSPORT' TUSSEN RIJK, PROVINCIE
EN LOKAAL INITIATIEF**

Abstract

Limburg, the southern-most province of the Netherlands, prides itself in being more devoted to cycling as a sport than any other Dutch province, surpassed perhaps only by Noord-Brabant. And indeed, earlier research has shown that a remarkably high number of road races were organised in Limburg since the 1950s. This paper traces the beginning of the provincial enthusiasm for road racing back to the 1930s, when the provincial government, despite the national ban on road racing, increasingly allowed races on provincial and local roads. Using sources from provincial and local archives and historic newspapers, the paper investigates the character and origins of the accommodating provincial road racing regime. In the end, the presence of hills, the internationalisation of competitive cycling, the established tourist trade in the region, the strong concentration of workers in the Limburgian mining districts, and the economic crisis of the 1930s all come together in explaining the rise of Limburg as a road cycling region. During the war, road racing did not decline: the new regime in The Hague at least partly spoke in favour of road racing, while the provincial government came to be led by NSB frontman Max de Marchant et d'Ansembourg, who had organised cycling races in the 1930s himself. The paper thus traces the first instance of Limburg's favourable provincial policies towards cycling as sport and leisure activity, which established a tradition that lasts until today.

Inleiding

Limburg, en dan vooral Zuid-Limburg, heeft een naam hoog te houden als wielersregio. Aangetrokken door de heuvels bezoeken veel wielersliefhebbers de regio om hun krachten te beproeven op de Cauberg, de Keutenberg, de 'Dode Man' en talloze andere hellingen van een voor Nederland ongekeerde lengte en steilte. Volgens gegevens van NOC*NSF behoort het percentage van de Limburgse bevolking dat lid is van een wielervereniging tot de provinciale top drie van Nederland.¹ En dan is er nog een ander opvallend gegeven, een gegeven waar het in deze bijdrage om draait: het groot aantal in het oog springende wielerswedstrijden dat de provincie van oudsher organiseert.

1 Na Flevoland en Friesland. Met dank aan Sofie Korbee van NOC*NSF voor de verstrekte gegevens, en NFTU en KNWU voor de toestemming om deze gegevens in te zien.

Zo is de Amstel Gold Race, die sinds 1966 wordt verreden en een groot deel van zijn status dankt aan de zware finale in de Limburgse heuvels, de enige Nederlandse wielerklassieker van internationale allure.² Het overgrote deel van de nationale kampioenschappen wielrennen op de weg voor profs wordt sinds de jaren 1930 in Zuid-Limburg verreden.³ En van de acht keer dat Nederland het wereldkampioenschap wielrennen op de weg organiseerde, vond dat toernooi zes keer in Zuid-Limburg plaats. Sinds de Tweede Wereldoorlog heeft Zuid-Limburg het wereldkampioenschap zelfs vaker gehuisvest dan enige andere regio in de wereld.⁴ Historisch-geografisch onderzoek naar het totaal aantal profwedstrijden dat tussen 1954 en 1995 in de verschillende delen van ons land werd georganiseerd bevestigt dit beeld van Limburg als regio van wielervedstrijden.⁵ Uit die gegevens blijkt dat vooral in de jaren '50 en '60 Limburg ná Noord-Brabant de provincie was waar de meeste profwedstrijden werden georganiseerd. Meer dan 50 procent van alle Nederlandse profwielervedstrijden vonden toen in een van deze twee provincies plaats. Dat het aantal wegwedstrijden in Limburg relatief hoog lag, werd begin jaren 1950 zelfs in de Tweede kamer gememoreerd.⁶ Al in 1948 karakteriseerde de ambitieuze en succesvolle Tour- en Wielierclub Maastricht – rond 1950 een aantal malen clubkampioen van Nederland – het wielrennen als ‘deze zoo specifiek zijnde Zuiderlijke [sic] sport’.⁷

Deze bijdrage zet nog een stap verder terug in de tijd en onderzoekt het ontstaan van het Limburgse wegwedstrijdregime vanaf de jaren 1920 tot het eind van de Tweede Wereldoorlog. Ik spreek van een ‘regime’ omdat wegwedstrijden in Nederland sinds 1905 bij wet verboden waren en het verlenen van een ontheffing op dat verbod een kwestie van bestuur en beleid was. In het spanningsveld tussen de restrictieve nationale regelgeving en veelvuldige lokale wielierinitiatieven koos het Limburgse provinciebestuur vanaf de jaren 1930 voor een welwillend

- 2 Sinds 1989 is de wedstrijd opgenomen in het hoogste klassemment van de internationale wielerkalender van de UCI, de internationale wedstrijdorganisatie voor het wielrennen.
- 3 Tussen 1937 en 1957 werd het nationaal kampioenschap op de weg elk jaar (met uitzondering van twee oorlogsjaren) in Valkenburg georganiseerd; vervolgens vonden tussen 1958 en 2019 42 van de 61 nationale kampioenschappen in Zuid-Limburg plaats.
- 4 Na het eerste wereldkampioenschap op de weg in Valkenburg in 1938 volgden na de oorlog nog vier WKs in Valkenburg en een in Heerlen. Kopenhagen organiseerde het WK in totaal zes keer waarvan drie keer na WOII. Overigens zijn er wel landen die het WK vaker hebben georganiseerd dan Nederland.
- 5 Tj. Roosjen, ‘De geografie van de wielersport’ (doctoraalscriptie regionale geografie, Rijksuniversiteit Groningen 1995) 50 (tabel 3.9).
- 6 RKSP Tweede Kamer-lid Maenen sprak in een vergadering over Wijziging van de wegenverkeerswet, over de wielervedstrijden die in Zuid-Limburg ‘veelvuldig worden georganiseerd’. Handelingen Tweede Kamer 22 april 1952, 2176.
- 7 RHCL, Archief Toer- en Wielierclub (TWC) te Maastricht, 1946-1990 (21.428), omslag TWC 1948, Brief bestuur TWC aan B&W Maastricht, 29 januari 1948.

beleid ten aanzien van de wielersport en legde daarmee de basis voor een traditie die tot op heden aanhoudt. De kwestie is niet zonder breder belang. Het nationale wegwedstrijdverbod wordt verantwoordelijk gehouden voor het feit dat er in Nederland anders dan in landen als Frankrijk, België en Italië in de eerste helft van de twintigste eeuw geen nationale arbeiderswielercultuur ontstond. Dat kan men betreuren, maar het betekende ook dat ‘fietsen als arbeiderssport’ hier geen serieuze bedreiging kon vormen voor de dominante opvatting van ‘fietsen als fatsoenlijk vervoer’, hetgeen mede de aanhoudende populariteit van het fietsen als burgerlijk vervoermiddel in Nederland verklaart.⁸ In Limburg lijkt precies het omgekeerde aan de hand: daar is sprake van een sterke cultuur van fietsen als sport en een (voor Nederlandse begrippen) zwakke cultuur van fietsen als fatsoenlijk vervoer voor iedereen.⁹ Deze bijdrage onderzoekt de rol van het provinciaal beleid in dit verschijnsel en maakt duidelijk hoe het tot een provinciale differentiatie ten aanzien van het wegwedstrijdverbod kon komen. Het welwillende regime van de provincie ten aanzien van wegwedstrijden in de jaren 1930 was het eerste van een lange reeks voorbeelden van provinciaal Limburgs ‘fietsbeleid’ waarin de nadruk lag op de recreatieve kant van het fietsen.

Hoewel in enkele publicaties in het voorbijgaan wel gewezen wordt op de rol die provinciale besturen en burgemeesters speelden in het toelaten van wegwedstrijden in vooral de zuidelijke provincies, is dit fenomeen nergens nader bekeken.¹⁰ Ook relevante veranderingen in de nationale verkeerswetgeving, die er wel degelijk waren, zijn nog niet eerder niet in kaart gebracht. In deze bijdrage wordt licht geworpen op deze vragen door eerst in detail te kijken naar de veranderende nationale regelgeving met betrekking tot de wegwedstrijden en vervolgens naar de manier waarop in de provincie Limburg met het wedstrijdverbod werd omgegaan. Vervolgens ga ik nader in op de actoren en factoren die een rol speelden in het provinciale beleid. Mijn aandacht gaat vooral uit naar ontwikkelingen van de jaren 1920 tot het einde van de Tweede Wereldoorlog: in deze periode komen niet alleen relevante veranderingen in het beleid en de regelgeving met betrekking tot het

8 Zie Anne-Katrin Ebert, *Radelnde Nationen. Die Geschichte des Fahrrads in Deutschland und den Niederlanden bis 1940* (Frankfurt a.M. 2010).

9 Manuel Stoffers, ‘Fietsen in de Nederlandse bergen – revisited’, in: A. Knotter en W. Rutten (ed.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 61 (2016) 32-59.

10 Ron Couwenhoven, *De pioniers van de wielersport. Opkomst van de wielersport op de weg in Nederland, 1900-1936* (Baarn 2006) 15; Benjo Maso, *Nederland heeft de gele trui. Over wielrennen in de Lage Landen* (Amsterdam/Antwerpen 2015) 20. Voor Limburg relevant zijn het bij uitzondering goed gedocumenteerde artikel van Levien Spits, ‘Cauberg, centrum van wereldwielersport’, *De Maasgouw* 131 (2012) (2), 35-47, alsmede Wiel Verheesen, *Limburg wielerland. Van Cordang tot Van Heeswijk* (z.pl. 2003), en Wiel Verheesen, *Heerlen wielersstad. Van Duivelsrit tot WK* (z.pl. 2006).

houden van wegwedstrijden tot stand, maar blijkt ook het begin van de massale populariteit van het wegwielrennen in Limburg gedateerd te kunnen worden.

Een voorbehoud is op zijn plaats. Er is nauwelijks wetenschappelijk onderzoek verricht naar de geschiedenis van het Nederlandse wielrennen en dat betekent dat er ook voor de periode die ik onderzoek weinig systematisch vergaarde, algemeen aanvaarde of goed gedocumenteerde gegevens of analyses beschikbaar zijn waarop dit artikel kon voortbouwen. Dat geldt in de eerste plaats voor de ontwikkeling van het aantal daadwerkelijk gehouden wegwedstrijden in Limburg en Nederland. Maar ook voor de reconstructie van de ontwikkeling van de verkeerswetgeving kon slechts beperkt worden teruggesproken op eerdere publicaties. Behalve met betrekking tot de nationale regelgeving (waarvan de ontwikkeling via Staatsblad, Staatscourant en parlementaire Handelingen goed te reconstrueren valt), is mijn eigen analyse noodgedwongen gebaseerd op gefragmenteerde gegevens uit archieven en kranten, die geen aanspraak kunnen maken op volledigheid en die het ook niet altijd mogelijk maken om doorgaande ontwikkelingen te schetsen. Het beeld dat hier naar voren komt, wordt zo goed mogelijk verantwoord, maar zal dus door vervolgonderzoek aangevuld, gepreciseerd en waar nodig bijgesteld moeten worden.

Ontwikkeling van de nationale regelgeving, 1905-1944

De eerste nationale verkeerswet van Nederland, de Motor- en Rijwielwet uit 1905, opgesteld door het confessionele kabinet Kuyper (ARP, RK), werd ingevoerd om in het hele land gelijke regels te creëren voor het opkomende auto- en fietsverkeer. De wet bepaalde in artikel 14: 'Het is verboden op een weg een snelheidswedstrijd met motorrijtuigen of rijwielen te houden of daaraan deel te nemen'.¹¹ Strafbaar waren in geval van overtreding zowel de berijders en de eigenaren van de fietsen als de organisatoren van de wedstrijd. ARP-minister van Waterstaat De Marez Oyens achtte een *absoluut* verbod op wegwedstrijden echter onnodig: 'Wat in een volkrijke streek onraadzaam is, kan misschien elders onder voorwaarden wel worden toegelaten'.¹² Klaarblijkelijk mocht geringe verkeersdrukte worden beschouwd als een criterium voor het toelaten van wegwedstrijden. Daartoe bood de wet de mogelijkheid van ontheffing van het wedstrijdverbod: voor alle wedstrijden met motorvoertuigen en voor wedstrijden met rijwielen op rijkswegen kon alleen de minister ontheffing verlenen, voor wielervedstrijden op provinciale wegen en

11 Tekst en commentaar in D. Kooiman, *Waterstaatswetgeving* (Sneek 1906) 121-242, aldaar 155 en 198.

12 Memorie van Antwoord geciteerd *ibidem*, 199.

op andere wegen buiten de bebouwde kom viel de ontheffingsbevoegdheid aan de Gedeputeerde Staten van de provincies toe.¹³

De formulering van de wet liet onduidelijkheid bestaan over wie ontheffing kon verlenen voor lokale wielervedstrijden op andere dan provinciale of rijkswegen binnen de bebouwde kom,¹⁴ maar bij een wijziging van de Motor- en Rijwielwet in 1924 werd deze onduidelijkheid weggenomen. Gedeputeerde Staten werden nu volgens artikel 21 expliciet bevoegd geacht om ontheffing te verlenen voor alle wedstrijden op niet-rijkswegen, dus ook binnen de bebouwde kom van gemeenten.¹⁵ Uiterlijk vanaf dat moment speelden provinciale autoriteiten enkele decennia (tot 1950) eenduidig de grootste rol in de ontheffingsbesluiten, aangezien er nu eenmaal minder rijkswegen dan niet-rijkswegen waren. Ook in een ander opzicht werd de wet in 1924 aangescherpt om veel voorkomende pogingen tot ontduiking van de wet tegen te gaan: de wet werd zodanig aangepast dat voortaan wedstrijden *tout court*, niet alleen ‘snelheidswedstrijden’ (zoals de formulering oorspronkelijk luidde), werden verboden. Deze opmerkelijke wijziging was blijkens de Memorie van Toelichting gericht tegen ‘de zoogenaamde betrouwbaarheidsritten, waaraan door velen wordt deelgenomen en waarbij af en toe een groote snelheid wordt ontwikkeld’.¹⁶ Door een wedstrijd te presenteren als een rit waarbij niet de snelheid van de berijders maar de betrouwbaarheid van de fietsen werd vergeleken, probeerden organisatoren onder de verbodsbepaling van de wet uit te komen. Zelfs tegenstanders van de wetswijziging erkenden in de Tweede Kamer dat ‘de betrouwbaarheidsritten voor wielrijders vaak verkapte snelheidswedstrijden’ waren.¹⁷

Treffers in het elektronische krantenarchief Delpher bevestigen dat er direct na de Eerste Wereldoorlog inderdaad in korte tijd een zeer sterke toename was van berichten over ‘betrouwbaarheidsritten’ in Nederlandse kranten, met een piek van rond 500 berichten in 1923 (een jaar vóór de aanscherping van de wet). Hoewel het aantal als ‘betrouwbaarheidsritten’ aangeduide tochten na de wetswijziging geleidelijk afnam, bleef de ontduiking van de wet, nu bijvoorbeeld in de vorm van ‘vaardighedsritten’ of ‘trainingsritten’, als we mogen afgaan op de krantenberichten, veel voorkomen. Sommige gemeenten en leden van de Tweede Kamer

13 *Ibidem*, 198.

14 GS waren volgens artikel 4 van de wet namelijk uitsluitend bevoegd te oordelen over ‘wegen in hunne provincie, geene Rijkswegen zijnde, buiten bebouwde kommen der gemeenten en provinciale wegen ook daarbinnen’, *ibidem*, 175-176.

15 D. Kooiman, *De motor- en rijwielwet met beknopt overzicht van stelsel en inhoud der wet en aantekeningen bij de artikelen* (Alphen a/d Rijn 1926) 20.

16 Geciteerd *ibidem*, 141.

17 *Ibidem*.

pleitten daarom begin jaren 1930 voor een absoluut verbod op wegwedstrijden (zonder mogelijkheid tot ontheffing).¹⁸ Rechtszaken waarin rechters verschillend oordeelden over of een bepaalde tocht nu wel of geen wedstrijd was, leidden in 1935 tot aanneming van een verder aangescherpte wetstekst, die echter pas na de oorlog van kracht zou worden.¹⁹ Officiële wielervedstrijden konden ondertussen zonder ontheffing uitsluitend de vorm krijgen van baanwedstrijden, grasbaanwedstrijden (ook wel weiwedstrijden genoemd) of zelfs wedstrijden op hometrainers. Vooral het aantal baanraces nam in de eerste helft van de jaren 1930 sterk toe: op het hoogtepunt waren er niet minder dan 60 wielerbanen in Nederland, op zichzelf een teken van de sterk toegenomen populariteit van de wielersport.²⁰

De in 1924 gewijzigde Motor- en Rijwielwet bleef wat het verbod op wegwedstrijden betreft ongewijzigd van kracht tot 1941. Het Duitse regime introduceerde in dat jaar, anders dan wel wordt aangenomen,²¹ een wijziging van het wedstrijdartikel die tot na de Wereldoorlog van invloed zou blijven en toen tot een soepeler beleid ten aanzien van wegwedstrijden zou leiden. De aanloop daartoe werd wellicht gevormd door een verzoek van de Nederlandsche Wielren Unie (een in 1928 opgerichte landelijke wielersportbond) aan de Duitse bezetter, onder andere bewaard in het provinciaal archief van Limburg. De NWU richtte zich op 10 februari 1941 door middel van een brief tot de secretarissen-generaal van Opvoeding en van Binnenlandse Zaken om te pleiten voor opheffing van het verbod op wegwedstrijden. NWU-bestuurders I.L. Van den Berch van Heemstede en J. Viruly hoopten het nieuwe regime ervan te overtuigen dat ‘ook in Nederland de wielervedstrijden op den weg gehouden zouden mogen worden’. De nieuwe machthebbers hadden immers meer oog voor het belang van sport voor ‘de volkskracht’, meenden zij: ‘thans [blijkt] de regering het groote belang van het sportwezen voor ons volk – juist in deze moeilijke tijdsomstandigheden – gelukkig meer en meer [...] in te zien en te beseffen, dat een krachtig ontwikkelde sport de volks-

18 SGP Tweede Kamer-lid Van Dis riep de minister in 1932 op tot een absoluut verbod op wedstrijden, zowel voor auto's als rijwielen. Dit op grond van verkeersveiligheid (toename van het verkeer) en de zondagsheiliging. Zie Handelingen Tweede Kamer, 33ste vergadering 13 december 1932 (Vaststelling van hoofdstuk IX (Departement van Waterstaat) der Rijksbegrooting voor 1933), 1147. Zie ook Handelingen Tweede Kamer, 18de vergadering 12 november 1931, 435.

19 In 1935 werd de nieuwe Wegenverkeerswet aangenomen waarin de aard van wedstrijden in artikel 24 nader omschreven werd als ‘elk rijden met motorrijtuigen of rijwielen ter vaststelling of vergelijking van prestaties hetzij van de deelnemers, hetzij van de motorrijtuigen of rijwielen, hetzij van onderdeelen daarvan, hetzij van bedrijfsstoffen.’ Geciteerd in D. Kooiman, *De wegenverkeerswet* (Alphen a/d Rijn 1939) 12, zie ook 111-114. Deze Wegenverkeerswet werd echter pas in gewijzigde vorm (zonder deze passage) van kracht in 1948; de genoemde formulering werd pas (her)ingevoerd bij een wijziging van de wet in 1952.

20 Maso, *Nederland heeft de gele trui*, 54.

21 Vergelijk *ibidem*, 55.

kracht ten goede komt'.²² Alleen het advies van de NWU zou doorslaggevend moeten zijn voor het verbieden of laten doorgaan van een wielervedstrijd. De Duitsgezinde secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming Jan van Dam reageerde enthousiast, mede op grond van de adviseur voor sportzaken van zijn departement, en drong er bij zijn collega van Binnenlandse Zaken op aan om de provincies te bewegen voortaan ontheffing te verlenen voor wegwedstrijden die onder auspiciën van de NWU werden gehouden.²³ Het voorstel paste ook goed in de gelijktijdige wending van de Duitse bezettingsmacht naar een actief sportbeleid.²⁴ Blijkbaar stuurde het departement voor Binnenlandse Zaken het schrijven van de NWU en van Van Dam inderdaad door naar de provinciebesturen, die echter zeker ten dele terughoudend reageerden en net als de eveneens geraadpleegde secretaris-generaal van Waterstaat Spitzzen wezen op de bestaande wettelijke regels en volhielden dat beslissingen aangaande de verkeersveiligheid niet bij de NWU hoorden te liggen.²⁵

Toeval of niet, maar slechts enkele maanden later was de verbodsbepaling voor wegwedstrijden één van de bepalingen uit de Motor- en Rijwielwet die door de Duitse wetgever buiten werking werd gesteld en vervangen door een bepaling in de nieuwe *Wegenverkeersregeling* opgesteld onder de leiding van Spitzzen.²⁶ In de plaats van het expliciete verbod op wegwedstrijden bepaalde artikel 6 van de Duitse *Wegenverkeersregeling* dat een vergunning was vereist bij 'bijzonder gebruik van den weg', dit wil zeggen, elk gebruik waarbij de weg meer dan gewoonlijk in

- 22 RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07B), inv.nr. 641, omslag 'Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941': Brief (Afschrift) van I.L. van den Berch van Heemstede en J.D. Viruly (NWU) aan de Secretaris-Generaal van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 10 februari 1941.
- 23 *Idem*, Brief (afschrift) J. van Dam, aan de Generalsekretär im Ministerium des Inneren, 4 april 1941. Zie over Van Dam de bijdrage van P. J. Knechtmans oorspronkelijk opgenomen in *Biografisch Woordenboek van Nederland 5* (Den Haag 2002), online geraadpleegd op 13 september 2019: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/dam>.
- 24 Zie A. Swijntink, *In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Haarlem 1992) 84-87.
- 25 RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07B), inv.nr. 641, 'Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941': brief (Afschrift) secretaris-generaal van het departement van Waterstaat Spitzzen aan secretaris-generaal van het departement van opvoeding [etc.], 24 maart 1941; brief (Afschrift) GS van Friesland aan secretaris-generaal van Binnenlandsche Zaken en GS van andere provincies, 14 mei 1941; brief (Afschrift) van GS van Noord-Brabant aan secretaris-generaal van Binnenlandsche Zaken, 4 juni 1941. Overigens beweerden GS van Noord-Brabant goed georganiseerde wegwedstrijden 'nimmer bemoeilijkt' te hebben, terwijl GS van Friesland volhielden dat de wegen in Friesland in het algemeen te smal waren voor wielervedstrijden. Spitzzen bleef na de oorlog werkzaam op het Ministerie van Verkeer en werd in 1948-1951 minister van Verkeer.
- 26 Zie artikel 44 (1) van het 'Besluit van den Secretaris-Generaal van het Departement van Waterstaat betreffende het verkeer op den weg (Wegenverkeersregeling)', 16 september 1941, gepubliceerd in *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, S 555, 23.

beslag zou worden genomen, onder andere indien het verkeer werd beperkt door 'het aantal deelnemers aan eenig gebeuren' of door 'rijden met groote snelheid'.²⁷ Overigens werd in de gelijktijdig ingevoerde *Uitvoeringsbeschikking Wegenverkeer* bij deze *Wegenverkeersregeling*, in lijn met de eerdere Nederlandse wetgeving, uitsluitend de secretaris-generaal van het Departement van Waterstaat respectievelijk de Commissaris van de Provincie bevoegd verklaard tot het verlenen van vergunningen voor wegwedstrijden op Rijkswegen respectievelijk alle andere wegen.²⁸

De wens van de NWU om een bepalende stem te krijgen in het toelaten van wegwedstrijden werd dus zeker niet verhoord, maar de 'Duitse' regelgeving vormde wel een breuk in de eerdere trend naar aanscherping van de verbodsbepaling. Uit de archiefstukken blijkt bovendien, zoals we hebben gezien, dat althans een deel van het nieuwe regime in Den Haag wel iets zag in opheffing van de beperkingen ten aanzien van de wielervedstrijden en dat dat ook aan de provinciebesturen werd gecommuniceerd. Na de oorlog (toen delen van de 'Duitse' regelgeving tot 1952 gehandhaafd bleven) zou blijken dat de nieuwe wedstrijdregeling in de *Wegenverkeersregeling* zo vaag geformuleerd was dat zij onder normale omstandigheden moeilijk te handhaven viel.

Al met al konden van 1905 tot 1944 formeel uitsluitend Rijk (voor rijkswegen) en Provincie (voor overige wegen) ontheffing verlenen voor het houden van wegwedstrijden op de fiets. Pas na de Tweede Wereldoorlog kregen burgemeester en wethouders voor het eerst de wettelijke bevoegdheid om zelfstandig wielervedstrijden toe te staan die geheel binnen hun gemeente en niet op provinciale of rijkswegen werden verreden. Vanaf 1924 was de wet in zoverre aangescherpt dat er geen onduidelijkheid meer bestond over wedstrijden op niet-provinciale wegen binnen de bebouwde kom – ook die vielen uitdrukkelijk onder het gezag van de Provincie. Bovendien werd door een aanpassing van de wetstekst geprobeerd om zogenaamde 'betrouwbaarheidsritten' met een wedstrijd karakter te verbieden. Omdat deze aanpassing onvoldoende effect had, werd in 1935 door de Tweede Kamer een nog uitvoeriger omschrijving aangenomen, die evenwel pas na de oorlog van kracht werd als onderdeel van de *Wegenverkeerswet*. In 1941 werd juist de veel vagere 'Duitse' regeling ingevoerd, die zodanig veel ruimte openliet dat gesproken kan worden van een minder strikte wetgeving die in ieder geval na de oorlog ook leidde tot een verminderd strikte handhaving van het verbod.

27 *Ibidem*, 7.

28 'Uitvoeringsbeschikking Wegenverkeer', *Nederlandsche Staatscourant*, 14 oktober 1941, nr. 200, 2 (art. 4 lid b).

Het ontstaan van het Limburgse wedstrijdregime

Er is voor de periode tot 1954 geen systematisch onderzoek beschikbaar naar het aantal wegwedstrijden die jaarlijks onder auspiciën van de Nederlandsche Wielerbond of (vanaf 1928) de Nederlandsche Wielren Unie werd gehouden, laat staan van alle ‘wilde’ wedstrijden. Enkele verspreide gegevens zijn te vinden bij Maso: volgens hem begon het wegrennen in Nederland pas in de jaren 1930 enigszins van de grond te komen en was er toen al landelijk sprake van een sterke toename van het aantal lokale rondes of criteriums: van 30 in 1931 werden het er 70 in 1936. De Tweede Wereldoorlog bracht geen blijvende terugval, zoals de sportbeoefening in het algemeen tijdens de bezetting geenszins terugliep:²⁹ in 1944 waren er 75 lokale wegwedstrijden, waarvan ongeveer een derde voor profs.³⁰ Helaas vermeldt Maso niet waarop hij zijn gegevens baseert en bovendien geeft hij geen provinciale data, zodat het niet zonder meer duidelijk is welk aandeel Limburg had aan deze ontwikkeling.³¹ We zullen het moeten doen met informatie uit dagbladen, die vanaf eind jaren 1930 provinciale en nationale wedstrijd- of wielerkalenders gingen publiceren. Hoewel deze gegevens niet helemaal betrouwbaar zijn – onder meer omdat het geplande NWU-wedstrijden betrof en niet alle daadwerkelijk gehouden wedstrijden – geven ze als geheel toch een indruk van de ontwikkelingstrend en het aandeel van Limburg daarin.

Het verschijnen van wedstrijdkalenders was op zichzelf een teken van het toegenomen aantal wedstrijden en de behoefte aan coördinatie daarvan: de wedstrijdkalenders waren het resultaat van overleg tussen de NWU en plaatselijke rondecomités over de spreiding van de wedstrijden over het voorjaars- en zomerseizoen. De eerste wedstrijdkalender voor Limburg die ik kon traceren verschijnt in de kranten in 1938. Er werden toen in de provincie negen wegwedstrijden voorzien (naast wedstrijden op drie wielbanen); in 1940 waren er slechts zes gepland, in 1943 vijftien, in 1944 twaalf, in 1946 veertien, in 1949 zestien.³² Het aantal jaarlijks onder auspiciën van de NWU in Limburg geplande wedstrijden nam dus vanaf 1938 tot begin jaren 1950 gestaag toe.

29 Swijtink, *In de pas*, 117-120.

30 Maso, *Nederland heeft de gele trui*, 22, 56, 66 en 68. Het is niet helemaal duidelijk waarom Maso spreekt van een teruggang van het aantal criteriums in de oorlog.

31 Wellicht zijn dergelijke gegevens te achterhalen via het blad *Sport-Echo* (1924-1948), dat de officiële mededelingen van de landelijke wielerbonden bevatte. Er bevinden zich echter klaarblijkelijk slechts twee jaargangen van dit tijdschrift in de collectie van een Nederlandse bibliotheek.

32 ‘Wedstrijdkalender NWU’, *Limburgsch Dagblad*, 12 januari 1938; ‘Wedstrijdkalender samengesteld’, *Limburger Koerier*, 18 januari 1940; ‘Wielrennen: De Limburgsche wedstrijdkalender’, *Nieuwe Koerier*, 8 februari 1943; ‘Wielrennen. Limburgs plannen’, *Limburger Koerier*, 4 maart 1944; ‘De Ronde van Limburg’, *Limburgsch Dagblad*, 21 januari 1946; ‘Wielervedstrijdkalender voor Limburg’, *Limburgsch Dagblad*, 21 januari 1949.

In enkele oorlogsjaren werden bovendien landelijke wielerkalenders gepubliceerd, die het mogelijk maken om ook iets te zeggen over het Limburgse aandeel in het totaal aantal wegwedstrijden in Nederland. In 1941 waren 21 wegwedstrijden gepland waarvan zes in Limburg, tien in Noord-Brabant en de rest in Noord- en Zuid-Holland.³³ Begin 1942 worden er door de NWU 32 wegwedstrijden in heel Nederland voorzien, waarvan negen in Limburg, negen in Noord-Brabant, en de rest vooral in Noord- en Zuid-Holland en incidenteel elders.³⁴ In 1943 worden 21 wegwedstrijden gepland waarvan elf in Limburg, zeven in Brabant en de rest elders.³⁵ Begin 1944 tenslotte zijn er 35 wedstrijden voorzien waarvan dertien in Limburg, vijf in Brabant en tien in Noord- en Zuid-Holland.³⁶ Ook al zijn deze getallen niet eenduidig en volledig, het lijkt wel duidelijk dat al vóór de jaren 1950 het aandeel van Limburg in het aantal landelijke wegwedstrijden hoog was, soms zelfs hoger dan het Brabantse aandeel. Bovendien wordt uit de beschikbare gegevens duidelijk dat binnen Limburg wegwedstrijden vooral in Zuid-Limburg werden verreden: behalve in Weert, Venlo en Roermond vonden vrijwel alle wielerronden ten zuiden van Sittard plaats. Buiten Limburg en Brabant vonden wegwedstrijden in deze periode vrijwel uitsluitend in Noord- en Zuid-Holland plaats.

Vóór 1938 werden er geen provinciale of landelijke wegwedstrijdkalenders gepubliceerd, voor zover ik heb kunnen vaststellen.³⁷ Zoals we hierna zullen zien, kunnen we echter uit verspreide gegevens over wegwedstrijden in provinciale kranten en archieven afleiden dat, net als Maso dat voor Nederland als geheel constateert, de jaren 1930 gezien moeten worden als de periode waarin ook in Limburg het wegrennen doorbreekt. Uit provinciale archieven blijkt dat het provinciebestuur in deze periode van koers veranderde ten aanzien van de wegwedstrijden en daarmee een belangrijke rol speelde in deze beginfase van de populariteit van het weg wielrennen in de provincie.

Dat wil overigens bepaald niet zeggen dat er daarvóór niet gewielrend werd. Net als de Nederlandse kranten in het algemeen laten Limburgse kranten na de Eerste Wereldoorlog een sterke toename zien van het aantal berichten over 'betrouwbaarheidsritten' en 'trainingsritten'. Dat het daarbij in feite vaak om wedstrijden ging, werd nauwelijks verborgen. De 112 kilometer lange 'betrouwbaarheidsrit' die de wielervereniging Roermond Vooruit op zondag 24 juli 1921

33 'Wielrennen: Wij krijgen een best seizoen', *Limburger Koerier*, 7 april 1941.

34 'Wedstrijdkalender NWU', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 10 maart 1942.

35 'De Wielerkalender', *Dagblad van Noord Brabant*, 5 mei 1943.

36 'De wedstrijdkalender der NWU', *Nieuwe Brabantsche Courant*, 12 april 1944.

37 In 1935 werd wel al een kalender van de geplande wielervedstrijden op Limburgse wielerveerbanen gepubliceerd: 'Wielervedstrijden in Limburg: het program voor den a.s. zomer', *Limburger Koerier*, 2 februari 1935.

Ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum organiseerde de Maastrichtse Zinkwit Maatschappij op zaterdag 24 april 1920 onder andere een wielrenwedstrijd rond de fabriek in Eijsden. Beeldbank RHCL, collectie GAM.

organiseerde, werd na afloop in de krant bijvoorbeeld zonder omhaal een 'grote wegwedstrijd' genoemd, waarvan de uitslag bekend werd gemaakt.³⁸ Hetzelfde gold voor het vijftal 'trainingsritten' dat de wielclub De Zwaluw uit Nuth in 1933 organiseerde en waarvan de uitslagen en de 'uitreiking der prijzen' in de krant werden gepubliceerd.³⁹ Zelfs het aangekondigde 'wegkampioenschap van Limburg' van 1924, verreden tussen Heerlen, Maastricht en Vaals, werd in het *Limburgsch Dagblad* doodleuk een betrouwbaarheidsrit genoemd – een klaarblijkelijke contra-

38 'Betrouwbaarheidsrit', *Limburger Koerier*, 27 juli 1921.

39 'Wielrennen te Nuth', *Limburger Koerier*, 16 maart 1933. Andere berichten over wegwedstrijden vermond als 'niet-wedstrijden': 'Wielerveest Gulpen' [vaardigheidsrit Ronde van het Geuldal], *Limburger Koerier*, 12 mei 1920; 'Betrouwbaarheidsrit Heerlen-Roermond', *Limburgsch Dagblad*, 3 september 1923; 'Muziekfeest en internationale wielervedstrijden' [Voerendaal], *Limburger Koerier*, 3 augustus 1923; 'Wegwedstrijden' ['proefrit', Heerlen], *Limburger Koerier*, 25 augustus 1924; 'Wielrijden: betrouwbaarheidsrit' [Huls-Simpelveld], *Limburgsch Dagblad*, 16 juli 1925; 'Wielrijden: betrouwbaarheidsrit' [Heerlen-Roermond], *Limburger Koerier*, 9 oktober 1926; 'Rennersclub Excelsior' [Maastricht], *Limburger Koerier*, 19 november 1928; 'Wegwedstrijd' [Heerlen], *Limburgsch Dagblad*, 9 augustus 1928; 'Eygelshoven: Trainingswedstrijden', *Limburger Koerier*, 29 september 1933; 'Wielrennen te Banholt', *Limburgsch Dagblad*, 27 mei 1933 (betrouwbaarheidsrit met prijzen); 'Vaardigheidsrit te Kaalheide', *Limburger Koerier*, 16 februari 1933.

dictie die tot aanhoudingen door de politie leidde.⁴⁰ Verder valt het op dat er in de jaren 1920 in de Limburgse kranten elk jaar wel een handvol berichten verschijnt over ritten die zonder meer ‘wegwedstijden’ worden genoemd en niet met ‘betrouwbaarheidsrit’, ‘vaardigheidsrit’ of een ander eufemisme worden aangeduid.⁴¹ Een sprekende getuigenis van de levendige Limburgse wegwedstrijdpraktijk in de jaren 1920 is de lijst van successen van de regionale wielerkampioen Hans Bockkom die eind 1924 in de *Limburger Koerier* verschijnt: onder Bockkoms prestaties van dat jaar vinden we onder andere ereplaatsen in de wegwedstrijden Heerlen-Beek, Heerlen-Maastricht, rondom Gulpen, Heerlen-Vaals, Heerlen-Maastricht-Vaals vv en Sittard-Venlo vv.⁴²

Geen van deze wedstrijden was waarschijnlijk officieel als zodanig toegestaan. De klappers op de agenda’s van Commissaris der Koningin en Gedeputeerde Staten in Limburg vermelden tussen 1920 en 1928 (anders dan in latere jaren) geen enkele behandeling van verzoeken tot ontheffing van het verbod op wielervedstrijden.⁴³ Waarschijnlijk werd een uitzondering gemaakt voor de 120 km lange ‘Ronde door Zuid-Limburg’ die op 20 juni 1927 vanuit Heerlen werd gehouden, en waarvoor volgens de krantenberichten zowel het Ministerie als Gedeputeerde Staten (na aanpassing van het parcours) toestemming verleenden.⁴⁴ Deze ontheffing van het wegwedstrijdverbod had ongetwijfeld ermee te maken dat deze tocht als een wedstrijd van nationaal belang werd gepresenteerd: op initiatief van de

40 ‘Wielrijden: kampioenschap van Limburg’, *Limburgsch Dagblad*, 13 september 1924; ‘Sport’, *Limburger Koerier*, 15 september 1924; zie ook: ‘Wielrijden: dit jaar geen betrouwbaarheidsrit’, *Limburger Koerier*, 23 augustus 1924.

41 Een greep uit de krantenberichten die spreken over wegwedstrijden zonder nadere kwalificatie van het wedstrijd karakter: ‘Aankondiging groot wielerveest met wegwedstrijd’ [Wijlre], *Limburger Koerier*, 7 februari 1920; ‘Wegwedstrijd Vijlen-Vaals’, *Limburger Koerier*, 31 augustus 1921; ‘Wedstrijd Heerlen-Venlo’, *Limburger Koerier*, 27 mei 1922; ‘Ongeluk’ [Roermond-Gennep], *Limburger Koerier*, 11 september 1923; ‘Wielierclub De Radium Ridders’ [Huls-Simpelveld], *Limburger Koerier*, 2 februari 1924; ‘Eijgelshoven wegwedstrijd’, *Limburgsch Dagblad*, 6 april 1925; ‘Wegwedstrijd Sittard-Venlo vv’, *Limburger Koerier*, 20 mei 1925; ‘Wegwedstrijd Susteren’, *Limburgsch Dagblad*, 26 juni 1926; ‘De vliegende Limburger’ [wegwedstrijd Amstenrade-Reuver], *Limburgsch Dagblad*, 19 oktober 1927; ‘[Wegwedstrijd] Amstenrade’, *Limburgsch Dagblad*, 16 juni 1927; ‘Wegwedstrijd’ [Susteren], *Limburger Koerier*, 20 juli 1927; ‘Wegwedstrijden’ [Weert], *Limburger Koerier*, 13 juli 1927; ‘Internationaal wielerveest’ [Ubachsberg], *Limburgsch Dagblad*, 9 juli 1927; ‘Rennersclub MZM’ [Huls-Simpelveld], *Limburger Koerier*, 6 juni 1928; ‘Wielrijden: wegwedstrijden’ [Meerssen], *Limburger Koerier* 2 juni 1928; ‘Wielrijden. Wegwedstrijd’ [Eijsden-Gulpen], 26 maart 1928; ‘Wielervedstrijden Eijgelshoven’, *Limburgsch Dagblad*, 7 augustus 1928; ‘Wielrijden: uitslag weg-wedstrijd’ [Maastricht], *Limburger Koerier*, 25 april 1929.

42 ‘Huldiging van Bockkom’, *Limburger Koerier*, 29 oktober 1924.

43 Zie RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07A), inv.nrs. 6 (1919/1920) - 20 (1937). Deze klappers (die het mogelijk maken door Commissaris der Koningin en GS behandelde onderwerpen te traceren) lijken onvolledig voor 1934, 1936 en 1937. Na 1937 ontbreken deze klappers.

44 Zie ‘Prov. vergadering van den NWB’, *Limburgsch Dagblad*, 12 april 1927; ‘Olympia-rit Ronde door Zuid-Limburg’, *Limburgsch Dagblad*, 17 juni 1927; ‘Ronde door Z.-Limburg’, *Limburger Koerier*, 21 juni 1927.

Nederlandsche Wielerbond was Zuid-Limburg uitgekozen voor een oefen- en selectiewedstrijd voor de Olympische wegwedstrijd die een jaar later vanuit Amsterdam zou worden verreden. Een andere wegwedstrijd die volgens de kranten in ieder geval ‘onder ministerieele goedkeuring’ werd verreden, had eveneens een nationale status: de NWU organiseerde in 1929 het nationale kampioenschap op de weg voor het eerst in Zuid-Limburg (vanuit Heerlen), ‘wel het zwaarste traject wat [sic] in ons land gehouden kan worden’.⁴⁵ In 1933 daarentegen verhinderde het Ministerie dat het Limburgs wegwedstrijd in de omgeving van Roermond doorgang vond, al hadden Gedeputeerde Staten volgens de lokale kranten wel ontheffing verleend.⁴⁶

Terzijde kunnen we vaststellen dat Zuid-Limburg vanwege zijn heuvels al in de jaren 1920 in beeld komt als ideaal (oefen)terrein voor wegwedstrijden van (inter)nationaal belang. In 1924 trok het nationale olympische wielerteam al naar Zuid-Limburg voor een tocht ‘in de Limburgsche bergen’ ter voorbereiding op de Olympische wegwedstrijd die later dat jaar in Parijs zou plaatsvinden. Deze tocht, afgesloten door een ‘ere-wedstrijd’ op de wielersbaan van Amby, mocht toen overigens uitdrukkelijk geen wegwedstrijd, maar slechts een ‘grote oefenrit’ heten.⁴⁷ Een jaar later, in 1925, werd Zuid-Limburg opnieuw uitgekozen voor een nu als ‘betrouwbaarheidsrit’ gepresenteerde selectierit ter voorbereiding op het wereldkampioenschap wegwielrennen dat Nederland dat jaar voor het eerst organiseerde (en waarvoor de keus op de Veluwe was gevallen).⁴⁸ In 1930 tenslotte werden opnieuw op initiatief van de NWU twee selectieve ‘oefenritten’ georganiseerd ‘in het heuvelachtig terrein in Limburg’, ter voorbereiding op het aanstaande wereldkampioenschap wielrennen, ‘daar dit kampioenschap in den regel in dit soort terrein wordt verreden’.⁴⁹

De *Limburger Koerier* meldde in 1933 dat er in Limburg in de voorgaande jaren sprake was geweest van een sterke groei van het aantal wielrenners en dat de Limburgse clubs ‘ondanks hun zeer beperkte vrijheid, tientallen wedstrijden en

45 ‘Nederlandsche Wielren Unie. Nationale kampioenschappen in het Zuiden’, *Limburger Koerier*, 3 april 1929. Naar verluidt waren er naar schatting 7.000 toeschouwers bij dit nationale kampioenschap.

46 Zie: ‘Wedstrijden om het kampioenschap van Limburg’, *Limburgsch Dagblad*, 24 augustus 1933; ‘De Limburgsche wielerswedstrijd verboden’, *Limburger Koerier*, 5 september 1933. Een jaar eerder vond hetzelfde kampioenschap wél plaats, maar wellicht gebeurde dat toen (zoals ook eerder was gebeurd) onder het mom van een ‘betrouwbaarheidsrit’.

47 ‘Wielrijden: het nationale team in Limburg’, *Limburger Koerier*, 7 juni 1924.

48 ‘Proefwedstrijd voor de wereldkampioenschappen’, *Limburger Koerier*, 22 juli 1925; voor het WK (en het NK dat jaar) gaf de minister ontheffing, zie ‘De wereldkampioenschappen 1925’, *Limburgsch Dagblad*, 17 april 1925.

49 ‘Het wereldkampioenschap op den weg. Voorbereiding van Ned. renners in Zuid-Limburg’; zie ook ‘Tweede oefenrit ter voorbereiding van de deelnemers aan het wereldkampioenschap op den weg’, *Limburgsch Dagblad*, 9 mei 1930.

Hemelvaartsdag 1922 werd de Ronde van Limburg (Heerlen-Venlo v.v.) gehouden, officieel als 'vaardigheidsrit' voor zowel professionals als amateurs en dus zonder toestemming van GS. Het deelnemersveld was internationaal. Uit: *De Sport-Illustratie* 2 (31 mei 1922) nr.22.

trainingstochten' hadden georganiseerd.⁵⁰ Een opiniestuk uit de *Limburger Koerier* uit 1930 beweerde enerzijds dat in de zuidelijke provincies, anders dan in 'Holland', de wielersport op een ongekende wijze bloeide, maar wist anderzijds geen enkele officiële wegwedstrijd in Limburg te noemen.⁵¹ Het lijkt geen twijfel dat de 'bloei' van de Limburgse wielersport op dat moment behalve uit baan-, gras- en hometrainerwedstrijden vooral bestond uit niet officieel toegestane wegwedstrijden.⁵²

Hoe reageerde het provinciebestuur op deze ongeoorloofde wedstrijd-praktijken? Uit het archief van het provinciaal bestuur blijkt dat de Limburgse Commissaris der Koningin Van Hövell tot Westerflier (RKSP) in de zomer van 1931 de burgemeesters van Sittard en Eygelshoven op het matje riep omdat er in hun

50 'Wielrennen: het zomerseizoen breekt aan', *Limburger Koerier*, 11 maart 1933.

51 '„Holland” is Nederland niet! In de zuidelijke provinciën bloeit de wielersport', *Limburger Koerier*, 7 juni 1930.

52 De populariteit van het baanwielrennen in (Zuid-)Limburg was in ieder geval groot. In 1934/1935 waren er niet minder dan dertien wielerveenbanen in de provincie die wedstrijden organiseerden (vrijwel allemaal ten zuiden van Roermond): in Blerick, Roermond, Geleen ('De Ster'), Sittard ('Oranje' en 'De Adelaar'), Heer ('Sportpark'), Oirsbeek, Rumpen/Brunssum ('Hendrik'), Hoensbroek, Heerlen, Schaesberg, Chevremont ('De Uiver'), en Bleijerheide/Kerkrade ('Hollandia'). In de tweede helft van de jaren 1930 gingen veel banen failliet; in de oorlogsjaren werden wielerveenbanen afgebroken vanwege het daarin verwerkte hout.

gemeenten een wielervedstrijd had plaatsgevonden zonder zijn toestemming.⁵³ In beide gevallen bleek dat de burgemeesters vooraf door de organisatoren was verteld dat het niet om een wedstrijd ging, maar om een 'betrouwbaarheidsrit'. De organiserende wielervereniging van Eygelshoven had burgemeester J.H. Martin daarbij voorgelaten dat 'voor geen enkele betrouwbaarheidsrit in Nederland vergunning wordt gevraagd en dat verschillende gevallen reeds rechtelijk niet waren vervolgd'. Tijdens het evenement zelf had de politie echter moeten vaststellen dat het wel degelijk om een wedstrijd ging, die bovendien tot verschillende ongevallen had geleid. De organisatoren van de wedstrijd werden vervolgens geverbaliseerd (alle renners verbaliseren werd ondoenlijk geacht), maar burgemeester Martin betwijfelde of het tot een veroordeling zou komen en vreesde, naar hij schreef, een toename van dergelijke ritten, 'ten schade van de veiligheid van het verkeer en ten schade van de Zondagsrust'.⁵⁴ In antwoord op vragen in de Provinciale Staten in 1931 moesten Gedeputeerde Staten van Limburg inderdaad toegeven dat de autoriteiten 'machteloos' stonden sinds een arrest van de Hoge Raad had verklaard dat 'betrouwbaarheidsritten' geen wedstrijden waren en dus zonder toestemming verreden mochten worden.⁵⁵

De zaak was voor de Commissaris der Koningin serieus genoeg om dat jaar in een brief aan alle Limburgse burgemeesters erop aan te dringen te voorkomen dat er wielervedstrijden in hun gemeenten zouden worden gehouden zonder toestemming van provinciewege. De waarschuwing was des te dringender omdat, aldus de Commissaris, de wedstrijden veelal gehouden werden op zondagen, 'op welke dagen in het zomerseizoen op de wegen toch reeds eene meer dan gewone verkeersdrukte heerscht'.⁵⁶ De provincie probeerde begin jaren 1930 dus meer controle over de wegwedstrijden te krijgen, en werd daar door de rijksoverheid ook toe aangespoord: in verschillende brieven die het provinciebestuur begin van de jaren 1930 ontving van het Ministerie van Waterstaat werden de provinciale besturen uitdrukkelijk opgeroepen terughoudend te reageren op verzoeken tot ontheffing

53 RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07B), inv.nr. 641, 'Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941': Brief van de Commissaris der Koningin aan de burgemeester der gemeente Sittard, 7 juli 1931; Brief aan de burgemeester der gemeente Eygelshoven van de Commissaris der Koningin, 10 juli 1931. Zie over Hövell de bijdrage van W.J.M. Klaassen, oorspronkelijk opgenomen in het *Biografisch Woordenboek van Nederland*: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/hovell>, geraadpleegd 29 augustus 2019.

54 RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07B), inv.nr. 641, 'Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941': brief van de burgemeester van Eygelshoven J.H. Martin aan de Commissaris der Koningin, 13 juli 1931.

55 Zie *Provinciaal Blad van Limburg* (1932), nr. 66, blz. 281.

56 RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07B), inv.nr. 641, 'Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941': brief aan de burgemeesters der gemeenten in Limburg van de Commissaris der Koningin, 7 juli 1931.

voor wegwedstrijden, zeker als die op zondag zouden moeten plaatsvinden.⁵⁷ Het was dezelfde tijd waarin in de Tweede Kamer oproepen klonken tot een absoluut verbod op wegwedstrijden en er inderdaad een verdere aanscherping van de verbodsbepaling in de Tweede Kamer tot stand kwam.

Des te opvallender is het dat binnen enkele jaren het provinciaal regime ten aanzien van wielervedstrijden op de weg in Limburg veranderde. Volgens een nota van provinciale ambtenaren uit 1936 was het Limburgse college van Gedeputeerde Staten ‘aanvankelijk [...] de meening toegedaan, dat wielervedstrijden op wegen niet moeten toegestaan worden’.⁵⁸ In 1931 hadden Gedeputeerde Staten immers uitdrukkelijk aan de Provinciale Staten laten weten dat het college ‘nog nimmer’ de daartoe vereiste ontheffing had verleend en ‘ook weinig neiging [gevoelde] zulks voortaan wel te doen’.⁵⁹ Nog in 1934 was er klaarblijkelijk door Gedeputeerde Staten welwillend gereageerd op de aansporing van het ministerie om terughoudend te zijn met het verlenen van ontheffingen voor wegwedstrijden.⁶⁰ Desalniettemin hadden Gedeputeerde Staten volgens de nota nog in hetzelfde jaar voor het eerst ontheffingen van het wegwedstrijdverbod verleend, en wel meteen drie, telkens in het uiterste zuiden van de provincie: in Vaals, Eygelshoven en Gulpen.⁶¹ Vervolgens lijkt het hek van de dam: uit andere ambtelijke bronnen blijkt dat in 1936 toestemming werd gegeven voor maar liefst dertien wegwedstrijden en in 1937 zelfs voor negentien; voor latere jaren heb ik helaas geen ambtelijke jaargegevens kunnen vinden.⁶² Deze wedstrijden werden allemaal georganiseerd op zater-

57 *Idem*, brief betreffende wedstrijden met motorrijtuigen op zondag van de Minister van Waterstaat aan GS van verschillende Provinciën, 17 oktober 1932; brief betreffende het houden van wegwedstrijden van Minister van Waterstaat Kalff aan de Commissaris der Koningin in Limburg, 12 juli 1934.

58 *Idem*, 4^e Afdeling, Nota Wedstrijden met rijwielen, 11 augustus 1936.

59 Zo staat het inderdaad in het verslag van de vergadering van de Provinciale Staten van 30 juli 1931, *Provinciaal Blad van Limburg* (1932), nr. 66, blz. 281. Toch zijn er aanwijzingen dat GS incidenteel al eind jaren 1920 wegwedstrijden goedkeurde, zie bijv. RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07A) inv.nr. 240-241 Agenda GS 1929, nr. 9762 (Tegelen).

60 RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07B), inv.nr. 641, ‘Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941’: Nota van de 4^e Afdeling, Ag.no. 4501-4502, april 1935.

61 *Ibidem*.

62 *Ibidem*; voor 1936 zie de Brief betreffende politieassistentie bij wielervedstrijden, van de Procureur-Generaal/Directeur van Politie aan GS van Limburg, 9 april 1937 (vermeldt 13 ontheffingen in 1936 voor wegwedstrijden in Valkenburg (2x), Voerendaal, Hoensbroek, Gulpen, Schinnen, Maas-tricht, Terwinselen, Elsloo, Eygelshoven, Maasniel, Tegelen, Heerlen); voor 1937 zie brief Hoofd-ingénieur Provinciale Waterstaat H. De Ronde aan GS van Limburg betreffende Artikel 21 Motor- en Rijwielwet, 8 februari 1938 (noemt een aantal van 19 ontheffingen in 1937: in Gennep, Venlo, Tegelen, Weert en ‘alle overige ten zuiden van Sittard’). De klappers op de agenda’s van GS vermelden in zowel 1935 als 1937 negen aanvragen voor wielervedstrijden, al zijn de cijfers over 1937 zeker onvolledig. Zie RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07A), inv.nrs. 17 (1935) en 20 (1937). Het is nodig op te merken dat deze aantallen niet zonder meer samenvallen met de eerder genoemde aantallen afgeleid uit de wedstrijdkalenders: daarbij ging het doorgaans om geplande

De wielerveeniging De Zwaluw in Nuth werd op zondag 14 augustus 1932 (in het bijzijn van B&W) feestelijk in gebruik genomen. Foto C.W. Kouw.

dag (of vrijdag) tussen mei en september, en vonden in 1936 op twee na en in 1937 of vier na allemaal plaats in Zuid-Limburg. Lokale kranten stelden vast dat zich een verschuiving van baanwedstrijden naar wegwedstrijden in de regio voltrok.⁶³ Wie vier jaar eerder voorspeld zou hebben dat er zoveel rondes in Limburg georganiseerd zouden worden, zou uitgelachen zijn, meende de *Limburger Koerier* in 1937.⁶⁴ Vanaf eind jaren 1930 wordt in regionale kranten zelfs gewaarschuwd voor teveel wegwedstrijden, omdat dat tot een daling van het gemiddeld aantal toeschouwers en een gemiddeld minder goede bezetting door renners zou kunnen leiden.⁶⁵

Het aantal verzoeken om ontheffing voor wegwedstrijden nam dermate toe, dat de provincie begin 1938 op aandringen van de directeur van politie – die een te groot beslag op het politiepersoneel vreesde – te rade ging bij andere provincies over mogelijke regulering van wielervedstrijden op de weg. Uit de antwoorden bleek dat de situatie in veel andere provincies niet zo dringend was als in Limburg en bovendien dat er verschillend werd omgesprongen met verzoeken tot ontheffing.

NWU-wedstrijden, niet alle daarvan zullen doorgang hebben gevonden, terwijl omgekeerd niet alle wedstrijden waarvoor ontheffing was verleend onder auspiciën van de NWU waren georganiseerd.

63 'De weg verdringt de baan', *Limburger Koerier*, 10 september 1936.

64 'Wegwedstrijden in Limburg', *Limburger Koerier*, 24 april 1937.

65 Zie bijv. 'En nu: Limburg's rondes-seizoen!', *Limburger Koerier*, 5 mei 1939; 'Te veel van het goede? Onze wielersport dient in toom gehouden', *Limburger Koerier*, 31 mei 1941.

De tweede Ronde van Valkenburg (1936) was oorspronkelijk gepland op zondag 3 mei, maar werd op aandringen van GS verzet naar zaterdag 2 mei. De wedstrijd trok volgens krantenberichten meer dan 10.000 toeschouwers. Beeldbank Nationaal Archief, collectie Spaarnestad.

In het midden, noorden en oosten van het land kwamen verzoeken tot ontheffing klaarblijkelijk het minste voor en stelden de provincies zich, naar eigen zeggen, terughoudend op. Dat komt goed overeen met de gegevens van de nationale wielerkalenders uit de jaren 1940, waarin maar zeer incidenteel wedstrijden in deze regio's worden vermeld. De Gedeputeerde Staten van Utrecht rapporteerden bijvoorbeeld dat verzoeken om ontheffing 'weinig voorkomen', en ook in Friesland en Drenthe was er 'slechts sporadisch' sprake van dergelijke verzoeken.⁶⁶ Gedeputeerde Staten van Groningen meldden dat slechts bij uitzondering ontheffing werd verleend, en alleen indien het bij een wielervedstrijd niet om snelheid, maar om vaardigheid en uithoudingsvermogen ging en de verkeersbelangen niet te zeer werden geschaad.⁶⁷ Ook Gelderland verleende ontheffing 'slechts in zeer bijzondere gevallen' en liet zich dan leiden door de betrokken gemeentebesturen.⁶⁸

66 RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07B), inv.nr.641, 'Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941': Brief betreffende wielervedstrijden GS van Friesland aan GS van Limburg, 2 maart 1938; Brief GS Utrecht aan GS Limburg, 8 maart 1938; Brief GS Drenthe aan GS Limburg, 2 maart 1938.

67 *Ibidem*, Brief GS Groningen aan GS Limburg, 24 maart 1938.

68 *Ibidem*, Brief GS Gelderland aan GS Limburg, 1 maart 1938.

Bij de westelijke en zuidelijke provincies viel op dat vaak een onderscheid werd gemaakt tussen zon- en feestdagen en overige dagen. Voor zon- en feestdagen gold uitdrukkelijk een strenger regime, daarbuiten hing de beslissing vaak af van het advies van Provinciale Waterstaat en de betrokken gemeentebesturen. Zo kende de provincie Noord-Holland als algemene regel dat ontheffingen nooit voor zon- of christelijke feestdagen werden verleend, en won ze in andere gevallen altijd advies in van Provinciale Waterstaat, van de burgemeesters en, als enige provincie, ook van de Nederlandsche Wielren Unie.⁶⁹ De provincie Zuid-Holland op zijn beurt gaf nooit ontheffing voor wedstrijden op zondag, althans ‘in kerktijd’, en verleende anders ontheffing indien gemeentebesturen en vooral Provinciale Waterstaat geen bezwaar aantekenden.⁷⁰ Provincie Zeeland gaf nooit ontheffing voor zon- en feestdagen, en in principe uitsluitend voor lokale wegen (en volgens voorwaarden van de gemeentebesturen).⁷¹

Alleen de provincie Noord-Brabant voelde zich begin 1938 door het grote aantal aanvragen genoodzaakt om een aantal nadere voorwaarden op schrift te stellen om daarmee het groeiend aantal wielervedstrijden te beteugelen.⁷² De opvallendste bepaling was dat er een maximum van tien wielervedstrijden per jaar werd ingesteld die bovendien gelijkelijk over het seizoen (mei-september) en over de provincie verdeeld moesten worden. Enerzijds betekende dit een beperking van het aantal wegwedstrijden (althans in Limburg lag het aantal in de twee jaar ervoor al beduidend hoger), anderzijds impliceerde deze bepaling in de praktijk toch een acceptatie van wegwedstrijden. Verder werd onder andere bepaald dat geen rijks- of provinciale wegen gebruikt mochten worden, dat wedstrijden op zon- en christelijke feestdagen uitsluitend ‘bij uitzondering’ zouden mogen plaatsvinden (en dan pas na twee uur), en dat er geen entree geheven mocht worden bij de wegwedstrijden. Tenslotte dienden burgemeesters en politie betrokken te worden bij de organisatie van de wedstrijden.⁷³

De provincie Limburg besloot het Brabantse voorbeeld niet te volgen, mede op grond van een uitvoerig verantwoord negatief advies van de eigen hoofdingenieur van Provinciale Waterstaat, Herman de Ronde, die ook telkens bij individuele ver-

69 *Ibidem*, Brief GS Noordholland aan GS Limburg, 9 maart 1938.

70 *Ibidem*, Brief GS Zuid-Holland aan GS Limburg, 8 maart 1938.

71 *Ibidem*, Brief GS Zeeland aan GS Limburg, 11 maart 1938.

72 *Ibidem*, brief GS Noord-Brabant aan GS Limburg, 18 februari 1938, met brief (Afschrift) GS Noord-Brabant aan burgemeesters der gemeenten in Noord-Brabant, 12 januari 1938 alsmede de ‘Normen voor wielervedstrijden op kunstwegen in Noord-Brabant’.

73 Het is niet duidelijk in hoeverre en hoelang deze richtlijnen, die in januari 1938 onder de Noord-Brabantse gemeenten werden verspreid, in de provincie van kracht waren. In de oorlogsjaren was het maximum aantal Brabantse wegwedstrijden volgens de gepubliceerde landelijke wielerkalenders in ieder geval nooit hoger dan tien.

zoeken tot ontheffing werd geraadpleegd.⁷⁴ De Ronde legde een bijzonder pragmatische houding aan de dag en toonde veel begrip voor de lokale wedstrijdorganisaties en de commerciële belangen in de regio. Zo had hij Gedeputeerde Staten al in 1937 erop gewezen dat ‘de betrokken streek [...] bijzonder [...] zal profiteren’ van ‘de ontheffing verleend aan de NWU ten behoeve der nationale kampioenschappen [in Valkenburg] in dit jaar en daarop volgende internationale wedstrijd [het WK] in 1938’.⁷⁵ Om de verkeersveiligheid te waarborgen, efficiënt met politiepersoneel om te gaan en verkeershinder te voorkomen waren eenvoudige aanpassingen aan het wedstrijdparcours vaak afdoende, meende hij en hoefde er geen paal en perk aan het aantal wedstrijden gesteld te worden. Bovendien was spreiding van de wegwedstrijden over het seizoen en de provincie lastig te organiseren en kon dat beter aan de lokale ronde-organisaties zelf worden overgelaten. Als algemene regel stelde hij uitsluitend voor zon- en christelijke feestdagen en drukke doorgaande wegen van wielervedstrijden te vrijwaren. Deze uitgangspunten lijken inderdaad kenmerkend te zijn voor het Limburgse wedstrijdregime vanaf 1934. De directeur van politie kreeg ‘nul op het rekest’ (zoals een handgeschreven notitie op het advies van de hoofdingenieur vaststelde) en moest het doen met de verzekering dat Gedeputeerde Staten bij wedstrijaanvragen altijd eerst bij de betrokken burgemeesters zouden nagaan of het nodige politiepersoneel beschikbaar was.⁷⁶

Niet iedereen in het Limburgse Provinciebestuur nam overigens een dergelijke pragmatische en welwillende houding tegenover wielervedstrijden op de weg aan. Het provinciaal archief bewaart een nota uit begin 1935 opgesteld door provincieambtenaren van de zogenaamde ‘4^e Afdeling’ waaruit ergernis over het veranderde beleid en verzet tegen de toenemende populariteit van het wielrennen naar voren komt.⁷⁷ De aanleiding waren twee verzoeken tot ontheffing voor wielervedstrijden op zaterdag in Eygelshoven en Hoensbroek. De hoofdingenieur van Provinciale Waterstaat had een positief advies gegeven over deze verzoeken: er was geen bezwaar. De ambtenaren protesteerden en wezen er allereerst op dat Gedeputeerde Staten in het recente verleden – mede aangespoord door de minister – herhaald hadden laten weten dat wielervedstrijden op de weg niet toegelaten moesten worden. In 1934 waren er dan toch drie wedstrijden toegestaan, en nu

74 *Ibidem*, Brief GS Limburg aan Procureur-Generaal/ Directeur van Politie, 18 maart 1938; brief Hoofd-ingenieur Provinciale Waterstaat H. De Ronde aan GS van Limburg betreffende Artikel 21 Motor- en Rijwielwet, 8 februari 1938. Over De Ronde zie: ‘Hoofd-ingenieur H.A.H. De Ronde overleden’, *Limburger Koerier*, 29 december 1939.

75 RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07B), inv.nr. 641, ‘Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941’: brief Hoofd-ingenieur Provinciale Waterstaat H. de Ronde aan GS van Limburg, 9 juni 1937 inz. Brief Directeur van Politie.

76 *Ibidem*, Brief GS Limburg aan Procureur-Generaal/ Directeur van Politie, 18 maart 1938.

77 *Ibidem*, Nota van de 4^e Afdeling, Ag.no. 4501-4502, april 1935.

Programmaboekje van de derde officieel toegelaten Ronde van Eygelshoven, verreden op zaterdag 22 augustus 1936. Deelgenomen werd door 53 amateurs en 75 profwielrenners, waaronder enkele Belgen en Duitsers. De wedstrijd werd volgens krantenberichten door meer dan 10.000 toeschouwers bijgewoond. SHCL, collectie brochures.

vormden de twee nieuwe verzoeken begin 1935 blijkbaar de spreekwoordelijke druppel voor de betrokken ambtenaren. Zij stelden de Gedeputeerden uitdrukkelijk de retorische vraag op of ‘het wel wenschelijk is aan deze toenemende wedstrijden-plaag mede te werken’ – zelfs al kwamen de opbrengsten van dergelijke wedstrijden ten bate van een liefdadige doeleinden (zoals de hoofdingenieur goedkeurend had opgemerkt):

Wanneer het op sensatie beluste publiek wil zien hoe de mensen zich afjakeren, wanneer het ongevallen wil zien, wanneer het gokken wil en wedden,

De vierde Ronde van Gulpen werd op zaterdag 22 mei 1937 door amateurs, nieuwelingen en profwielrenners verreden op een parcours rond kasteel Neubourg dat ook in de voorgaande jaren was gebruikt. Het bestond ten dele uit grindwegen en 'een zwaar stuk weiland', zoals de kranten meldden. Beeldbank Nationaal Archief, collectie Spaarnestad.

dan kan het daartoe de gelegenheid vinden op de talrijke ook in deze provincie bestaande wielervanen, waar deze min of meer barbaarsche vertoeningen plaats hebben, zonder dat daarbij de medewerking van de Overheid vereischt is. Op den openbaren weg echter, waar het gewone verkeer ofwel daardoor in gevaar gebracht ofwel terwille daarvan stop gezet zou moeten worden, dienen zulke naar de meening van de Afdeeling niet te worden toegestaan.

Interessant aan deze passage is dat zij een blik gunt op de ongefilterde moralistische en elitaire argumenten tegen het weg wielrennen die – anders dan argumenten betreffende de verkeersveiligheid, de verkeershinder, de nodige politie-inzet en de zondagsrust – meestal onuitgesproken bleven. De argumenten overtuigden Gedeputeerde Staten overigens niet, zij schaarden zich ook hier achter de mening van de hoofdingenieur van Provinciale Waterstaat en verleenden beide ontheffingen.⁷⁸

78 In 1935 werden in Limburg behalve in Eyselshoven en Hoensbroek in ieder geval nog wielervedstrijden gehouden in Gulpen, Roermond, Voerendaal, Valkenburg, Ubach-over-Worms, Waubach en Amstenrade.

In de daaropvolgende jaren nam het aantal officieel toegelaten wegwedstrijden, zoals we gezien hebben, alleen maar verder toe.

Zo welwillend als Gedeputeerde Staten zich na 1934 ook gingen opstellen, in één opzicht bleef het provinciebestuur tot aan de oorlog zijn poot stijf houden.⁷⁹ Net als andere provinciebesturen hanteerden de Limburgse Gedeputeerden een strenger regime voor zon- en christelijke feestdagen en verleenden zij voor deze dagen (vrijwel) nooit ontheffingen voor wedstrijden. Daarvoor werd overigens altijd een niet-religieus motief aangevoerd.⁸⁰ Zo werden aanvragen voor wegwedstrijden in Geleen en Tegelen op een zondag in 1936 door Gedeputeerde Staten afgewezen met een verwijzing naar het drukke verkeer juist op die dagen. In dit geval probeerden provinciale ambtenaren er nog op te wijzen dat het argument van de verkeersveiligheid niet gold (zoals ook de burgemeesters van Tegelen en Geleen hadden betoogd), aangezien de wielervedstrijden die plaatsvonden in de provincie grotendeels een lokaal karakter droegen en vaak op een afgezet parcours werden verreden. De Gedeputeerde Staten handhaafden echter hun oorspronkelijke negatieve beslissing.⁸¹ Drie jaar later kreeg de burgemeester van Gennepe, op zijn vraag of wielervedstrijden op stille gemeentewegen op zondag wel eens door Gedeputeerde Staten waren toegestaan, te horen dat daartegen in principe bezwaar bestond en dat alleen voor de wereldkampioenschappen op de weg van zondag 4 september 1938 in Valkenburg een uitzondering was gemaakt.⁸² In 1940 kregen de rondes van Hoensbroek en Sittard geen ontheffing van Gedeputeerde Staten, omdat zij op een zondag waren gepland, al had een maand eerder het eerste Cauberg-criterium 'bij wijze van uitzondering' en dankzij medewerking van de waarnemend hoofdingenieur van Provinciale Waterstaat nog wel een vergunning gekregen voor het rijden op zondag vanwege 'het sterk ingekrompen verkeer'.⁸³ Afgezien van deze uitzondering, was de volharding van de Gedeputeerde Staten opmerkelijk, want blijkbaar bestonden er noch onder alle provinciale ambtenaren noch onder de lokale bestuurders die bij wegwedstrijden betrokken waren duide-

79 Het bezwaar van GS tegen wegwedstrijden op zondag was al geformuleerd in antwoord op vragen in de Provinciale Staten tijdens de vergadering van 30 juli 1931, Zie *Provinciaal Blad van Limburg* (1932), nr. 66, 281.

80 Zie ook RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07B), inv.nr. 641, 'Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941': brief Hoofdingenieur Provinciale Waterstaat H. de Ronde aan GS van Limburg, 9 juni 1937 inz. Brief Directeur van Politie: 'Op dien grond [nl 'het belang van het overige verkeer'] werden dan ook geen ontheffingen verleend op Zondagen'.

81 *Ibidem*, Nota 4^e Afdeeling Wedstrijden met rijwielen, 11 augustus 1936.

82 *Ibidem*, brief referendarishoofd der 4^e afd. provinciale griffie aan burgemeester van Gennepe, 10 mei 1939.

83 Zie: 'Geen Ronde van Hoensbroek / De Ronde van Sittard gaat niet door', *Limburger Koerier*, 18 september 1940; 'Internationaal criterium op den Cauberg', *Limburgsch Dagblad*, 3 augustus 1940; 'Een internationaal criterium op den Cauberg', *Limburger Koerier*, 29 juli 1940.

lijke bezwaren tegen de organisatie van deze wedstrijden op zondag.⁸⁴ Het lijkt er eerder op dat zij vaak verrast werden door de onwrikbaarheid van het zondagse wedstrijdverbod van Gedeputeerde Staten.⁸⁵ Pas het nieuwe regime in de oorlog lijkt veel minder problemen te hebben gehad met het toelaten van wedstrijden op zondagen: in ieder geval kreeg de ronde-organisatie van het Cauberg-criterium niet alleen in 1940, maar ook in 1941, 1942, 1943 en 1944 toestemming om op zondag verreden te worden.⁸⁶

Actoren en factoren

Wat verklaart de omslag in het beleid van de provincie in de jaren 1930? Zoals we hebben gezien blijkt uit archiefstukken dat verzet tegen het toelaten van wegwedstrijden bij het ministerie, bij een aantal provinciale ambtenaren en bij de politie-leiding viel te lokaliseren, terwijl de hoofdingenieur van Provinciale Waterstaat Herman de Ronde, die vanaf 1928 tot 1939 in functie was, duidelijk een positieve rol bij het toelaten van wegwedstrijden vervulde.

De rol van Commissaris der Koningin Van Hövell tot Westerfliet is minder helder. Enerzijds leek hij aanvankelijk de strenge lijn van het ministerie (en zijn ambtenaren) te volgen, anderzijds werden nog in zijn ambtsperiode de eerste ontheffingen voor wegwedstrijden verstrekt. Het grote aantal verleende ontheffingen in 1936 en 1937 valt echter niet op zijn conto te schrijven, aangezien Van Hövell al eind 1935 met ziekteverlof was gegaan en in 1936 werd opgevolgd. Zijn slagvaardige opvolger Van Sonsbeeck (in functie tot 1941 en opnieuw tussen 1944 en 1947) was wellicht degene die de beleidsverandering zo niet in gang zette, dan toch ondersteunde en doorzette. Als jarenlange burgemeester van Breda had Van Sonsbeeck in ieder geval blijk gegeven van steun en sympathie voor de wielersport door, ter gelegenheid van zijn eigen 12½-jarig burgemeestersjubileum in 1931, zijn medewerking te verlenen aan de organisatie van een 'internationale wielersportwedstrijd' door West-Brabant.⁸⁷

84 Dat blijkt uit het feit dat rondes vaak in eerste instantie door de organisatoren op een zondag werden gepland. Dat was bijvoorbeeld ook het geval bij de rondes van Eygelshoven en Gulpen in 1934 die uiteindelijk doorgingen op een zaterdag.

85 Zie bijvoorbeeld de eerste Ronde van Valkenburg uit 1935, waarbij de gemeenteraad nog wordt ingeschakeld om zich vóór een wedstrijd op zondag uit te spreken, maar het rondec Comité uiteindelijk toch moest buigen voor GS, 'Ronde van Valkenburg', *Limburger Koerier*, 19 september 1935; 'Gemeenteraad Valkenburg', *Limburgsch Dagblad*, 10 augustus 1935.

86 Zie de vergunningen in RHCL, Archief Gemeente Valkenburg-Houthem 1940-1981 (40.007A), inv.nr. 3054.

87 Zie 'Ren- en touristenclub. Wegwedstrijd ter gelegenheid van het burgemeestersjubileum', *Bredasche courant*, 22 mei 1931; 'Wielrennen: Wegwedstrijd om den Jubileumprijs van Breda', *De Tijd*, 5 juni 1931.

Het goed bezochte Cauberg-criterium van 1944 werd net als in voorgaande jaren verreden op een zondag. De Cauberg-criteriums waren een initiatief van de middenstandsvereniging Valkenburgs Belang. Foto Frans Hoffman.

Behalve door de wisseling van gouverneur in 1936 kende de samenstelling van het Limburgse college van Gedeputeerde Staten in de jaren 1930 geen ingrijpende veranderingen. Limburg onderscheidde zich samen met Noord-Brabant van de overige provincies doordat Gedeputeerde Staten decennialang volledig samengesteld werden uit één partij, de RKSP (later de KVP), en er in het college dus ook niet met verschillende of wisselende partijbelangen rekening gehouden hoefde te worden. Ook in 1935 veranderde het college, ondanks het opvallende succes van de NSB bij de provinciale verkiezingen in dat jaar, niet van samenstelling.⁸⁸

Tot de redenen van het Limburgse provinciebestuur om vanaf de jaren 1930 in te stemmen met de verzoeken behoorden in ieder geval de commerciële belangen van de lokale middenstand in deze economische crisistijd. Dat belang werd zoals gezien ook benoemd door de hoofdingenieur van Provinciale Waterstaat. Wegwedstrijden bleken in staat duizenden toeschouwers te kunnen trekken, die

Drie jaar eerder was al een vergelijkbare wegwedstrijd gehouden vanuit Breda, toen ter ere van het 100-jarig bestaan van de KMA. Zie over Van Sonsbeeck de bijdrage van W.J.M. Klaassen, oorspronkelijk opgenomen in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*: (<http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn3/sonsbeeck>, geraadpleegd op 29 augustus 2019).

88 Zie de samenstelling van GS in de diverse provincies sinds 1931: https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vhrfr12hejy2/gedeputeerde_staten, geraadpleegd 29 augustus 2019. Zie ook: 'Verkiezing der Gedeputeerde Staten', *Limburgsch Dagblad*, 4 juli 1935. De NSB werd tweede partij in Limburg met bijna 12% van de stemmen zie <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/PS19350417/679431>, geraadpleegd 29 augustus 2019.

hetzij om entreegeld gevraagd konden worden, hetzij tot lokale bestedingen verleid konden worden. Dit motief speelde bijvoorbeeld een rol bij de organisatie van wedstrijden op nationaal of internationaal niveau, zoals het nationaal en wereldkampioenschap wegwielrennen in 1937 en 1938, geïnitieerd door de middenstandsvereniging met de treffende naam Valkenburgs Belang.⁸⁹ Een lokale krant verwoordde naar aanleiding van het wereldkampioenschap in 1938 het oogmerk van deze vereniging als volgt: ‘Valkenburg als toeristenplaats moest vooruit, moest wereldkundig worden en de wielersport werd een mooie gelegenheid om Valkenburg in het brandpunt van de wereld te plaatsen. De burgemeester van Valkenburg [...] had een gewillig oor voor de plannen van “Valkenburgs Belang” en steunde hun streven met geheel zijn autoriteit. Ook hij zag in, dat door het werken van deze vereniging, Valkenburg een voorname plaats zou gaan innemen op het gebied van toerisme’.⁹⁰

Maar ook bij lokale wegwedstrijden waren belangen van de lokale middenstand vaak een bepalend motief. Zo was het geen toeval dat het ‘eerste internationale bergrennen’ van Vaals, de eerste van de drie in 1934 door Gedeputeerde Staten toegestane wegwedstrijden, het initiatief was van de plaatselijke VVV ‘Neerlands Hoogste Berg’, die daarmee landelijk de aandacht wist te trekken.⁹¹ Burgemeester Rhoen meldde bij de prijsuitreiking dat hij, na aanvankelijke aarzeling, ‘volgaarne zijn medewerking verleend [had]’, ‘vooral met het oog op de bevordering van het vreemdelingenverkeer’.⁹²

Een grote stimulerende rol moet zijn uitgegaan van het succes van de tweede in 1934 toegelaten wegwedstrijd, de Ronde van Eygelshoven. Deze ronde werd vanwege zijn uitstekende organisatie in de daaropvolgende jaren in de lokale kranten vaak het grote voorbeeld genoemd voor andere ronde-comités en de initiator ervan, de jonge burgemeester Julien Martin (dezelfde die in 1931 tegenover de Commissaris der Koningin nog had volgehouden dat hij door de plaatselijke organisatoren van een betrouwbaarheidsrit om de tuin was geleid over het feitelijke wedstrijd karakter daarvan) verwierf in de provincie een naam als ‘de uitvin-

89 Zie: ‘Valkenburg organiseert wereldkampioenschappen op den weg in 1938’, *Limburger Koerier*, 8 februari 1937; Spits, ‘Cauberg, centrum van wereldwielersport’, 37-38; ‘De mythe van een wielersport. Ware slachtingen op de Cauberg onder de renners...’ [Interview met Leven Spits], *Wielrennen in Limburg 2* (2012), nr.3, 40-46, hier 41. Valkenburgs Belang organiseerde ook andere evenementen, zoals carnavalsvieringen en festiviteiten naar aanleiding van het huwelijk van kroonprinses Juliana en Bernhard. Een leidende kracht achter Valkenburgs Belang was secretaris en gemeentebtenaar Gerard Pisters, die in 1942 tot burgemeester van Elsloo werd benoemd.

90 ‘Grootsche dagen voor wieler-Nederland’, *Limburgsch Dagblad*, 2 september 1938.

91 ‘Belangrijke wegwedstrijden in Limburg’, *De Grondwet*, 9 april 1934; ‘Wegwedstrijden in Limburg’, *De Telegraaf*, 6 april 1934. Ook de VVVs van Venlo, Tegelen en Kerkrade vroegen in 1937 met succes een ontheffing aan voor het houden van een wegwedstrijd.

92 ‘Het bergrennen te Vaals’, *Limburger Koerier*, 23 juli 1934.

der van de Ronden'.⁹³ Martin memoreerde bij de lancering van de rondepennen dat hij tijdens een autotocht door België 'op het idee gekomen [was] om in Eigelshoven een wegwedstrijd te houden, aangezien zulk een wedstrijd zooveel menschen op de been brengt'.⁹⁴ Vanaf het begin had hij de nauwe samenwerking gezocht – en gevonden – met de lokale middenstand en het hoge bezoekersaantal van 18.000 (bij een lokaal inwonertal van ruim 4.000) had zijn gelijk bevestigd.⁹⁵ De eerste ronde van Eigelshoven was niet alleen een publiekssucces, volgens de hoofd-ingenieur van Provinciale Waterstaat had de organisatie van deze 'eerste wiel-erwegwedstrijd in de provincie' bovendien geen enkele klacht opgeleverd, zodat de ontheffing in de daaropvolgende jaren ook telkens opnieuw werd toegekend.⁹⁶ Burgemeester Martin bleef overigens een van de leidende lokale krachten van het wegrennen in Zuid-Limburg. Hij werd in 1935 lid van de sportcommissie van de NWU en was als zodanig ook betrokken bij de samenstelling van de Limburgse wedstrijdkalenders.⁹⁷ Als de nieuwe burgemeester van Hoensbroek nam hij in 1935 meteen opnieuw het initiatief tot het organiseren van een lokale ronde, die nog meer publiek zou trekken dan de eerste ronde van Eigelshoven en eveneens in de navolgende jaren nog vaak verreden zou worden.⁹⁸

De grote rol van burgemeester Martin in het initiëren van wegwedstrijden was uitzonderlijk, maar stond niet op zichzelf. Vanuit welbegrepen eigenbelang vonden rondecomités vaak medewerking van de lokale bestuurlijke autoriteiten. Dat gold bijvoorbeeld niet alleen voor de wedstrijden in Vaals en Eigelshoven, zoals we hebben gezien, maar ook voor de derde in 1934 door Gedeputeerde Staten goedgekeurde wedstrijd, de Ronde van Gulpen. Deze Ronde was mede op initiatief van twee lokale wethouders tot stand gekomen en hun plan werd onder-

93 Zie 'De Grand Prix D'Ansembourg', *Limburger Koerier*, 27 mei 1935.

94 'Wielrijden: de ronde van Eigelshoven', *Limburgsch Dagblad*, 26 april 1934 (cursivering MS).

95 'De groote prijs van Eijgelshoven. De definitieve plannen', *Limburger Koerier*, 27 april 1934. Vergelijk ook de steun van de 'R.K. Middenstandsvereëning' van Nieuwenhagen voor de plaatselijke ronde in 1937 en het belang van het gekozen traject voor hen: 'Nieuwenhagen: R.K. Middenstand', *Limburgsch Dagblad*, 23 september 1937. Zie ook het voorstel van Valkenburgs Belang voor 'Een internationaal criterium op den Cauberg' (*Limburger Koerier*, 29 juli 1940) waarvan het parcours dwars door Valkenburg liep 'zoodat men niet, zooals bij de wereldkampioenschappen bijvoorbeeld, het gevaar loopt, direct na afloop der wedstrijden, het grootste gedeelte van het publiek huiswaarts te zien keeren [...]'. Het Valkenburgsche seizoensbedrijf profiteert zwaar van dezen wedstrijd, en het is daarom geen wonder, dat Valkenburgs Belang vooral ook van deze zijde veel steun verwacht. Het gemeentebestuur staat uiterst sympathiek tegenover dit plan, en zooals steeds mag de organiseerende vereëning van dezen kant op alle mogelijke medewerking rekenen'.

96 'Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941' (RHCL, archief 04.07B, inv.nr. 641), brief Hoofd-ingenieur Provinciale Waterstaat H. de Ronde aan GS van Limburg, 9 juni 1937 inz. Brief Directeur van Politie.

97 'Sport-commissie der NWU. Burgemeester van Hoensbroek tot lid benoemd', *Limburger Koerier*, 15 mei 1935; 'Wedstrijdkalender NWU', *Limburgsch Dagblad*, 12 januari 1938.

98 De ronde van Hoensbroek zou ook bekend worden onder de naam Kasteel Kermis Koers (KKK).

steund door de plaatselijke kasteelheer, graaf Rudolf de Marchant et d'Ansembourg die een deel van zijn landgoed ter beschikking stelde voor de koers.⁹⁹ De gemeenteraad verleende bovendien een krediet voor de organisatie van de ronde en hielp mee met het in orde brengen van het parcours.¹⁰⁰ De prijsuitreiking van de door 4 à 5.000 bezoekers bezochte wedstrijd vond plaats door de burgemeester op het gemeentehuis.¹⁰¹ Gemeenten konden financieel van de wielervedstrijden profiteren door het heffen van 'vermakelijkheidsbelasting' over de inkomsten uit het evenement, zoals bijvoorbeeld gebeurde tijdens de Cauberg-criteriums in de oorlog.¹⁰² Op deze manier waren de wegwedstrijden 'ten voordeele van de zakenmensen en ook van de gemeentekas', zoals ronde-organisator Valkenburgs Belang het toen formuleerde.¹⁰³

Verder deden wedstrijdorganisatoren in de provincie vaak aantoonbaar moeite om ook de religieuze autoriteiten te winnen voor hun wedstrijd. Het batig saldo van de Ronde van Hoensbroek in 1939 werd bijvoorbeeld onder andere besteed aan het plaatsen van een hardstenen kruisbeeld langs de route van de ronde.¹⁰⁴ Eventuele opbrengsten van een wedstrijd werden vaak aan een goed doel gegund, een gegeven dat door de hoofdingenieur van Provinciale Waterstaat werd meege- wogen in zijn adviezen aan Gedeputeerde Staten.¹⁰⁵ Een aantal wielerverenigingen tooide zich met de aanduiding RK.¹⁰⁶ Incidenteel werkte een geestelijke ook direct mee aan de wedstrijden – zoals de prominente en gerespecteerde Hoensbroekse pastoor Röselaers, die in 1935 het startschot van de eerste ronde van Hoensbroek

99 'Wielierclub Gulpen', *Limburger Koerier*, 18 september 1934.

100 'De ronde van Gulpen', *Limburgsch Dagblad*, 20 september 1934; De ronde van Gulpen, *Limburger Koerier*, 11 oktober 1934.

101 'De „Ronde van Gulpen” op 14 Oct. a.s.', *Limburger Koerier*, 18 september 1934; 'De Ronde van Gulpen. Triest weer kon succes niet doen uitblijven', *Limburgsch Dagblad*, 15 oktober 1934.

102 Zie correspondentie bewaard in RHCL, Archief Gemeente Valkenburg-Houthem 1940-1981 (40.007A), inv.nr. 3054.

103 *Ibidem*, brief van Valkenburgs Belang aan B&W van Valkenburg, 25 maart 1941.

104 'Nieuws van de KKK: Flink batig saldo', *Limburger Koerier*, 2 november 1939; 'Hoensbroek: kruisinzegening', *Limburgsch Dagblad*, 21 oktober 1940.

105 Zie RHCL, Archief Provinciaal Bestuur in Limburg, 1914-1943 (04.07B), inv.nr. 641, 'Stukken betreffende de motor- en rijwielwet snelheidswedstrijden, 1934-1941': Nota van de 4^e Afdeling, Ag.no. 4501-4502, april 1935. In de oorlog gold ook de Duitse 'Winterhulp' als een verklaard goed doel waarmee bijvoorbeeld de organisatoren van het Cauberg-Criterium de instemming van de autoriteiten probeerden te verwerven, zie RHCL, Archief Gemeente Valkenburg-Houthem 1940-1981 (40.007A), inv.nr. 3054, brief Valkenburg's Belang aan GS van Limburg, 5 augustus 1941.

106 Bijvoorbeeld de 'RK Wielierclub De Vliegende Zwaluw' (Banholt), zie 'Wielrennen te Banholt', *Limburgsch Dagblad*, 27 mei 1933; zo ook de 'Eerste Limburgsche RK wielersportvereniging Schaesberg', zie 'Een wielierbaan te Schaesberg', *Limburger Koerier*, 8 oktober 1932. De door deze laatste vereniging opgerichte wielierbaan werd ingezegend door twee priesters, zie 'Eerste Limb. R.K. wielierbaan Schaesberg', *Limburgsch Dagblad*, 24 april 1933; ook de wielierbaan van Valkenburg werd ingewijd door een geestelijke, zie 'Valkenburgsche wielierbaan donderdag opening', *Limburger Koerier*, 5 mei 1937.

zou verrichten.¹⁰⁷ Maar de grote betrokkenheid van de katholieke kerk in het bisdom bij het wielrennen in de provincie zou pas na de oorlog tot stand komen, toen de in 1946 gevormde Diocesane Limburgse Sportbond onder leiding van rector Boymans zich steeds intensiever met de populairder wordende Limburgse wielrennerij zou gaan bemoeien en het wegrennen, ook op zondag, uitdrukkelijk zou gaan omarmen.

Het is een kwestie van speculatie of het verkiezingssucces van de NSB in 1935 mede een rol heeft gespeeld in het veranderde beleid van het provinciebestuur. Juist in het zuidelijkste deel van Limburg, waar ook de meeste wielervedstrijden plaatsvonden, was het succes van de NSB zeer groot.¹⁰⁸ Wellicht was het gewijzigde beleid van de Provincie een poging om de breed levende onvrede over de RKSP als een van de regeringspartijen in deze crisistijd in ieder geval niet verder te vergroten.¹⁰⁹ Het wielrennen was immers een populaire sport geworden – in de lokale pers werd vanaf de jaren 1930 wel van een ‘volkssport’ gesproken –¹¹⁰ die bovendien uitdrukkelijk gesteund werd door de provinciale NSB-leider Max de Marchant et d’Ansembourg. D’Ansembourg kondigde eind 1934 aan jaarlijks een ‘internationale wegwedstrijd’ rond zijn kasteel te willen laten verrijden.¹¹¹ De eerste versie van deze naar hemzelf genoemde ‘Grand Prix d’Ansembourg’, die een maand na de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 plaatsvond, trok circa 10.000 toeschouwers.¹¹² Een jaar later werd de wedstrijd, waarvoor geen ontheffing van Gedeputeerde Staten nodig was omdat zij geheel door het kasteelpark liep, opnieuw verreden.¹¹³ Deze bemoeienis van D’Ansembourg met het wielrennen leidde in de socialistische pers tot angst voor fascistische infiltratie in de wielersport.¹¹⁴

Dat D’Ansembourg tussen 1941 en 1944 de nieuwe Commissaris van de provincie werd, zal mede eraan hebben bijgedragen dat het aantal wegwedstrijden, als we mogen afgaan op de wedstrijdkalenders, ook tijdens de oorlog absoluut en relatief hoog bleef in Limburg. Opvallend is dat het Provinciebestuur vanaf 1943 voor het eerst gebruik gaat maken van *voorgedrukte* formulieren voor het verlenen van toe-

107 ‘Twintigduizend mensen bij de Ronde van Hoensbroek’, *Limburger Koerier*, 18 mei 1936.

108 Zie S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme* (Assen 1975).

109 Vgl. over de onvrede met de RKSP Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg*, 144.

110 De eerste vermelding vond ik in ‘De wielersport in Limburg en de Limburgers in de wielersport’, *Limburger Koerier* 30 juni 1932. Vergelijk ook ‘Populaire entreprijzen’, *Limburgsch Dagblad* 28 augustus 1940.

111 Zie ‘Wegwedstrijden te Amstenrade’, *Limburger Koerier* 20 november 1934.

112 Zie ‘De Grand Prix D’Ansembourg’, *Limburger Koerier*, 27 mei 1935. D’Ansembourgs sportieve activiteiten worden niet besproken in P. Bronzwaer, *Max Graaf de Marchant et d’Ansembourg. Een politieke biografie* (Heerlen 2016).

113 ‘Grand Prix d’Ansembourg’, *De Zuid-Willemsvaart* 6 juni 1936.

114 ‘Het fascisme belaagt de wielersport’, *De Tribune* 21 juli 1936; ‘Géén Nazi invloeden in de N.W.B.’, *De Tribune*, 31 juli 1936; zie ook het anonieme pamflet *Tegen de dictatuur in de wielersport* [Amsterdam 1936].

stemming voor wedstrijden met rijwielen: een teken dat men niet verwachtte dat het aantal aanvragen beperkt zou blijven. Zoals eerder vermeld, introduceerde het Duitse regime een positief beleid ten opzichte van sportbeoefening in het algemeen en een grotere welwillendheid ten opzichte wegwedstrijden in het bijzonder.¹¹⁵ Blijkbaar ontging dit de lokale ronde-organisaties niet: Valkenburg's Belang zocht in 1941 althans zelfstandig contact met het Departement van Opvoeding om van deze kant instemming te verwerven met zijn criteriumplannen.¹¹⁶

Conclusies

Het grote aantal in deze bijdrage verspreide gegevens laat zonder twijfel zien dat Limburg zich reeds vóór het einde van de Tweede Wereldoorlog tot een actief centrum van het wegwielrennen in Nederland ontwikkelde. Dat gold vooral voor Zuid-Limburg waar in deze periode veruit de meeste geoorloofde en ongeoorloofde wegwedstrijden binnen de provincie plaatsvonden.

Dat Zuid-Limburg in deze periode binnen de provincie tot een centrum van het wegwielrennen werd, valt goed te verklaren uit drie omstandigheden. De eerste omstandigheid is de toenemende internationalisering van de sport in het algemeen, en van het wegwielrennen in het bijzonder, die maakte dat het wegwedstrijden in het interbellum steeds meer (in de woorden van wielhistoricus Dries Vanysacker) 'symbolische internationale veldslagen' werden.¹¹⁷ Het meest expliciet gebeurde dit tijdens de Olympische Spelen (waar het rijden op de weg vanaf 1912 een vast terugkerend evenement werd) en tijdens de sinds 1921 jaarlijks door de UCI georganiseerde wereldkampioenschappen op de weg, maar ook de Tour de France werd vanaf 1930 in nationale teams verreden. Zoals hierboven is gebleken, zochten de Nederlandse wielerbonden al vanaf de jaren 1920 graag de Limburgse heuvels op omdat dit terrein een betere voorbereiding voor de internationale competitie leek te bieden dan de rest van Nederland. Het internationale karakter van de wielcompetitie en het onnederlandse karakter van de Zuidlimburgse heuvels waren dus een stimulans voor de ontwikkeling van Zuid-Limburg als wielregio binnen Nederland.¹¹⁸

115 Swijtink, *In de pas*, 79-115.

116 Zie brief Valkenburg's Belang aan GS van Limburg, 5 augustus 1941, RHCL Archief Gemeente Valkenburg-Houthem 1940-1981 (40.007A), inv.nr. 3054

117 Dries Vanysacker, *Koersend door een eeuw Italiaanse en Belgische geschiedenis* (Leuven/Den Haag 2009) 98. De internationalisering blijkt ook uit het feit dat wegwedstrijden in deze periode graag aangeprezen werden als 'internationaal', d.w.z. met een internationaal deelnemersveld. Dit gold bijvoorbeeld voor alle drie in 1934 officieel toegestane wegwedstrijden in Limburg.

118 Volgens een krantenbericht kostte het aanvankelijk moeite de UCI ervan te overtuigen dat Nederland een geschikt parcours voor een WK kon bieden: 'De heeren van verre kenden Nederland niet

Ten tweede was Zuid-Limburg, eveneens vanwege zijn onnederlands heuvelachtige karakter, al vanaf het eind van de negentiende eeuw in trek als toeristische regio. De streek had een gevestigd belang in het aantrekken van bezoekers en ruime ervaring met de commerciële mogelijkheden die het ‘vreemdelingenverkeer’ (dat in de jaren 1930 in toenemende mate uit ‘dagjesmensen’ bestond) kon opleveren.¹¹⁹ Juist in de crisis- en oorlogsjaren stonden de inkomsten uit het toerisme onder druk. Zoals we hebben gezien speelde het motief om bezoekers aan te trekken uitdrukkelijk een rol bij de eerste wegwedstrijden in Vaals en Eygelshoven, en dit is ook de verklaring voor de grote en zelfbewuste rol die Valkenburg (waar in 1885 de eerste VVV in Nederland werd opgericht) in de jaren 1930 opeiste in het organiseren van nationale en internationale wielerevenementen.

Last but not least onderscheidde Zuid-Limburg zich van de rest van Limburg door een bijzonder grote, door arbeiders gedomineerde bevolkingsconcentratie in de mijnstreek. De oostelijke en westelijke mijnstreek besloeg in 1930 met 230.00 inwoners meer dan 40 procent van de gehele provinciale bevolking en mijnwerkers maakten in de mijnstreekgemeenten 45-70 procent van de mannelijke beroepsbevolking uit.¹²⁰ De mijnwerkersbevolking kwam in de jaren 1930 massaal in het bezit van de fiets als dagelijks vervoermiddel.¹²¹ Daarmee was de mijnstreek een ideale voedingsbodem voor de opbloei van het wielrennen als ‘volkssport’. Als een van de weinige sporten in Nederland waarmee professioneel geld verdiend kon worden, sprak wielrennen extra tot de verbeelding van arbeiders.¹²² Dit plaatst de eerder aangehaalde uitspraken van provincieambtenaren die wielervedstrijden diskwalificeerden als ‘barbaarsche vertooningen’ voor een ‘op sensatie belust publiek’, in een schel licht: wielrennen, vóór 1900 een favoriet tijdverdrijf van de maatschappelijke elite, was een arbeiderssport geworden waar door delen van diezelfde elite op neergekeken werd.¹²³ Direct na de oorlog zou de nauwe band tussen mijnwerkers en het wielrennen direct tot uitdrukking komen in de vele (vaak ‘wilde’) mijnwerkersronden die tussen 1946 en 1952 werden georganiseerd.

anders dan bestaande uit uitgestrekte vlakten, weilanden doorkruist met ontelbare slooten en rivieren en zij konden zich niet indenken, dat in die staart, die “Limburg” heet, een mooi bergachtig land te vinden was’, ‘Grootsche dagen voor wieler-Nederland’, *Limburgsch Dagblad*, 2 september 1938.

- 119 Zie J.G.M. Notten, J.F.R. Philips en R.P.W.J.M. van der Heijden, ‘Neêrlands lustwarand. De ontwikkeling van het toerisme in het Geuldal, I’, *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal* 11 (2001) 49-108.
- 120 S. Langeweg, ‘De geografische spreiding van de mijnwerkersbevolking’, in: A. Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 100-138, aldaar 104 en 110.
- 121 Zie Stoffers, ‘Fietsen in de Nederlandse bergen – revisited’; zie ook Langeweg, ‘De geografische spreiding van de mijnwerkersbevolking’, 122.
- 122 Swijtink, *In de pas*, 163.
- 123 Vgl. S. Knuts, *Converging and Competing Courses of Identity Construction: Shaping and Imagining Society through Cycling and Bicycle Racing in Belgium before World War Two* (Diss. KU Leuven 2014) 219.

Dat bij deze gunstige voedingsbodem het weg wielrennen daadwerkelijk een kans kreeg, was te danken aan het welwillende provinciale wedstrijdregime. Vanaf het midden van de jaren 1930 werden wegwedstrijden in toenemende mate met instemming van Gedeputeerde Staten van Limburg verreden. Uit de hier gepresenteerde reconstructie van de wijzigingen in de verkeerswetgeving tussen 1905 en 1944 is duidelijk geworden dat in deze periode de provinciebesturen een dominante rol toekwam in het toelaten van wegwedstrijden; pas na 1950 zouden lokale besturen ook officieel beslissingsbevoegdheid krijgen voor het toelaten van wegwedstrijden in hun gemeente. Aanvankelijk volgde het provinciaal bestuur in Limburg het restrictieve beleid van Den Haag, maar vanaf 1934 stelde het zich steeds welwillender op ten opzichte van het toelaten van wegwedstrijden, behalve als het ging om wegwedstrijden op zondagen, die bleven tot aan de oorlog taboe. Anders dan Noord-Brabant in 1938 koos het Limburgse provinciebestuur er niet voor om het aantal wegwedstrijden te beperken of anderszins te reguleren. Het effect van het provinciale beleid was dat in Limburg relatief veel wedstrijden konden worden georganiseerd, gedurende de oorlog voor zover wij dat konden nagaan waarschijnlijk zelfs meer dan in Noord-Brabant.

Bij de veranderde houding van het provinciaal bestuur speelde de pragmatische en positieve houding van de hoofdingenieur van Provinciale Waterstaat Herman de Ronde ongetwijfeld een belangrijke rol, terwijl we ook een zekere sympathie voor het weg wielrennen mogen veronderstellen bij de Commissaris der Koningin Van Sonsbeeck (vanaf 1936) en zijn Duitsgezinde opvolger Marchant et d'Ansembourg (1941-1944). De laatste kon zich daarbij gesteund voelen door het Duitse sportbeleid in het algemeen en de secretaris-generaal van Opvoeding Jan van Dam in het bijzonder, die zoals gebleken is, voor een minder restrictieve houding ten opzichte van het weg wielrennen pleitte. De bedoelde of onbedoelde positieve effecten van de vage 'Duitse' regelgeving ten aanzien van het wedstrijdverbod, die tot meer dan vijf jaar na de oorlog gehandhaafd bleef, zouden overigens pas na de oorlog ten volle duidelijk worden. Of de steun van Gedeputeerde Staten voor het wielrennen in de jaren 1930 al een politieke component had (vanwege de crisisjaren en de opkomst van de NSB) is een zaak van nader onderzoek.

Van serieuze oppositie tegen de opmars van het weg wielrennen leek in de provincie geen sprake. De meest krachtige proteststem was die van de politieleiding, die zich verzette tegen de toenemende inzet ten behoeve van de wedstrijden. Van religieuze bezwaren tegen de wielersport bleek niets, behalve het tamelijk strikt gehandhaafde verbod op zondagse wegwedstrijden, die door het provinciebestuur evenwel niet op religieuze gronden, maar uitsluitend op grond van verkeersdrukte werden afgewezen. Wedstrijdorganisatoren deden vaak moeite om steun voor het

wielrennen bij de kerk of andere ‘goede doelen’ te vinden. Ondertussen was het opvallend hoezeer lokale autoriteiten, gedreven door de commerciële mogelijkheden om met wegwedstrijden grote aantallen bezoekers naar hun gemeenten te trekken, betrokken waren bij het organiseren van wielervedstrijden. Het zal een reden te meer zijn geweest voor het Limburgse provinciebestuur om steeds vaker in te stemmen met het houden van wegwedstrijden.

Direct na de oorlog zou het weg wielrennen in Limburg verder opbloeien. Volgens de in kranten gepubliceerde wedstrijdkalenders nam het aantal geplande wegwedstrijden toe van veertien in 1946 tot zeker achttien in 1950, niet minder dan 29 in 1951, en 31 in 1953.¹²⁴ Een rol bij deze toename speelden de naijlende effecten van de vage ‘Duitse’ wetgeving, die na de oorlog in eerste instantie van kracht bleef en nauwelijks te handhaven viel.¹²⁵ Belangrijker was waarschijnlijk dat vanaf 1950 burgemeester en wethouders voor het eerst de wettelijke bevoegdheid kregen om zelf wegwedstrijden in hun gemeente toe te staan. Tenslotte gingen na de oorlog ook maatschappelijke autoriteiten als de mijndirecties en het bisdom uitdrukkelijk steun verlenen aan het Limburgse wielrennen. Die geschiedenis blijft voorbehouden aan een volgende studie.

124 ‘De Ronde van Limburg’, *Limburgsch Dagblad*, 21 januari 1946; ‘Wielervedstrijd kalender voor Limburg’, *Limburgsch Dagblad*, 21 januari 1949; ‘Limburg gaat druk wielerseizoen tegemoet’, *Limburgsch Dagblad*, 23 januari 1950; ‘Limburgsche wielerkalender voor 1951 vastgesteld’, *Limburgsch Dagblad*, 2 januari 1951; ‘Limb. wielerkalender voor 1953’, *Limburgsch Dagblad*, 1 december 1952.

125 Zie Handelingen Tweede Kamer, 72ste vergadering — 22 april 1952, 2452. Wijziging van de Wegenverkeerswet, 2176.

Fotokatern m.m.v. Paul Arnold

**HEERLEN VOORUIT, 1913-1923.
FOTO'S UIT HET ALBUM VOOR
BURGEMEESTER M.A.M. WASZINK,
BIJ ZIJN 10-JARIG AMBTSJUBILEUM**

Het fraaie, in leer gebonden, fotoalbum dat het Heerlense gemeentepersoneel op 1 april 1923 cadeau deed aan zijn jubilerende burgemeester, maakt al jaren deel uit van de fotocollectie van het SHCL. Hoe, wanneer en van wie het album werd verworven, is thans niet meer te achterhalen. Waarschijnlijk is het ooit met een archief naar het SHCL verhuisd en kan het worden beschouwd als ‘bijvangst’. De foto’s en het album werden gemaakt door G. Rheingans, die aan de Saroleastraat 1a een drukkbeclante fotografiewinkel dreef. Het bevat 39 zwart-wit afdrukken op groot formaat, die worden voorafgegaan door een gedrukt titelblad en zeven pagina’s met de handtekeningen van alle gemeenteambtenaren.

Een aantal foto’s uit het album duikt later in de jaren 1920 nog een enkele keer op in gemeentelijke brochures, maar is daarna vrijwel nooit meer gebruikt voor publicaties over Heerlen. Voor zover dat in dit beperkte kader kon worden nagegaan heeft alleen J.C.G.M. Jansen er in 1998 uit geput voor zijn boek *Heerlen: markcentrum, mijnstad, agglomeratie*.

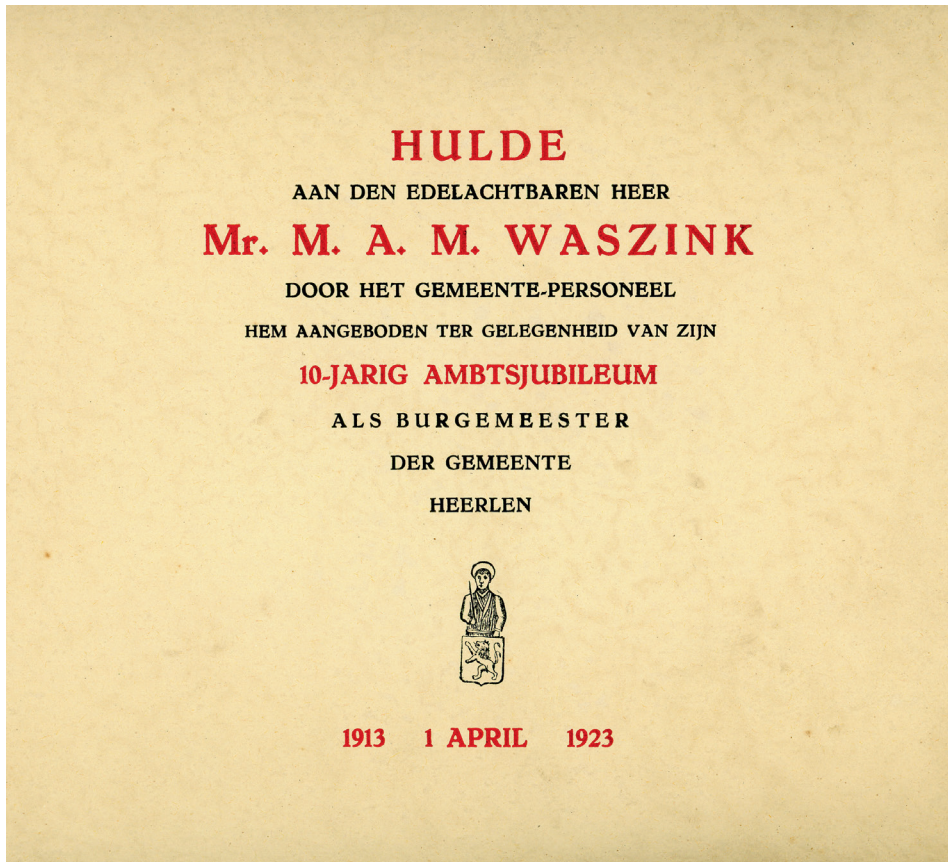
De Heerlense ambtenaren hadden in 1923 gegronde redenen om hun burgemeester te eren: onder Marius Waszinks leiding werd hun dorp een stad en kon men er carrière maken in het gemeentelijk apparaat. Dat laten de foto’s ook duidelijk zien. Veldwachters maakten plaats voor een politiekorps, er kwam een gemeentereiniging, een bouw- en woningtoezicht en een brandweerkorps. Lemen wegen werden verhard met klinkers en verlicht met elektrische lampen, er werden scholen gebouwd, een slachthuis, een villawijk (Molenbergpark) en een eerste mijnwerkerskolonie (Meezenbroek). Kortom: Heerlen ging vooruit.

Dat gold ook voor Waszink, die niet gespeend was van ambitie. Zijn voorgangers waren steeds burgemeester in deeltijd geweest, hadden allen neveninkomsten en zagen het ambt als een erebaan. Waszink was de eerste Heerlense burgemeester die fulltime op zijn post was. Hij had zijn handen vol aan de snelgroeiende gemeente met zijn zeer diverse bevolking, maar won met hard werken het respect van zijn ambtenaren en van de bevolking van Heerlen. Na een aantal jaren in functie te zijn geweest liet Waszink doorschemeren dat hij zijn salaris te laag vond. Toen hij dreigde te vertrekken besloot de gemeenteraad hem een toeslag op zijn wettelijke salaris te geven, waarna hij meer ging verdienen dan zijn collega in Maastricht. Dat trok de weifelende burgervader over de streep.

Portret Marius Waszink. Collectie Thermenmuseum, Heerlen.

Marius Waszink bleef burgemeester van Heerlen tot 1926. In maart van dat jaar werd hij benoemd tot minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het eerste kabinet-De Geer. Niet dat hij veel kennis had van onderwijszaken, hij werd vooral in de regering opgenomen als vertegenwoordiger van de katholieken en omdat andere kandidaten afhaakten. Waszinks ministerschap werd dan ook geen succes. Hij leed enkele gevoelige parlementaire nederlagen en ondervond ook in eigen kring veel tegenwerking. Dat alles ondermijnde zijn gezondheid. In 1929 trad hij af als minister en aanvaardde de functie van burgemeester van Roermond. Hier bloeide Waszink aanvankelijk weer op, maar eind 1934 liet zijn gezondheid hem opnieuw in de steek en vroeg hij ontslag aan. Niet lang daarna verhuisde hij naar Breda waar hij in 1943 overleed. Na zijn dood werd de De Hessellestraat, de verbindingsweg tussen de Akerstraat en de Benzenraderweg, omgedoopt tot Burgemeester Waszinkstraat.

Titelpagina van het fotoalbum ter ere van het 10-jarige ambtsjubileum van burgemeester Marius Waszink, 1923.

Panorama van Heerlen, de blik noordwaarts gericht, 1923.

Het Raadhuis van Heerlen, gebouwd in 1878 naar een ontwerp van J. Kayser (1916). Het gebouw deed tevens dienst als post- en telegraafkantoor, kantongerecht, gevangenis en marechausseekazerne.

Na een grondige verbouwing zag het Heerlense Raadhuis er in 1923 een stuk moderner uit. Het gebouw werd in 1941 gesloopt.

Het nog onverharde marktplein De Bongerd, vroeger Prins Hendriklaan geheten, omstreeks 1915.

De Bongerd in 1923. In luttele jaren had het plein een metamorfoze ondergaan.

Het politiepersoneel poseert voor het zojuist voltooide politiebureau in Heerlerheide, 1923. Het totale politiekorps van Heerlen telde in die dagen 76 leden. Het hoofdbureau lag aan de Akerstraat; andere dependances bevonden zich in Welten, Heerlerbaan en in Treebeek.

In 1918 opende de door de katholieke voorman H.A. Poels opgerichte stichting 'Het Goed Kosthuis' in de Geerstraat een logement voor werkloze zwervers en daklozen. Het logement bleef tot 1938 in gebruik. De foto dateert van 1918.

De monumentale Openbare Bibliotheek en Leeszaal was in 1917 het eerste gebouw aan het gloednieuwe Templesplein. Het werd ontworpen door architect J.A. Pauw. De foto werd genomen in 1923.

De ambachtsschool aan het Lindeplein, later omgedoopt tot Burgemeester De Hesselleplein. Het imposante schoolgebouw werd ontworpen door architect Jan Stuyt. De bouw startte in 1913, de laatste vleugel van het complex werd in 1930 voltooid. De foto toont de situatie in 1923.

De R.K. Hogere Burgerschool met aanpalend kloostercomplex van de Franciscanen aan de Akerstraat in 1923, later omgedoopt tot Bernardinuscollege. De oorspronkelijke gebouwen zijn van de hand van architect J. Seelen, en dateren van 1912. In de periode 1919-1930 ontwierp architect J. Wielders diverse uitbreidingen.

Op 14 februari 1923 opende de afdeling Heerlen van het Groene Kruis een Badinrichting, pal naast haar wijkgebouw aan de Lindestraat. Het badhuis, dat ook door scholen werd gebruikt, bevatte 12 badcellen voor volwassenen en 25 badcellen voor kinderen. De instelling kon naar verluidt gerekend worden tot de meest moderne van ons land.

Op de glooiende gronden aan de oostzijde van de Akerstraat werd begin jaren 1920 begonnen met de bouw van de villawijk Molenbergpark. Op deze foto uit 1923 is al een deel van de wijk voltooid.

Tijdens het burgemeesterschap van Marius Waszink werd de brandweerdienst gereorganiseerd en opgedragen aan de gemeentepolitie. Deze politiebrandweer hield geregeld oefeningen in de stad om de vaardigheid met het materieel te testen, zoals te zien is op deze foto uit 1923.

OVER DE AUTEURS

Paul Arnold (1959) studeerde geschiedenis in Nijmegen en publiceerde over verschillende sociaal-historische onderwerpen. Jarenlang verzorgde hij de beeldredactie voor de uitgaven van het SHCL. Tegenwoordig is hij medewerker van het HCL.

arnold@rhcl.nl

Caspar Cillekens (1953) studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Na zijn afstuderen in 1980 was hij werkzaam in het onderwijs, bij de Stichting werkgroep Geschiedenis Arbeidersbeweging Limburg en bij de stadsarcheologische dienst in Maastricht. Van 1986 tot begin dit jaar werkte hij als journalist bij De Limburger. Hij doet onderzoek naar de geschiedenis van de aardewerfabriek Sphinx(-Céramique) tussen 1914 en 1974, toen het bedrijf werd overgenomen door de Britse multinational Reed.

cascil@ziggo.nl

Theo Engelen (1950) is emeritus hoogleraar Historische Demografie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Aan deze universiteit was hij ook decaan van de Faculteit der Letteren en rector magnificus.

theoengelen@yahoo.com

Lenn Gorissen MSc (1996) was van 2017 tot medio 2019 als onderzoeksmedewerker verbonden aan de Commissie geschiedenis van Ondernemingen en Ondernemers in Limburg, een gezamenlijk initiatief van het LGOG en SHCL. In 2019 behaalde hij cum laude zijn onderzoeksmaster-

diploma Cultures of Arts, Science & Technology aan de Universiteit Maastricht met een scriptie getiteld: ‘The Evolution of an Innovation System in the Periphery. The Case of the Metal Cluster in Tegelen, Dutch Limburg (1855-1975)’.
lenngorissen@hotmail.com

Jan Hornix (1995) heeft geschiedenis gestudeerd aan de Radboud Universiteit (RU) in Nijmegen. Hij is gespecialiseerd in sociaal-demografische geschiedenis met een focus op gezondheid en sterfte. Hij werkt als student-assistent op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) bij de Historische Steekproef Nederland (HSN).
j.hornix@student.ru.nl

Tessa Kalsbeek MA (1997) heeft Kunstgeschiedenis en Geschiedenis gestudeerd aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, waar zij in juni 2019 haar Master Geschiedenis en Actualiteit behaalde. Ze is gespecialiseerd in de Nederlandse protestcultuur van de jaren 1960 en combineert daarbij het liefst een kunsthistorische en (politiek) historische invalshoek. Momenteel is ze op zoek naar een nieuwe uitdaging.
tessakalsbeek@live.nl

Ad Knotter (1952) was tussen 1998 en 2018 directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Sinds 2019 is hij als honorary professor verbonden aan de Universiteit Maastricht en als research fellow aan het Internationaal Instituut voor

Sociale Geschiedenis in Amsterdam, waar hij onderzoek doet naar de radicalisering van de vakbeweging in Nederland in de jaren 1960 en 1970.
a.knotter@maastrichtuniversity.nl

Björn Quanjer (1991) behaalde zowel zijn bachelor als master Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Momenteel is hij promovendus bij de sectie Economische, Sociale en Demografische geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Voor het project ‘Giants of the Modern World’ doet hij onderzoek naar de ontwikkeling van de lichaamslengte van de Nederlandse man in de afgelopen twee eeuwen.
b.quanjer@let.ru.nl

Manuel Stoffers (1963) is historicus en werkt als universitair docent aan de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Hij publiceerde de afgelopen jaren regelmatig over de geschiedenis van het fietsen in binnen- en buitenlandse vakbladen en in academische en meer populaire bundels. In het SHCL Jaarboek 2016 verscheen van zijn hand al eerder een bijdrage over de fietsgeschiedenis van Zuidoost-Limburg.
m.stoffers@maastrichtuniversity.nl

COLOFON

©2020 Sociaal Historisch
Centrum voor Limburg

Kopijverzorging:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproductie:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie:

DOORLORI, Lori Lenssinck

CiP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg. – Dl. 4 (1959) - _ -

Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
ISSN 0923-2842

Versijnt jaarlijks

Jaarboek LXIV-2019/ onder red. van N. Randerdaad en
W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949-294(058) NUGI 641

Trefw. Limburg; sociaal-economische geschiedenis;
jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

In het jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg worden wetenschappelijke artikelen opgenomen over de geschiedenis van Limburg in samenhang met de omliggende gebieden in België en Duitsland. De positie van Limburg als grensregio staat daarbij centraal. Er is vooral aandacht voor sociaal-economische en sociaalculturele ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw, maar uitstapjes naar eerdere perioden komen ook voor.

In jaarboek 2019 staan bijdragen over de uit Kerkrade afkomstige socioloog Harry Hoefnagels SJ, wielrennen in Limburg, de arbeiders van de Sphinx en de jaargetijden van het Limburgse leven. De redactie is blij met de bijdragen van jonge historici van de Radboud Universiteit en de Universiteit Maastricht die artikelen schreven over Limburgse lotelingen respectievelijk de metaalindustrie in Tegelen. Het fotokatern gaat over *boomtown* Heerlen in de jaren 1910-1920.